

TARTALOM

GÖRÖMBEI ANDRÁS–SZATHMÁRI ISTVÁN, Ötven éves a NyIrK	3
--	---

Tanulmányok

SZABÓ ZOLTÁN, Az asszociatív viszonyok stílustörténeti jelentősége	7
EGYED EMESE, Sárkányölő Szent György az irodalomban	15
PÉNTÉK JÁNOS, A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján	31
GÜLYA JÁNOS, Egy európai nyelvemlék: a Halotti beszéd	57
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD, Komikum és tragikum értékpozíciói között. Az irónia esztétikai dimenziói a modernizmus első szakaszában	71
MÁTHÉ DÉNES, Zlinszky Aladár stilisztikai munkásságáról	87
FAZAKAS EMESE, A fel-, le- és alá- ígектő jelentésszerkezete (II.)	101

Adattár

VILLÁNYI PÉTER, Idegen nyelv félreértése mint a népi humor forrása	133
CSOMORTÁNI MAGDOLNA, A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei	139

Szemle

KESZEG VILMOS, Egy Hír adás a' késő maradákhöz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. (<i>Sziksai Mária</i>)	155
MÁTHÉ DÉNES, A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben (<i>P. Dombi Erzsébet</i>)	157
SZILÁGYI N. SÁNDOR, Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára (<i>Benő Attila</i>)	159
PÉNTÉK JÁNOS (szerk.), A nyelvész Brassai élő öröksége (<i>Gaal György</i>)	162
ÁGOSTON MIHÁLY, A Korpa-hegyen innen... Földünk mai államnevei anyanyelvünkben (<i>Csomortáni Magdolna</i>)	165
GABRIELE FAHR-BECKER, Szecesszió (<i>P. Dombi Erzsébet</i>)	167

S U M A R

ANDRÁS GÖRÖMBEI–ISTVÁN SZATHMÁRI, Revista „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények“ la 50 de ani	3
S t u d i i	
ZOLTÁN SZABÓ, Importanța metodologică a relațiilor asociative pentru istoria stilului literar	7
EMESE EGYED, Statuia „Sfântul Gheorghe cu balaurul“ în literatură	15
JÁNOS PÉNTEK, Diferențierea graiului maghiar din Moldova pe baza lexicului	31
JÁNOS GULYA, Un monument de limbă european: „Halotti beeszéd“ (Cania funerară)	57
LÁSZLÓ SZILÁRD SZILVESZTER, Între comic și tragic. Aspecte estetice și filosofice ale ironiei în prima parte a perioadei moderniste	71
DÉNES MÁTHÉ, Despre contribuțiile stilistice ale lui Aladár Zlinszky	87
EMESE FAZAKAS, Structura semantică a prefixelor verbale <i>fel, le</i> și <i>alá</i> (II.)	101
M a t e r i a l e ș i d o c u m e n t e	
PÉTER VILLÁNYI, Înțelegerea greșită a unei limbi străine ca sursă a umorului popular	133
MAGDOLNA CSOMORTÁNI, Toponime din comuna Mihăileni (jud. Harghita)	139
R e c e n z i i	
VILMOS KESZEG, Egy Hír adás a' késő maradékhoz. 17–20. századi toronygombiratok (O informație pentru posteritate. Manuscrise din secolele 17–20. descoperite în turnurile-ciupercă din Ardeal) (<i>Mária Szikszai</i>)	155
DÉNES MÁTHÉ, A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben (Analiza semiotică a imaginilor poetice în poezia maghiară interbelică) (<i>Erzsébet P. Dombi</i>)	157
SÁNDOR SZILÁGYI N., Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára (Teorie și metodă în lingvistică cu referire specială la fonologie) (<i>Attila Benő</i>)	159
JÁNOS PÉNTEK (red.), A nyelvész Brassai élő öröksége (Moștenirea lingvistică a lui Sámuel Brassai) (<i>György Gaal</i>)	162
MIHÁLY ÁGOSTON, A Korpa-hegyen innen... Földünk mai államnevei anyanyelvünkben (Scrierea corectă a numelor de state din lume în limba maghiară) (<i>Magdolna Csomortáni</i>)	165
GABRIELE FAHR-BECKER, Szecesszió (Secession) (<i>Erzsébet P. Dombi</i>)	167

Ötven éves a NyIrK

A humán tudományoknak rendkívül fontos szerepük van egy-egy nemzet önismeretének és öntudatának a formálásában. Az anyanyelv és az anyanyelvi kultúra minden nemzet önazonosságának az alapja. Ez semmi mással nem pótolható, nem helyettesíthető. A személyiségnek és a közösségnek egyaránt létérdeke az, hogy azonos lehessen önmagával. Ennek az azonosságtudatnak az alapja és legfontosabb erőforrása az anyanyelvi kultúra.

Indulásakor, 1957-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények azt a célt tűzte maga elé, hogy fellendítse a romániai magyar irodalomtörténeti és nyelvtudományi kutatásokat, fórumot biztosítson a két tudományág új eredményeinek, különösen fontos feladatának tekintette azt, hogy segítse az új nyelvész és irodalomtörténész nemzedék nevelését, kibontakozását. Célkitűzése volt az is, hogy rendszeresen ismertesse e két tudományág hazai és külföldi eredményeit, kiemelten foglalkozzon a magyar és román nyelvi és irodalmi kölcsönhatások kutatásával.

A folyóirat fél évszázados munkáját áttekintve örömmel állapíthatjuk meg, hogy célkitűzéseit – nehéz körülményei ellenére – magas tudományos színvonalon teljesítette, sőt, már indulásakor – természetes és szükséges módon – kiegészítette a néprajztudományi és művelődéstörténeti kutatásokkal is. Mindegyik tudományágban rendelkezett néhány kiváló szakemberrel, akik nemcsak a folyóirat tudományos rangját biztosították, hanem az új tudósnemzedék felnevelésében is meghatározó szerepet játszottak. Öröm látni az újabb és újabb szaktudósok megjelenését és folyamatos kibontakozását a lap hasábjain.

Ugyanezt állapíthatjuk meg az erdélyi magyar tudományos kutatás fő érdeklődési területeiről, témáiról is. Megtaláljuk a folyóiratban az erdélyi magyar tudományosság legfontosabb témáinak fölvetését, majd követhetjük kiteljesedését, az egész magyar nyelvterületen ismert és elismert könyvekben, könyvsorozatokban való megjelenését. Sokszor a „mutatvány”-tól a kész mű kritikai megméréseig, megítéléséig nyomon követhetjük egy-egy tudományos munka útját a NyIrK-ben. Láthatjuk azt is, hogy egy-egy jelentős tudományos mű milyen hosszú kutatási folyamat eredményeként születik meg. Olykor két-három évtizedes munka eredménye az összegző mű megjelenése.

A NyIrK felöleli a nyelv- és irodalomtudomány, néprajztudomány valamennyi területét, de az természetes, hogy a sajátosan erdélyi magyar témákra, értékekre figyel elsősorban. Ezekben a témakörökben olyan értékeket

képes adni a magyar és az egyetemes tudománynak, amelyek máshol nem hozhatók létre, sajátosságaik révén érdemelnek különleges figyelmet.

A tudományos kutatásoknak nagy hajtóereje az, ha időről időre megmérettetnek a tudományos nyilvánosság előtt.

A NyIrK folyamatosan szemlézi a nyelv- és irodalomtudomány valamint a néprajztudomány legfontosabb összmagyar és nemzetközi eredményeit is. Az erdélyi magyar tudományosság értékeit pedig gyakran magyarországi szakemberekkel méreti meg. Ez a szemléleti nyitottság, tágasság fontos segítője az erdélyi magyar tudományosságnak.

Figyelemre méltó vonása a NyIrK-nek az is, hogy közismerten rossz, sőt sokszor válságos megjelenési körülményei ellenére belső biztonságot sugároz. Szemléletét állandóan frissíti az új tudományos kihívások elfogadása révén, de rovatstruktúrája – tanulmányok, kisebb közlemények, adattár, szemle, hírek – indulása óta változatlan. Ez a rovatrend körültekintő igényességgel, belső viszonyítás-renddel biztosítja a tudományos színvonalat. Az egyes rovatokon belül tematikai nyitottsággal dolgozik a folyóirat, teret ad a látókörébe tartozó szaktudományok minden fontos eredményének.

Megkönnyíti a NyIrK értékeinek áttekintését és számon tartását az, hogy olvasóit az első és második húsz év után is repertóriumával ajándékozta meg. A két repertórium fölépítése azonos: mindkettő húsz-húsz évfolyam anyagáról tájékoztat a szerzők betűrendjében, azon belül pedig a közlemények időrendjében. A világos szerkezetű, könnyen áttekinthető repertórium fölvázolja az egyes tudós pályák alakulástörténetét, emellett azt is tanúsítja, hogy a NyIrK meghatározó alkotói az adott szaktudomány élvonalába tartozó szakemberek.

A NyIrK ötven évfolyama a magyar nyelv-, irodalom- és néprajztudomány nélkülözhetetlen értéke. Igen nagy kár, hogy az utóbbi időben megjelenése anyagi okok miatt rendszertelenné vált és késlekedik. Ez a terjesztését is akadályozza, számaihoz hozzájutni szinte lehetetlen. Azt remélem, hogy a Kolozsvári Akadémiai Bizottság létrejötté változtatni tud a mostoha külső körülményeken, s biztosítani tudja a NyIrK folyamatos megjelenését és terjesztését.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága nevében őszinte elismeréssel és megbecsüléssel köszöntöm a fél évszázados NyIrK áldozatos szerkesztőit és munkatársait. Azt kívánom, hogy a jövőben jobb körülmények között folytathassák semmi mással nem helyettesíthető értékeket létrehozó munkásságukat. Várjuk a NyIrK újabb és újabb számait, várjuk az erdélyi magyar tudományosság értékes új eredményeit.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

* * *

Egy fél évszázaddal ezelőtt, 1957-ben indult a romániai magyar tudományosság fontos folyóirata: a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv című folyóirat nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm a jubiláló folyóirat szerkesztőségét és munkatársait, és azt kívánom, hogy az elkövetkező években is az eddigiekhez hasonló eredménnyel szolgálja a tudomány szintjén anyanyelvünk és a magyar irodalom ügyét.

Ismeretes, a folyóirat valójában egy-egy tudomány, tudományág élettere. Abban jelennek meg ugyanis az illető tudománnyal kapcsolatos összefoglaló értékelések; az új megállapítások és módszerek, illetve a velük összefüggő viták; az új művekről a kritikák; és a folyóiratok biztosítják a kapcsolatot a rokon, valamint a külföldi tudományossággal. Vagyis a tudomány szinte a folyóiratban él.

Ötven év nem kis idő egy folyóirat életében. Lássuk röviden, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények – ezúttal a nyelvészetre téve a hangsúlyt – hogyan tett eleget az induláskor, a Beköszöntőben vállalt feladatoknak. Egyébként e tekintetben támaszkodhatunk Benkő Lorándnak 1958-ban közzétett, az új folyóiratot üdvözlő és kritikai megjegyzéseket is tevő alapos tanulmányára is (*Új magyar nyelv- és irodalomtudományi folyóirat Romániában*. MNy. 54 [1958], 490–503).

A Beköszöntő (NyIrK. I. [1957], 7–8) mindenekelőtt a folyóirat célját határozta meg: fellendíteni a kutatásokat, közlési lehetőséget biztosítani a nyelv- és irodalomtudományt művelők számára és hozzájárulni az új kutató nemzedék neveléséhez. E célnak a folyóirat maradéktalanul eleget tett: közlési lehetőséget adott, és a folyóiratszámokat forgatva ott látjuk rendre feltűnni a mindig jelentkező ifjú kutatókat.

Csak helyeselhetően, a folyóirat a régi hagyományok folytatója kívánt lenni, és elsősorban az erdélyi irodalmi és nyelvi örökséget kívánta feltárni, bemutatni. Ezt tartva szem előtt valóban rendre jelentek meg közlemények Apáczai Csere Jánosról, Gyarmathi Sámuelről, Aranka Györgyről, Kríza Jánosról, Kelemen Lajosról, Kristóf Györgyről, illetve a XVIII. századi marosvásárhelyi iskolajátékokról, az Erdélyi Irodalmi Társaságról, és még sorolhatnám tovább.

Arra is utal a Beköszöntő, hogy „a modern nyelvtudomány minden ágából” óhajt közölni tanulmányokat. Ezt tekintve érthetően a legnagyobb teret a nyelvjáráskutatás foglalja el. Számomra öröm volt találkozni egykori kedves barátaim: Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes, illetve Vámszer Márta, Péntek János, Teiszler Pál, Murádin László, Vöö István, Zsemlyei János, Balogh Dezső, Bura László és mások nevével. Azt is jóleső érzéssel nyugtázhatjuk, hogy a nyelvjárásgyűjtéssel eljutottak szinte valamennyi magyarlakta területre: az Alföld peremétől Máramarosig és a bánáti részekig. Aztán beszámolnak nyelvatlaszokról, szókincskutatásról, hangtani és nyelvtani vizsgálatokról. Tehát

a gyűjtések feldolgozása is folyik. Természetesen képviselteti magát a folyóiratban a nyelvtörténet, a leíró nyelvtan, a jelentéstan, a névtudomány (különösen gyakori a helynevek gyűjtését bemutató közlemény), az irodalmi nyelv vizsgálata és – Szabó Zoltán és az általa létrehozott iskola révén – a stilisztika.

Különös feladatként jelöli meg a Beköszöntő a román és magyar nyelvi, valamint irodalmi kölcsönhatás kutatását, továbbá az idevágó eredmények közlését. Nos, a folyóirat gyakran tartalmaz a különböző nyelvi kölcsönhatásról szóló értekezéseket, a román–magyar és magyar–román fordítás, műfordítás, valamint szótárszerkesztés kérdéseit tárgyaló írásokat.

Itt jegyzem meg, hogy a folyóirat, illetve az erdélyi magyar nyelvtudomány – a mindenkori politikai helyzettől függően – mindig tartotta a kapcsolatot a magyarországi testvérintézményekkel. Ez abban is megnyilvánult, hogy anyaországi szerzők írásait is többször közölte (találkoztam például a Bárczi Géza, Tamás Lajos, Gáldi László, Benkő Loránd, újabban Békési Imre, Szabó József, Nagy L. János, B. Fejes Katalin tanulmányával). Továbbá „A nyelvész Brassai élő öröksége” c. kolozsvári konferencia előadásait teljes egészében közölte a folyóirat, és az előadók háromnegyed része magyarországi volt.

Igen gazdag aztán a NyIrK. „Szemle” rovata. Itt ismertetik – megfelelő kritikával – a magyar, román és más nyelvű romániai, illetve külföldi nyelvészeti munkákat, és természetesen a magyarországiakat. Gyümölcsözőnek látszik egy-egy folyóirat egész évi kötetének a mérlegre tétele. Itt köszöntik továbbá születésnapjukon a jubiláló nyelvészeket is.

Végül fontos szerepet tölt be a „Hírek” rovat. Ebben a rovatban közli a folyóirat a nyelvészeti tudományos eseményeket (előadássorozatok, konferenciák, kongresszusok), az ezekről szóló beszámolókat, valamint itt búcsúztatják az elhunyt nyelvtudósokat, kollégákat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények teljes mértékben eleget tett a Beköszöntőben vállalt feladatoknak. Még egyszer további erőt, egészséget kívánunk a szerkesztőbizottságnak és a szerző kollegáknak a folyóirat megjelentetéséhez, gondozásához.

SZATHMÁRI ISTVÁN

TANULMÁNYOK

AZ ASSZOCIATÍV VISZONYOK STÍLUSTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

1. A vizsgálat tárgya Saussure-nek (1967: 156–60) egy fogalomsort kiemelő jól ismert téziséhez, a szintagmatikus és asszociatív viszonyokra vonatkozó kérdésekhez kapcsolódik. Itt most csak az egyikkel, az asszociatív viszonyokkal foglalkozom.

Az asszociatív viszonyok saussure-i értelmezéséből csak azt emelem ki, ami témánk szempontjából a legfontosabb, azt, hogy a társuló nyelvi elemek valamilyen közös jegy alapján az emlékezetben, a tudatban összekapcsolódnak, azaz egy szó „egy sereg más szót juttat az ember eszébe” (Saussure 1967: 156), például Weöres Sándor egyik versében a főnévi igenevek hangalaki hasonlóság alapján egy hosszú sort alkotnak: *Most kéne ébredni / aztán elaludni / madárrá változni / messzeségbe szállni / tág mezőn lépdelni* és ez még hosszasan folytatódik (Infinitivus).

A vizsgálat interdiszciplináris jellegű. Az asszociatív viszony itt stílustörténeti vizsgálat *anyaga*. Minderről bevezetésképpen el kell mondanom, hogy az irányzattörténetként felfogott stílustörténet ismérve az *irányzatiság*, ami egy-egy irányzatra jellemző stiláris sajátosságok foglalata, és ez vizsgálati elvnek is tekinthető, ami a nyelvi elemek és összefüggéseik irányzati sajátosságokkal való megvilágítását, értelmezését is jelenti.

Ezzel kapcsolatban azt is fontos tényállásnak tekinthetjük, hogy – mint látni fogjuk – az asszociatív viszonyoknak irányzatokként különböző formái, sajátosságai realizálódnak, és ezek egy-egy irányzatra jellemzőek már csak azért is, mert az irányzatok lényegéből, belső összefüggéseiből fakadnak, és amelyeket az egyes irányzatokhoz társítható, fölérendelhető adekvát és ugyanakkor meghatározó erejű szervező elvek segítségével lehet kikövetkeztetni és megmagyarázni (Szabó 1998: 23–4, 2004).

Témánk szempontjából az asszociatív viszonyoknak többféle megvilágítása lehetséges (például pszicholingvisztikai, kognitív, funkcionális, hangtani, szemantikai, szövegtani, beleérzés-elméleti).

Ezek közül számunkra itt a legfontosabb, a leginkább produktív a lélektani megvilágítás. Hogy az asszociatív viszonyoknak lélektani vonatkozásai vannak, azt már Saussure (1967: 157, 159) hangsúlyozza. Szerinte ugyanis az asszociációk székhelye az agyban, a beszélő tudatában van: a gondolati asszociáció útján létrehozott csoportok olyan elemeket kapcsolnak össze,

amelyekben valami közös van, például a szótő vagy a képző: *lát*ni, *látó*, *látás*, *láthat*, *látogat*, *látomás* (stb.), illetőleg *látogat*, *hasogat*, *kavargat*, *mosogat*, *jajgat* (stb.).

Ilyen alapon állítja Tatiana Slama-Cazacu (1968: 169), hogy a pszichikum és a szó közötti kapcsolat sokkal rugalmasabb és komplexebb, mint ahogyan eddig véltük.

Ennél is explicitebben állítja Hankiss Elemér (1970: 50), hogy a szavaknak is megvan a maguk *asszociációs erőtere*. Ehhez hasonlóan beszél Szikszainé Nagy Irma (1999: 188, 463) *asszociációs mezőről*, a szavaknak nem a logika, hanem a lélektani tényezők által megteremtett szemantikai kapcsolatáról.

A lélektani megközelítés összeszövődik a ma egyre jobban erősödő és általánosuló kognitív szemlélettel. Erre utal Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 43) többek között annak kiemelésével, ami szövegtani alapja lehet az asszociatív viszonyok kognitív megközelítésének. Eszerint a szöveg értelemszerkezete mint szerkezet mentális modell, mint művelet pedig mentális folyamat. És ez Tolcsvai Nagy Gábor (2001:78) szerint abból adódik, hogy a (világról való) tudás a szöveg beszédhelyzettől független értelmi összetevőinek létrehozását és megértését teszi lehetővé.

Mindez ma elsődlegesen szövegtani kérdésként merül fel. Éppen emiatt is hangsúlyoznunk kell, hogy az így felfogott asszociáció nemcsak a szövegalkotásnak, hanem a szövegbefogadásnak is része.

Ebből (is) következően többen, például Szerdahelyi István (1972: 192) is úgy véli, hogy az írónak számolnia kell azzal, hogy olvasója kiegészíti majd művét asszociációkkal vagy sem. És minden bizonnyal ezért kapcsolja Tolcsvai Nagy Gábor (1996: 77–88, 123) a konnotálást a stílus és az olvasó viszonyához.

Különös jelentősége van számunkra az asszociációk azon értelmezéseinek, amelyek az irodalmiság, az esztétikum felé közelítenek. Így például Hankiss Elemér (1985: 108–11) George Santayana gondolatát továbbfejlesztve állítja, hogy „a műalkotásnak nemcsak anyaga és formája, hanem asszociációs szférája is sugároz esztétikai hatást”, és ez összefügg az idevonható beleérzés-elmélettel.

Végül az asszociatív viszonyok stílustörténeti érdekű vizsgálatát az általános tudományelmélet szempontjából is meg kell világítanunk. Ehhez kiindulópont az, hogy az asszociációs viszonyok vizsgálata összehasonlításokat feltételez, amit Wartofsky (1977: 156–62) tudományfilozófiájának egyik alapfogalmával világít meg, és ez a tudományok egyik általános módszere: a mérés művelete.

Ennek felismeréséről tanúskodik James J. Jenkins (1960: 325) véleménye, aki szerint a szótársítások technikája a stílusok közötti különbségek *mérőeszköze*. (Az összehasonlító stilisztikáról l. Szabó 2001).

Az asszociációs viszonyok stílustörténeti vonatkozásait három kérdéskörben tárgyalom: (1) a rímek szótársításai, (2) az asszociációk szemantikai távolsága, illetőleg közelsége és (3) az asszociációk egy sajátos

fajtája az érzettársításokon alapuló szinesztézia. E két utóbbi témakörben is figyelemmel leszünk a szótársítások rímekbeli eseteire.

2. Az első tárgykör a rímalkotó szótársításokban felfedhető irányzati sajátosságok kimutatása. Köztudott, hogy a rímek kialakításában jelentős szerepe van az asszociációnak, elsősorban a hangalaki hasonlóság alapján összekapcsolt szótársításoknak. Persze Lotmannal (1973: 135) egyetértve hangsúlyoznunk kell, hogy „a rím zenei hangzása nemcsak a szó fonetikájának, hanem jelentésének is függvénye”. Ezzel függ össze a rímek kiemelő funkciója, például Csokonai egyik versében a *szókkal* és a *csókkal* a kérdés és a válasz jelentésbeli kapcsolatát emeli ki:

Teljesítsd angyali *szókkal*,
Szeretőd amire kért:
Ezer ambrózia *csókkal*
Fizetek válaszóért.
(*Tartózkodó kérelem*)

A hangalak és a jelentés kapcsolatát jelzi az az angol nyelvre vonatkozó panasz is, hogy a *love* szóra rímelő nagyon kevés szó között szerepel a 'kesztyű' jelentésű *glove* szó.

2.1. A rímelő szavak társításaiban felfedhető irányzati sajátosságok közül az első példa a barokk, amelyre bravúroskodó verstechnika jellemző. A verselés és ezen belül a minket közelebbről érdeklő rím a barokkban oly divatos elmésséggel, a concettónak nevezett szellemes csattanókkal, ötletes nyelvi fordulatokkal szövődik össze. Emellett az is jellemző, hogy az azonos rímelésű szakaszok részletezésre, bőbeszédűsége, szószaporításra, a vers tartalma szempontjából nem lényeges gondolat kifejtésére, egy valamilyen leleményes kitérőre kényszerítik a költőket. Mindez a barokk stílus egészére jellemző terjedelmességéből, extenzivitásból fakad, abból lehet kikövetkeztetni. Egy példa:

Nagy kincs, jól rá tekints, el nem kell nyeretni,
Vért, nem más ócsóbb bért, kell ezért fizetni,
Törrel, hogy sem pörrel érte ellent vetni,
Óhajtod: óhatod¹ hozzá nem sietni?
(Gyöngyösi István, *Kemény János*)

Megvan ez az előbarokknak tekinthető manierizmusban is. Rimay János *Én kedves Ilonám* kezdősorú versében ilyen szavak kapcsolódnak össze a nem lényeges tartalmat közlő sorokban: *szelence, kemence, Velence*.

Hasonló a helyzet a barokkból kinőtt rokokóban is. Amade László feltűnő rímbravúrai is arról tanúskodnak, hogy az összekapcsolódó rímelő szavak csak díszítik a stílust, nincs lényeges tartalomra utaló jelentésük:

Kit ő kíván, nálad az kincs,
Néki nincs,

¹ Óvhatod.

Búja sincs;
 Mondá cinege: nincs, nincs, nincs.
 (*Madárkák is vigasztalják*)

A rímbravúrok mellett az is sajátos, ami a rokokóra jellemző miniatűr-kultuszból adódik, az, hogy a rímelő szavak kicsinyítő képzős származékok:

Édes dudi, duduskám,
 Szép babuka babuskám,
 Alakom, angyalkám,
 Szép rabom, madárkám!
 (Amade László, *Édes Dudi, Duduskám*)

Csokonai egyik kilenc soros versében három rímelő kicsinyítő képzős szó szerepel: *szellőcskék, folyócskák, leánykák* (*Az alvó Lillára*).

2.2. Egy második példaként említhető irányzat az 1920-as években kialakult tárgyas-intellektuális stílus, amelynek első alakítói József Attila, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, Németh László. Az irányzat továbbélt, ma is hat. Egyik forrása az avantgárd konstruktivizmus, ebből adódik egyik jellemző sajátossága a versszerkezet fontossága, elsődleges közlő szerepe. A szerkezet megnövekedett fontosságát bizonyítja az is, hogy a korábbi irányzatokban nagy részarányban uralkodó szemantikai alakzatokhoz viszonyítva itt gyakoribbá és jellegzetessé lettek a grammatikai stílus-eszközök, mint például a nyelvtani jelentések párhuzama, ellentéte, ismétlése és a minket közelebbről érdeklő grammatikai viszonyokon alapuló rím.

Mindegyikük az irányzat megnevezésében szereplő intellektualitással összefüggő tartalmak kifejezői, az értelmi kapcsolatok kiemelői. Ilyen például a szövegekre, a toldalékokra, többek között a képzőkre is kiterjedő hasonló hangalakúságból fakadó párhuzam, ami a rímelésben társuló szavakat összeköti:

Sohase sejtethed az igazit,
 de tán maga az út eligazít.
 (Szabó Lőrinc, *Csavargók*)

Ugyanezt példázza a következő rím, benne társulásként a képző és a szóvég hasonlósága:

Itt pihensz, itt hol e *falánk*
 erkölcsi rendet a sánta *palánk*
 rikácsolva
 örzi, óvja.
 (József Attila, *Elégia*)

3. Az asszociációk stílustörténeti sajátosságairól sok mindent elárul a társuló szavak közötti szemantikai távolság vagy közelség.

Nagy a szemantikai távolság például a romantikában és a szürrealizmusban, persze más-más ok, más-más irányzati sajátosság miatt.

3.1. A romantika egészére elsősorban a sokszínűség egysége, a különmű dolgok összeolvasztása jellemző. Petőfi egy hatásosan részletezett képében eltérő jelentéskörökbe tartozó képelemek, szavak társulnak: *sugára, patakja, tolla, olajága* továbbá *csillagot, galambot* (*Minek nevezzetek?*).

A szürrealisták módszerüknek a dadaista eredetű automatizmust, az ebből kifejlesztett önműködő írást tekintették, ami a logika ellenőrzésének kikapcsolását jelentette. Épp emiatt a szürrealizmusra az jellemző, hogy a képeket alkotó fogalmak egészen távoli és eltérő tartalmú jelentéskörökbe tartoznak.

Mindez alapja az itt jellemző belső (az egy verssoron belüli) rímeléseknek: *szelek selymeiből mezők hullámáról / selymes hajnalokból*, valamint *a köd hajában a füst hajában* (Illyés Gyula, *Száműzetésem első keserű éneke*). *A virágnak agyara van a felhőnek zöld kecskeszakállja / minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől ami a / domboldalon ketyeg* (Kassák Lajos, 68. számú vers).

3.2. Ettől eltérően a rímekben társuló szavak jelentése egymáshoz közel lehet, rendszerint ugyanabba a jelentéskörbe tartoznak. Ez a szemantikai közelség jellemző például a klasszicizmusra és a tárgyias intellektuális stílusra is.

Hogy a klasszicizmusban miért van így, azt elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy egyik irányzati sajátossága a világosság és az azt bizonyító egyszerűség. Például: *Nekem te voltál, / Nekem te vagy, / Nekem te lészesz / Örök barátném, / Vigasztalóm, / Te boldogítom* (Kazinczy Ferenc, *A lengeséghez*).

A második példaként idevonható irányzat a már említett tárgyias-intellektuális stílus, amivel párhuzamos a leginkább Kosztolányival példázható tendencia az egyszerűsödés és a klasszicizálódás. Valóban itt a tárgyiasság egyszerűséggel társul, hisz ahogy Illyés Gyula mondja: *Egyszerű a világ ... Ragyognak a tárgyak, Nyald meg a ceruzád* (*Reggeli meditáció*). Ezt a stílári egyszerűséget a szóban forgó irányzat egyik forrásának, a konstruktivizmusnak a takarékosági elvével is magyarázhatjuk.

Témánk szempontjából jó példa erre József Attila *Külvárosi éj* című versének egyik szakasza, amelyben a kép részletei azonos jelentéskörbe, a vasöntés és a vASFeldolgozás tárgykörébe tartoznak, a társuló szavak egymásra utalva kapcsolódnak össze nemcsak a rímekben:

Szegények éje! Légy szemem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllöt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– síkló pengét a győzelemre.

4. Harmadik témánk az asszociatív viszonyok egy sajátos fajtája, az érzettársításokon alapuló szinesztézia, amelynek lényege az, hogy egy érzéki

érzet egy másikkal társulva kerül asszociatív viszonyba, és ezt témánk szempontjából sokatmondóan. P. Dombi Erzsébet (1974: 139) találó műszóval *érzettársítás*nak nevezi.

A szinesztéziának irányzattörténeti szempontból korai előfordulásairól is tudunk többek között a kódexirodalomban (minderről l. P. Dombi 1974: 34–5), vagyis a magyar szépírói stílus történetének kronológiailag első irányzatában, a gótikában. Az ezt követő irányzatokban változó gyakorisággal fordul elő, dominánssá az impresszionizmusban lett, és ez az impresszionizmus nagyfokú érzetkultuszával függ össze, aminek alapja az, hogy itt a kifejezendő hangulati tartalmat nem elvont szavakkal, hanem érzéki benyomásokkal fejezik ki. Épp emiatt az impresszionizmust az *érzetek művészetének* is nevezik.

Az érzettársítások rímeli előfordulásának többféle változatát ismerjük. Ezek közül számunkra itt az a legfontosabb, hogy két vagy több érzéki érzetét kifejező szó kerül rímhelyzetbe:

Arany-alapra festeném arannyal,
És olyan lenne, mint egy cukros angyal
(Kosztolányi Dezső, *Arany-alapra arannyal*)

Nem egy esetben a szinesztézia más stílusformával kapcsolódik össze, például a fordított párhuzammal, és így alkot rímet:

Csókíze a holdnak,
Holdíze a csóknak.
(Tóth Árpád, *Ifjonti jók múlásán*)

A társulásokbeli szemantikai távolság és közelség kérdése itt is felmerül. A társuló érzéki érzetek között ugyanis inkompatibilitás van, de ennek foka, mértéke nem azonos. Így ebből következően a szemantikai távolság és közelség sem egyforma. Ennek megállapításához az alap az érzéki érzeteknek a kísérleti pszichológiából ismert hierarchikus sorrendje (P. Dombi 1974: 72–82).

A legnagyobb szemantikai távolság a látási és a tapintási érzetek között van: *a színek selyme* (Tóth Árpád, *Szédület*). A legkisebb távolság pedig a tapintás és a hőérzékelés között figyelhető meg: *a sárga hőség cukrosan ragad* (Kosztolányi Dezső, *Ünnepi körkép*).

5. A téma rövidre szabott tárgyalása után egyfajta összegzésként talán annyit elmondhatunk, hogy az asszociatív viszonyok stílustörténeti megközelítésben való vizsgálata produktívnak tűnik. Ez ma tulajdonképpen még csak feltételezés, amit az ezutáni vizsgálatok igazolhatnak majd.

Ezeknek a tudományközi vizsgálatoknak a folytatása mindenképpen szükséges. Távlati célok megvalósítása érdekében is kívánatos és indokolt ez nemcsak önmagáért, hanem egy tágabb összefüggésrendből is következően – mint oly sok más ehhez hasonló vizsgálatok esetében – azért is, hogy ennek segítségével minél több stilisztikai univerzálét lehessen felfedni, és hogy a stílusokbeli sokféleségből, variánsságból minél több invariánst lehessen

kimutatni, hogy így aztán területünkön minél átfogóbb összehasonlító stilisztikát lehessen kifejleszteni. Köztudott, hogy minden ilyen törekvés a tudományok jellegzetes tendenciája.

SZABÓ ZOLTÁN

IRODALOM

- P. Dombi Erzsébet 1974. *Öt érzék ezer muzsikája. A színesztézia a Nyugat lírájában.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Hankiss Elemér 1970. *Az irodalmi kifejezésformák lélektana.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Uő 1985. *Az irodalmi mű mint komplex modell.* Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Jenkins, James J. 1960. *Commonality of Association as an Indicator of More General Patterns of Verbal Behavior.* In: Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language.* The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge (Massachusetts).
- Lotmann, Jurij M. 1973. *Szöveg–Modell–Típus.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Gondolat. Budapest.
- Slama-Cazacu, Tatiana 1968. *Introducere în psiholingvistică.* Editura Științifică. București.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai.* Corvina. Budapest.
- Uő 2001. *Gondolatok az összehasonlító stilisztikáról.* Nyr. 1: 30–46.
- Uő 2004. *Az irányzatiság mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv.* Nyr. 1: 23–35.
- Szerdahelyi István 1972. *Költészetesztétika.* Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Uő 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Wartofsky, Marx 1977. *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai – Bevezetés a tudományfilozófiába.* Gondolat. Budapest.

IMPORTANȚA METODOLOGICĂ A RELAȚIILOR ASOCIATIVE PENTRU ISTORIA STILULUI LITERAR

(Rezumat)

Sursa abordărilor bazate pe relațiile asociative o constituie teoria lui Ferdinand de Saussure care în conexiunea sincronică a fenomenelor lingvistice pe lângă relațiile sintagmatice are în vedere și cele asociative afirmând că un cuvânt în memoria, în conștiința vorbitorului evocă multe alte cuvinte care formează un lanț discursiv.

Aceste relații pot fi clarificate din mai multe puncte de vedere provenite din diferite științe, discipline, de exemplu: psiholingvistica, lingvistica cognitivă, textologia, semantica etc. În mai multe teorii, concepția relațiilor în chestiune se bazează pe relația dintre cuvânt și psihic care este mai elastică și mai complexă decât se crede (Tatiana Slama-Cazacu).

În acest studiu încercăm aplicarea câtorva principii (rezultate din studierea relațiilor asociative) la cercetarea unor probleme ale unei discipline destul de neglijate: Istoria stilului literar concepută ca o istorie a curenților literare.

Punctul de plecare pentru aceste cercetări îl constituie faptul că unele aspecte stilistice relevate din diferite relații asociative pot fi concepute ca trăsături stilistice distinctive și caracteristice unor curente literare, cu alte cuvinte cercetarea asociațiilor lexicale poate fi un aparat de măsurat al deosebirilor dintre curențele literare (James J. Jenkins).

Din mulțimea trăsăturilor stilistice posibile ne vom ocupa de trei probleme: 1. asociații lexicale bazate pe rimă; 2. distanța semantică în asociațiile lexicale; 3. sinestezia ca o categorie specifică a asocierilor senzoriale.

În acest studiu am ajuns la două concluzii instructive: 1. contextul asociațiilor reprezintă un criteriu rar folosit în domeniul istoriei stilului literar; 2. în urma analizelor prezentate aici s-a dovedit că acest criteriu este util și productiv.

SÁRKÁNYÖLŐ SZENT GYÖRGY AZ IRODALOMBAN

2004. szeptemberében kiskonferenciát szentelt az Erdélyi Közművelődési Egyesület annak, hogy száz éve díszíti Kolozsvárt Szent György prágai szobrának másolata. Ebből az alkalomból készült e tanulmány, amely a Szent György téma néhány irodalmi változatát egybevetve keresi a választ arra, hogyan változik a jelentés a műalkotás-változatokban. Szent György *látogatásain* a hely és a név összekapcsolását értem. Arra is gondolok, ahogyan valaha egy Szamosparti, ma már csak helynévként létező falu (*Szentgyörgy*), a XIX. század elején Kolozsváron épített klasszicista stílusú Szent György laktanya, vagy a tér elnevezése történhetett; de a pusztá emlegetésre, megidézésre is. Nem névmágiára, csak a szó evokatív energiájára.

A mitológiai magyarázat, az üldözött ember vagy a katonaszent változatok mellett figyelemre méltó az irodalom Szent György-képe, amelyet érdemes a világi látványkultúrába is bépült szoboralakkal együtt vizsgálnunk. Hogy mit jelent Szent György, Weöres Sándort, pontosabban *Octopus* című drámáját faggattam. Hogy a műalkotás hogyan épül bele az emberi civilizációba, annak megértéséért olyan műveket olvastam, amelyek Szent György szobrot létrehozó alkotókkal foglalkoznak, más szóval művészetrajzokat. A valamikori művészek regényhősökké lettek: így a prágai szobrot létrehozó a testvérpár, amely magát a névaláírásokban Clussenberchből vagy -bachból, Colosvárból valónak tartja, de az észt Michiel Sittow is. A mára már klasszikusnak számító szerzők: Kós Károly (1934) Weöres Sándor (1965), Jan Kross (1970),– immár mindenféle Szent György-ünnepre *ellátogatnak*. Mindnek van képe és meséje a megváltásról.

1. Mirákulum a szelíd katonáról és a hydráról

Weöres Sándor, *Octopus avagy Szent György és a Sárkány históriája*. Tragikomédia öt felvonásban. 1965. In Hold és Sárkány. Két dráma. Magvető. Budapest, 1967.

A színen a silenei katonákkal egyenlő számú római katona van jelen, szimmetrikus a szereplőfelállás abban is, hogy Sirio silenei lovag római párja Giorgio (Szent György). Bizony, jó, hogy a a megmentő hírében álló lovag a római hadsereggel a közelbe ért! Mítoszban vagyunk, máris apokaliptikus jelenetek sora kezdődik.

A szerző a *Legenda Aurea*-beli Szent György-történetet (spanyol auto mintájára is) kibővíti és nagy számú szereplőre terjeszti ki. A jelmezek használata révén némelyik szereplőt még meg is kettőzi. A maszk illetén használata növeli a játék fikciós tartalmait, ugyanazon színpadi alak metamorfózisába is beavat a szerző; a figura külleme változik, jelentése nem: ilyenek *Drinus, rhétor, nyomorék*: később: *a Polip-jelmezes; Batrach kocsmáros és hajós*, később: *a Majom-jelmezes*. Pirandello *IV. Henrik*-jében látjuk még ilyen erős, élet-halál határán teremtdő kapcsolatát a szereplőknek saját maszkos alakpárjukkal. Álom, jelmezviselet, tavaszünnep egymásba játszik Weöres művében... Itt támad a gyanú az olvasóban, hogy nemcsak karneválról van szó, hanem kegyetlen igazságok keresése közben alakuló képről, küzdelemről a soha nem látott kép létrehozásáról, nyelvi megjelenítéséről, közvetíthetőségéről.

Mi is történik Weöres művében? A leányok rendjében erkölcsi halált okoz az áldozatkövetelő Octopus, a vár megközelíthetetlen zsarnoka; a szereplők nyolckarúnak, Hydrának nevezik. (A görög mitológia lernéi hidrájával Akhilleusz végzett. Szent György alakjában is a mindenkori hős győzedelmeskedik a mindenkori ellenségen.) Az erkölcsön kívüli mozgalmas játékeret átjárja a halál hangulata: mind a *kintet*, mind a *bentet*, de a nappalt és a rémálomszerű éjszakát is. Már el is fogytak a környékből a szűzek: a király unokahúgát, Isbelt követeli a szörnyeteg és főpapja, Miron. A mű apokaliptikus tetőpontját többek között az idézi elő, hogy a szörnyeteg és a város közötti, emberáldozaton alapuló szövetség sérül: az Octopus Isbellel mint áldozattal elégedetlen, mást követel és a fenyegető helyzetben a város már csak a király leányát ajánlhatja fel a szörnyetegnek: az együgyű Uttagangát.

A pogányság emberáldozata itt a tavaszünnepi-karneváli nemi szabadosság látványaiban jelenik meg. Az *Octopus* Hieronymus Bosch-festményekkel is összefüggésbe hozható. Először a tojás révén, amely Weöres művében a Silene-várbeli szentek szentjében található, és amelybe a hős Giorgionak módja van belenézni: belepillantva eliszonyodik! Aztán nyolckarú Octopus-lény révén, amelynek ugyan alakmása is megjelenik a polip-álarcos képében, de aki éppen magában véve titokzatos és riasztó igazán. Rá utal a mű bevezetőjében Drinus rhétor:

*Azt is tudod, hogy holnap virradóra
Nem váratlan de hirtelen viharként
A tavasz-ünnepi örvöngés kitör,
És erre urunk s kínzónk, a vízisárkány
Széttárja nyolc tapadós karját, emelgeti
Hűs csonttalan lottyadt testét, kitátja
Ajkatlan gyűrű-száját, fölveti
Üveges szemű fejét a tengerparti sós
Mocsárból és szűzlányt lakmározik [...]*

Szent György napja a kereszténység történetében általában a tavasz kezdete! Ha az *Octopus* végkifejletét tekintjük, Giorgio lovagot híre megelőzi, a hozzá fűzött reménységeket ő be is váltja valamilyen módon, de amilyen hirtelen jött, olyan csodás körülmények között el is tűnik az emberek (a tapasztalás) világából: a csoport magára marad, régi istene helyett régi-újat kezd imádni; a helyzet, a sokaság kiszolgáltatottsága, sajnos, nem változott.

Az *Arany legenda* szerzője, Jacobus de Voragine (1230–1298) szerint a sárkányölő történet Silene városában játszódik. Weöres művében is így van: az észak-afrikai Silene városállamban, Weöresnél azonban – mondhatjuk: retorikai, anaforikus ihletésű dramaturgiával – a helység várudvarán egy Silenos szobor is áll. Kínálkozik a párhuzam a prágai Hradcsin udvarát díszítő Szent György szoborral... Ha azonban Silenost mitológiai genealógiáját tekintjük, benne Bacchus nevelőjét, Priapos alakmását is számon tartjuk: Szent György és az általa jelképezett mítoszi-teológiai tanítás szatíráját ismerhetjük fel a szoboralakban! Weöres művében Silenos nemcsak díszlet: jelzi a látnivalók jellegét; azt, hogy van a történetnek egy *karneváli bolond világ* jelentése.

Az *Octopus* dráma shakespeare-i aspektusai is tagadhatatlanok. Nemcsak arról van szó, hogy Weöres emlékezése szerint már gyermekkorában XIX. századi Shakespeare-fordításokat olvasott, hanem arról is, hogy ő maga a *VIII. Henrik* fordítója. Az Erzsébet-kori drámákkal darabjának szerkezetét hozza összefüggésbe, az *Octopus*ban létrehozott királyi család modelljévé azonban („öregasszonyok, szerelmesek és szobaleányok”) *A vörös szoba álma* című kínai regényt teszi.

A szerző előmunkálataihoz, az *Octopus*ra való közvetlen mentalitás-és képtörténeti felkészüléshez számíthatjuk, hogy ekkorra Dante *Divina Commediájának* Poklából is fordított már (az 1–5 éneket).

Az *Octopus* 3. felvonása 6. színében maga a tisztaság készül arra, hogy megívjon a szennyel: ehhez egy hasonló szimbolikus párviadalban Weöres Szent Györgyének sem lóra, sem pajzsra nincs szüksége. A szent csodás jelenléte azt jelenti, hogy hiedelmek vagy tényleges veszély, bűnös szokások, tréfa, látszatvilágok közt kíván értelmével tájékozódni és rendet teremteni. Weöres művében Mauritius ott van Giorgio vitéz közelében! Giorgio vitézből szent György lesz („csodát tesz” – a tettett bénát megkergeti; azzal történik a csoda, aki az erkölcsi értékek felől szemléli az emberi társadalmat).

A történet „Diocletianus római császár idején” játszódik. Akár a *Ponciánus császár históriája* révén a magyar kultúrában is népszerűvé lett keleti mesék hét bölcsének idejére is gondolhatunk, bár a régiség értelmű időjelentés is érvényes. A „történelmi” datálásnál lényegesebb, hogy kulturális időről van szó, amelyben világnézetek csapnak össze. Az *Octopus* szereplői között van *Kék fiú*, *tavaszi-ünnepi jelmezes*, aztán Zöld herceg (Cannidas király unokaöccse), vannak szerecsenek, névtelen *tavaszi-ünnepi faunok és menádok, álarcosok*. Tiszták és a

szenny áradata, erőszakosak és kiszolgáltatottak egyenlőtlen világát jelzik a nevek is, például a hím és állati jelleget hangsúlyozó kan szóból és a törvénysértő antik görög Leonidas király nevéből és kialakított szereplőnév, Cannidas királyé.

Erős képiség, változatos láttató megoldások jellemzik a szöveget. Ha szerzője nem is terhelte túl sok rendezői utasítással, a mű festői – markáns, bizarr, rút – alakjai és a mítikus, szürreális, de legalább karneváli (nem szokványos) szituációk, a nyelvi bőség, a történetek tempója hatásos. Weöres kulturális enciklopédiaként felfogható Szent György-mirákulumának egésze festői helyzetek sorát jelenti, amelyekben senki sincs biztonságban; lassan érik meg bennünk a felismerés, hogy a tavaszünnep nem akármilyen látványok sora, hanem az utolsó ítélet előtti pillanatokról szőtt rémálom – a dráma versnyelvén elbeszélve.

*Giorgio: Tavasz ünnepen
Bent jár a nyolckarú, vagy csak lidérc,
Nem is tudom még – szörnyű furcsa kastély!
Büdös pipafüst betölti, s hirtelen
Kábító, édes, ismeretlen illat
Gomolyog fel a mélységből; vagy halk zene
Szűrődik, ének, sóhajlás, nyögés,
Nem tudni, honnan; hosszú vaksötét
Folyosók vonulnak ormóttan repedt
Vályog-palotában s lám egyszerre tág
Oszlop-csarnok vakít, szobor-sereg,
Ezüst arany termék, párnás szobák,
Tornác-szegélyes rejtett udvarok, hol
Erdő ágaskodik, futóka sző
Liliomos tavon hattyú lebeg
Szivárványszín fátyolhalak felett,
Orchidea-sűrűben páva sétál,
Gyűszűnyi udvar, mégis óriás,
Lehet bolyongni s eltévedni benn
Ültem sárgult redős aggok között
Mint limlom-boltban, hol sok régi bútor
Roskad, homály terjeng, szúpercegés,
De a csendből váratlan nimfák szökeltek
Kacagva – Mit meséljem? Hagyjatok
A bagoly-odúba bújni, hadd vigyázzak
Csak egy-szál karddal: a tavasz ünnepére
leszáll-e a sárkány? És vajon miféle:
Démon, vadállat, szálkátlan puhány,
Kegyetlen gépezet, együgyű csalás –*

*akármilyen: ott ma szembenézhetünk,
Lehet valódi lény, lehet hazugság,
Nyolc csápja kardommal találkozik.*

Két halálnem jelenik meg a műben: az egyik a női szereplők csaknem mind átmentek: ez a nyolckarúval való találkozás, a lelki halál: ha ezt átélte valaki, meghal a tisztaság számára. A tisztaság elvesztését ritushoz és erőszakhoz köti a mű, egyszersmind sorsszerűként mutatja be. A másik halálnem sem kevésbé rút: eltorzítja a teste is, szürnyű: így múlnak ki a szereplők közül sokan vagy ilyen halálról beszélnek a színen a krónikás beszédű többiek. Egy pillanatra a bukott Ádám (Lauro) előtt haláltáncszerűen is megjelennek szerelmei képei: kínálkozik a párhuzam Balázs Béla művével, a Bartók Bélának köszönhetően ismertté vált parabolával, *A kékszakállú herceg várá-val!* Másrészt adódik a politikai párhuzam lehetősége: az együttműködés vagy a szembeszegülés azonos végkimenetele az rémuralom idején.

Az ötödik felvonásban Lauro, a Zöld herceg a várbörtönben raboskodik, cellája falán rendre arcok jelennek meg: leányok, akiket valaha szeretett. Az arcok megszólalnak, aztán átalakulnak, eltűnnek, végül csoportosan jelennek újra: a bűnbánat pillanatait éli át Lauro, a Zöld herceg. A bűnök számbavétele, a töredelmes gondolat is a megtisztulás változatának tűnik.

Az elszabadult ösztönvilág önpusztító rendszerének itt Silene a neve. A mindvégig erős jelszerűség és ezen belül a színházi konvenciók alkalmazása lehetővé teszi a jelentések kiterjesztését. Ebben az agresszív forgatagban, festői zűrzavarban csak az emberi méltóságát megőrzött Szent György marad tiszta – álmában el is szólítja őt Jézusa e fenekestől felfordult világból. Mintha azt példázná a história, hogy nem jött még el a megváltás ideje: Octopus, a rém ugyan megszűnik, de a Szent György által a szörnytől megmentett, ügyefogyott királyi gyermekleánya kerül a trónra, ő lesz az imádás további tárgya, az abszurd világ „rendjének” szimbóluma – a trón fölé új címer kerül. Most már látszik, hogy a heraldikus jelnek a közösség élettörténetére kiható meséje van, motivált minden ábra körülöttünk: a kultúra nem kaotikus, csak mi nem tudunk eleget. „*III. Polgár pajzsot hoz be, mögötte fegyveresek. Leveszi Cannidas trónjáról az Octopus-címert, helyébe illeszti a pajzsot: ráfestve heraldikus jelzés-szerűséggel a lovas lándzsás szent György, alatta a leszúrt Nyolckarú. A fegyveresek az új címer elé vonulnak, őrzik.*”

Weöres a dramatizált mítoszi történettel értelmezte a mindenkori szentgyörgyök szörny-pusztító gesztusát: a képhez történetet rendelt, képiségeiben vadságában hatót. Ezt a jellemző mozdulatot látjuk a prágai-kolozsvári szobron is.

2. Közbevetés a szoborlényről

„*Szent György nem páncélba bujtatott báb, hanem élő organikus test*” – állítja a szoboremberről (a művész teljesítményéről) a Kolozsvári-testvérek alkotásának klasszikus monográfusa, Balogh Jolán. Tanulmánya az olasz egyházi építőművészettel hozza kapcsolatba Szent Györgyünket, könyve zárlatában tematikusan tagolt jegyzéket ad a tanulmány idejére már terjedelmes, a szobrokra és alkotóikra vonatkozó irodalomból.

A szobor (eredetijének) hatszázadik születésnapján elmélkedve és nem él nélkül jelezte a magyar tudománytörténetnek Szent György szoborral kapcsolatos labirintusait a kolozsvári író, Szöcs István: „*A szobor körül a művészettörténetben véget nem ér a sok akadékoskodás, sőt a duzzogás sem. Kinek, ki csinálta, és kik voltak azok a Kolozsvári testvérek?*”

A páncélos lovag karcsú vonala, a látványba kódolt mozdulat kínálja a kérdést: mit is várt el a lovastól, a lovagtól a kor hadtudománya? A hadi erényekre oktató híres hadtudományi munka szerzője, Vegetius már a negyedik században előírja, milyennek kell lennie a jó katonának. „*Szándék, tekintet, testalkat tekintetében képesnek kell lennie a lovagi kötelességek ellátására. A harci erények természetesen nemcsak katonák személyes adottságaira vonatkoznak, hanem arra is, amit a lovakkal, ebekkel és más erős állatokkal cselekedni képesek.*”

A nyelvi ízek miatt Vegetius szövegének Péchi Lukács egyházi író által (Szombathelyen vagy Esztergomban) készített, XVI. század végi fordításából idézünk a továbbiakban: „*még kisdéd korában, ember meg esmerheti, az vitezsegre valo embert tetemiből: azért vgy itilem, hogy midőn az hadra valastot sugar ifiuban, ez ieleket meg talalni, nem gonos kathona tamad belöle, tudni illic, eleuen szemei, igyenes nyaka, szelyes melie, köuer, es inas vallai, ép vyiai, hoszu karia, kisdéd gyomra, az lab inac nem hoszac, es az lab ikranc husa nem köuer, hanem inakcal vastag, es gyakor: mely ieleket az ifiu sugar ifiuban ha tapastals, ne gondoly hoszu, auagy magos voltaual: Vegetius [p 0007] lib: I. cap: 6. de re militar.*”

Fontos ebben a szövegben a hadviselésre szánt test arányossága és egészsége. Ha ezt az elvárást vetítjük a szoborra: nem találunk kivétlenül sem emberben, sem paripájában. De nem zárhatjuk ki a szimbolikus jelentést sem. Úgy véljük, hosszú idő teológiai anyagát foglalja össze a XVII. század eleji katolikus tanítás, a jezsuita Káldi György. Ami a tavasszal tisztelendő szentet, Györgyöt illeti: Jacobus de Voragine az *Arany legenda*-ban olvasmányos, népszerű formában szól róla, Káldi azonban *Az Innepekre-valo Predikációi* közt *Szent György napi prédikáció*-jában nem a katonát, hanem a keresztény vértanút idézi a hívek emlékezetébe: „*Nem a hamis Mars Istent, hanem a Mars helyett az igaz Istennek szolgáját Sz. György mártírt tisztelik a Keresztyének.*” Ugyanakkor a szöveghely a megbélyegzett ünnep megnevezésével segít rekonstruálnunk a

népi vallásosság tavaszünnepének hagyományörző tartalmai közt a hadi év kezdetét is (Mars : március)! Weöres művébe építi az ünnep antropológiáját. Hadd éljünk itt az analógia argumentumával mégis, Bod Péter *Szent Heortokratés*-ét idézve: „Azt a nevezetet Fársáng a’ Magyarok vették a’ Németektől, a’ kik a cantu circulatorum a’ játékos tréfát motskot üzőknek tselekedetkből formáltak; a’ kik sok-féle játékokat ’s bolondságokat indítottak ezen a’ napon ’s ez időben, vendégeskedvén, nyargalódzván ’s magokat mulatván. Deákul hívják Bachanalia a’ Bakhusról: értetik pedig ez a’ nap egyenesebben a’ melly a’ Nagy Böjt első napját meg-előzi és utolsó Hús-evő nap, mellyet mondanak Carniprivium vagy Privicarnium néha az írásokban: mellen még a’ Keresztyének között-is sok rendetlen, tréfás s’ vétkes dologok mentenek véghez. Mert némellyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájába öltöztetnek, sok vásotságot, fesletséget vittenek véghez: némellyek sok-féle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *Pokolból jött lelkeknek*: mellyre nézve helyesen mondották sokan: Ördögök innepének.“

Káldi tekintélyekre való hivatkozásai rendjén a „historikusokból vett” bizonyosságok között legszívesebben a csodáknál időzik el, az egyértelmű életrajzi adatok szűkében élvezettel taglal mindent, ami a szent kulturális nyomait mutatja. Mivel az ábrázolások többségén lovon jelenik meg Szent György, egyik csodás történet éppen a lóval kapcsolatos: „*a minémű lovon írják Szent Györgyöt, éjjel kétszer nyertett, mindeneknek nagy rémulésével; és nem chak akkor, hanem az előtt-is ötven esztendővel.*” A Szent György ábrázolásokkal kapcsolatban példázatoság jelentéselvét vallja Káldi; egy női alakról beszél, amely felemelt karral áll a lovas Szent György mellett: „*Ami a Szent Györgynek képét illeti; hogy úgy írják, mint-ha a’ Sárkányt ölné-meg és egy Szűzet attól megszabadítana, azt némellyk példázatnak tartják. [...] Az okáért azzal a Szűzzel, valami Várust vagy Tartományt példáznak, melly az ördög ereje-ellen segítséget kívánt a nagy Mártírtól.*”

Ünnepi fejtegetésében Káldi a kálvinista Rajnoldusra is hivatkozik, arra a Rajnoldusra, aki szerint Kálvin nem általában a szentek, csak a költött személyek tiszteletét ítélte el, „*akiket szenteknek neveznek ugyan, de soha e világon sem voltak, úgy mint: György, Kristóf, Catharina. Az-okáért költött neveknek mondja azokat Calvinus, és azoknak historiáit Meséknek.*” A keresztes hadakban való részvétel a vallásosság egyik formája e szerint a logika szerint: „*mivelhogy ő hadakozó ember lévén, az igaz Hitért mind halálig hadakozott.*”

„*Minthogy Szent György az Isten malasztyával nagy dolgokat chelekedett, és nagy kísérteteket meg-győzött*”, Szent György a középkorban a lovagi és nemesi rend szentje, bár a sokaságé is mint segítőszent. A lovagi párviadatok megszűntével csökkent népszerűsége, de növekedett is a sárkányölő motívumra épülő misztériumjátékok születésével. Egyszerre volt védőszentje a parasztnak, lovainak és állatállományuknak. A tavaszkezdet számos ősi népszokásában fellelhető mint a szokást a kereszténység világmagyarázatához

kapcsoló elem. György pártfogását keresték a zsoldoskatonák és fegyverszállítók, a puskaművesek és a páncélkovácsok is.

A lovagrendek és a Szent György ábrázolások összefüggésének keresése közben felvetődik a az elesettek istápolásának gondolata. A kolozsvári helytörténet kiváló kutatójának, Herepei Jánosnak gondolatmenetével hamar eljutunk a vizsgált korszak beteggondozása és a lovagság közti összefüggéshez. *„(Az ispotályok) gondviselői a XII. század folyamán letelepedett, gazdagon istápoló egyházi lovagrendek szerzetesek és apácák voltak. A német lovagrend hatalmaskodásának megtörésével különösen a tatárjárás pusztítása idején derék munkát végzett jeruzsálemi, majd rhodosi, végül máltai székhelyű Szent János ispotályos lovagrendek kezébe került a szegény- és beteggondozás ügyének javarésze.”*

Herepei János kőből faragott kolozsvári címerekre, illetőleg Sándor Imre és Seelmann Károly írásaira hivatkozva egy feledésbe merült lovagrenddel hozza összefüggésbe az ispotályok létrehozásának és fenntartásának gondolatát. Szerinte ez a rend a vörös csillagos keresztes vitézeké (crucigeri equestris ordinis cum rubea stella). Ez is a Szentföldön keletkezett, ahonnan a XIII. században Saladin szultán elől menekülve Sternberg Albert herceg vezetésével Csehországban telepedett le, s itt kórházakat alapított, amelyeket később a Szent Ferenc-rendnek rendelték alá. E lovagrend azután innen Morvaországba, meg Sziléziába, sőt Magyarországra is áttért, mindenütt a beteg- és szegényápolásnak szentelve munkásságát. Egy régi tallinni banképület 1561-ől származó cégjelműjén a feketefejűek Szent Móric-portréja és (alatta) a Sárkányölő Szent György ábrázolása látható, itt a vitéz mindkét lábával a krokodilszerű sárkányon áll, csak amúgy gyalogosan dőfi annak kitátott torkába (mint a lova hátáról Márton és György szobor-Szent Györgye) a dárdát.

3. „Megkonstruálni életüket”

Kós Károly, *Márton és György*. 1934. In: Hármaskönyv. Szerk. Balogh Edgár. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1977.

„A művészethistóriát elsősorban a mű maga érdekli és csak másodsorban a művész” – állítja az építész és művelődéspolitikus Kós Károly. Azt is csodának tartja, hogy egyáltalán létrejött egy ilyen rendkívüli koncepcióra és kézműves hozzáértésre valló szobor, de még inkább azt, hogy hol jött létre: hogy ez a művészt termő hely *„éppen az akkori Európa keleti pereme, a népességében kevert vérű, ösmeretlen Kolozsvár”*.

Kósnak a szoborról való elmélkedése idején már másfél évtizede Romániához tartozik Kolozsvár. Nem ez az első kísérlete a szász és magyar ősokeket számláló Kós Károlynak, hogy Erdélye kulturális függetlenségének múltját s ennek művelődéspolitikai következményeit kijelentse. Ugyanakkor Európát mint (művészi) értékek helyét tételezi Kós, amely éppen a XV.

században született (bizonyára a művészet önállósodására utal, a nemcsak egyházi művészet pártolásának hatalmas következményeire).

A Wittkower szerzőpáros hívja fel a figyelmet arra, milyen késői műfaj a művelődés történetében a művészéletrajz. Immár legendásan lappangó művében Kós Károly ennek a magyar kultúrában való meghonosítására is törekedett. Az Erdélyi Csillagokban, 1936-ban közölt írásában, a *Márton és György*-ben a szűkebb és tágabb pátria adottságaiból és lehetőségeiből, Erdély és Kolozsvár civilizatorikus otthonosságából vezeti le a művészi teljesítményt, a szobor elgondolását és megalkotását (Nagyváradot is valahogyan Erdélyhez számolja). Konkrétumokhoz kívánja kapcsolni a szobor létrejöttét és főleg jelentését, realisztikus elemeket keres az ábrázolásban, módszeresen kerüli a jelszerűségből adódó értelmezési lehetőségeket. *„A Szent György-szobornak minuciózus részletekkel a kelletténél sokkal gazdagabb, sőt terhelt kiállítása alapján a műtörténészek egy részének – logikusan – az a véleménye, hogy a szobor ötvösmester alkotása.”*

Kós Károly írói fantáziáját inkább megköti, mintsem felszabadítja a hiánytudás: az elpusztult négy (és a Kolozsvári testvérek munkájaként számon tartható) királysobor szövegforrás-csoportja. Mint a művészet és a művelődéstörténet európai összefüggéseinek ismerője megindító (érzelmeiktől sem mentes) erőfeszítéseket tesz arra, hogy a cáfolja a szobor lehetséges kapcsolata hipotézisét a német művészettörténeti hagyománnyal, és erősítse a benne megragadható „francia illetőleg itáliai szellemet”, még inkább, hogy a helyi kultúrából könnyedén vezesse le a színvonalas teljesítményt. Elképzelése az önelltató Transzszilvániáról XX. századi vágykép visszavetítése a múltba (például olyan XIV. századi szebeni bronzöntő műhely létét feltételezi, ahol ilyen szobor készítéséhez adottak voltak a feltételek).

A hiányzó életrajzi elemeket a korabeli művelődéspolitikai adatokkal és a kézművesség magas szintű művelésének összefoglalásával kívánja pótolni. *„A testvérek életkora ekkor 50 év körül járhatott. Kevesebb nemigen lehetett, több is alig. Mert a XIV. században az ötvenedik évét betöltött ember általában már életerejében megcsappant rokkant volt. Ezt a szobrot azonban csak alkotóképességük egészének birtokában hívhatták életre a művészek.”*

Kós az alkotópáros egyenkénti azonosítását az ésszerű munkamegosztás gondolatával dönti el: az egyiket komponáló szobrásznak, a másikat kivitelező ötvösnek tartja. Feltételezi, hogy az a gyermek, akit Kolozsvári Miklós festő maga mellé vett, éppen Márton volt: *„Viszi magával templomfestő útjaira, s a fiú sorra megtanulja a freskófestés minden csínját-bínját, a festéktörést, a festés alá szükséges mézsvakolat készítését s a falra felrakását és simítását, a képvázlat felnagyított kontúrjainak a falsíkra rögzítését és befejezésül, tanulóéveinek végén, a kép kiteljesítését rajzban és színekben.”*

Fontos, hogy összművészeti elvek vezérlik a gondolati-művészi konstrukció során. Segítségére van e művészettörténeti alkotás közben, hogy

tudja: a szobrásztestvérpár apja, Miklós mester festő volt Kolozsváron. (Erre az apa-fiú kapcsolatra még visszatérünk Jaan Kross regénye kapcsán.) „*Ha tehát egyszerűen és a valóságnak megfelelően abból indulunk ki, hogy Márton és György a magát polgárnak valló jó nevű piktornak, Miklós mesternek magukat ugyancsak kolozsváriaknak valló fiai, s az akkori Anjou Nagy Lajos-korabeli Erdély és Kolozsvár adottságaiból és lehetőségeiből igyekszünk kiindulni, akkor minden egyszerre s magától értetődően értelmes, logikus, élő valósággá egyszerűsödik.*” Kósnak az Erdélyi csillagokban megjelent, a testvérpárról tervezett (végül legkevésbé róluk) szóló írásában jól érezhető ismeretterjesztő, sőt a tanító szándék. Az irodalmias, historizáló esszé (akárcsak a szecesszió megannyi ékes történelmi fal- és ablakképe, nemzeti ékesítésű épülete) egy stílus- és csoportidentitás keresésének eredeti darabja; előképe egy sokáig tervezett, végtére torzóban és kéziratban maradt regénynek.

4. Festő vagy szobrász?

Kross, Jaan, *Négy monológ Szent György ürügyén*. Oroszból fordította Rab Zsuzsa. Budapest, 1977 .

A ma Tallinn-ban csodálható Szent György szobor a XVI. század elején készült (méretei: 96/40/21) A szobrot Nyugat-Észtországi roosleppi kápolnában őrizték 1920-ig. (Ez a *Négy monológ* szerzőjének, Jaan Kross-nak születése éve is.). A szobor alkotója talán a németalföldi Memling-iskola neveltje, Michael Sittow. Sittow mai ismereteink szerint Brügge-i tanulmányok (1484–1488), a spanyol királyi udvarban majd Szép Fülöp flandriai király udvarában töltött udvari (festői) szolgálat után 1506-ban tért vissza szülővárosába, Tallinnba, ahol városi polgár lett, élete vége felé pedig a Kanut céh mestere. Itt készült művei közül a Niguliste templom oltárának (Krisztus passió) négy szentjét, egy Szent György alakot és egy Szent András domborművet vélnek az ő alkotásának, utolsó munkájának a tallinni városi orvos, Johannes Balliv síremlékét tartják (1520-ban készült, a szintén a Niguliste templomban található). Mint alkotóművésznek sokáig csak keresztnevét, a Michiel-t ismerték a művészettörténészek. A híradások David vagy Memling köréhez tartozó művészként hivatkoznak rá.

A ma Tallinnban található Szent György szobor szerzőségére vonatkozó kételyeket az irodalom eszközeivel oszlatja el (mi tagadás, hatásosan) Jaan Kross. Ilyen értelemben rokonítható Kós Károllyal, aki *Márton és György* című írásában a művészettörténeti szakirodalomból azokat az írásokat használta fel, amelyek a kolozsvári testvérpár szerzőségét minden kétséget kizárónak tartják. Jaan Kross-t huszonötévesen mint politikai foglyot deportálták Szibériába. Nyolc év után szabadult. Tanárként és Shakespeare, Brecht fordítójaként kereste kenyerét, prózaíró pályáját regényes életrajzokkal kezdte – ötvenévesen. Műveit fordítások révén ismeri az olvasó világ. Poétikus a kép, amelyet szigorú szabályok közt élő városáról kialakít, a mű keletkezésekor még szovjet

fenhhatóság alatt levő Tallinnról. A céhes világról, a szépség, a művészet és a művész helyzetéről. Tallinn Hanza-városnak számít. Itt jegyezzük meg, hogy a Lübecki központú, több Hanza-városban működött Feketefejűek céhe több szentet is tisztelt. Legnagyobb tiszteletnek a körükben Szűz Mária, aztán Szent Móric és Szent György örvendett. (Szent Móric vértanú a német lovagrend szentjének is számított.)

A regény szerkezete egyszerűségében gazdag és funkcionális. Ha a szövegek műfaji keretét tekintjük: az első monológima Szent Lukácshoz. A második is imádság, ezt Szűz Máriához intézi egy mesterember lánya. A harmadik a Kanut céh tallinni vezetőjének beszédterve, amelyben céhtársaikat a frissen hazatért honfitárs, Sittow ellen kívánja hangolni. A negyedik végül belső monológ, Sittowé. Ebből idézünk: *„Nos céhtársaim, talán nem mondatott ki a szabályzatunkban világos szavakkal, vagy ahogy latinul mondják, expressis verbis, hogy aki a festők vagy képirók, vagy üvegezők, vagy fafaragók közül műhelyt akar nyitni és munkát kíván kapni ebben a városban, annak valamelyik helybeli mesternél egy segédévet kell töltenie, egyik Szent Lukács napjától a másik Szent Lukács napjáig s ideje leteltével be kell mutatnia mestermunkáját a céhtestületnek; ha képiró vagy fafaragó, akkor festéssel írja vagy fából faraja, és vagy Szűz Máriát, vagy Szent Györgyöt, vagy Szent Veronikát ábrázolja. Nem így mondja-e törvényünk?”*

A Kanut céh vezető tagja morfondírozik így Kross könyvében, amely négy személy belső monológjaiból hozza létre a művészportrét. A beszélő felől közelítve az egységekhez: az első monológot a méltatlan örökös, Clawes Maler feleségének és műhelyének örököse mondja, az, aki fél az újtól, az idegentől, végső soron a kényelmét erkölcsi alku árán is védelmezi. A másodikat a festő szíve választotta s talán Madonnái modellje, Rupp csizmadia szépséges leánya városi „mondja”, a harmadikat a céh szakmai és hatalmát féltő vezetője mondja, egyre bizonyosabban mesészerű a beszélők egyértelmű, bár közvetett beállítása... Az utolsó monológot magával Sittow festővel mondatja el Kross. (Mégiscsak idősök és fiatalok, hősök és pütkösdi királyok képviselte végletek közt mozgunk, egy homályos, egy tiszta és ez ismétlődik.)

A könyv azzal ér véget, hogy a királyportrék festője (például a Columbuszt támogató Izabella királynőé) a külföld iskolái után polgárjogot kíván szerezni szülőföldjén is, végső soron alkalmazkodik: megkezdí inasévé Tallinnban: hozzálát a céhszabály által megkövetelt mesterremek elkészítéséhez: kezdődik tehát mű, a Szent György szobor készítése.

Milyen is legyen a szobor? A regény művésze lassan készíti el a tervet, előbb a munka természetét dönti el, az anyagot választja ki, aztán az alázatos modorban élen járva elfogadtatja döntését a céhvel: *„Mivel jól tudom, tisztelt mesterek, hogy e város mesterei a faragás művészetében a legkiválóbbak, magam pedig abban vagyok a leggyengébb.”*

Intellektuális figurát teremt Kross, akinek nemzetközi udvari tapasztalata és az európai művészekkel való mesterségbeli kapcsolata adja a biztonságot – értékrendben, döntésben, tervezésben. Őt magát sem a szokványos, sem a misztikus vallásosság jegyével nem látja el, mint monologizáló könyvbeli társait. A szellem fölénye – ki kell mondanunk, a művész arisztokratizmusa, de legalábbis felszabadult nyugalma – árad (belső) szavaiból. (Az élvezhető magyarságú művészregény Rab Zsuzsa fordítása oroszról): *„És amikor már megtanakodtuk, hogy tölgyfát választok, jámborul azt az óhajomat fejezem ki, hogy vagy Szűz Máriát, vagy Szent Veronikát akarom kifaragni. [...] Rázogatják majd súlyos állkapcsú fejüket, s azt mondják: „Nem! Legyen mégiscsak Szent György!” Quod erat demonstrandum. Mivelhogy éppen szent György nekem jutott eszembe. Igen, néhány perccel ezelőtt, amikor elnéztem az előttem nehézkesen lépkedő céhatyát.” [...] „A jobb kezemet, vagyis hát Szent György jobb a kezét felemelné, szeme fölé ernyőzné a tenyerét a nap elől. Mert a sárkány már annyira a végét járja, hogy át lehet lépni rajta.”* A regénybeli Sittow fölöslegesnek ítéli a lóval való vesződést: a szobor anyagát és (immár az egyházi lovagrendekétől eltérő) individuális szimbolikáját hangsúlyozza.

5. Mi is volt a művész neve?

Michel Sittow, Michiel Sittow, Miguel Sithium, Miguel Zittoz festményei ismertek a világban. Hogy őt Észtország nemzeti festőjeként ismerhette el, annak köszönhető, hogy politikai önállóságát az ország megszerezte, és hogy a művész Tallinnban született és ott is halt meg. Apa és fiú összetartozását ebben a regényben monológok jelzik. Clawes Meler a művész régesrég elhunyt festő-céhtag apja, akinek félbemaradt alkotásai nem fia, hanem mostohaapja, a ház új asszonnyal (a művész özvegyével) céhtitkok birtokába is jutott ura szakmai boldogulását segítik. Játsszunk el egy pillanatra a névvel: Clawes Meler: vagyis Claus-Kolozs, a festő. De ne éljünk vissza nevek–jelentések véletlen hasonlóságával. Az *ars* és az arra vonatkozó szakmai titkok családban történő átadására a kolozsvári festő, Kolozsvári Miklós mester és fiai jelenthetik egyik példánkat: Kós Károly erre a viszonyra építette elmékedését a szobor készítőiről.

A hitújítás küszöbén Koss műve a személyes vallásosság változatait adja, és nem meglepő, hogy az első monológ címzettje Szent Lukács, és hogy a szent neve visszatér a regény más részén is: a festők védelmezőjeként tisztelt apostolszent idézése a művészet jelentőségének terjedésére utal a haszonelvű Hanza-városban is.

Monológjaiban Kross Sittow németalföldi mesterére, apja után második tanítójára s így második apjára, Memlingre is utal. Valóban a németalföldi mester képeiről ismerős színt, a köpenyek élénkvrörését látjuk viszont Michael Sittow munkáin. A szörny-ölő tölgytestének festett színeiből mára már csak az arc vrörösbe játszó fénye maradt.

Hogy a művész tájékozottságát és az európai ábrázolóiskolák rendszeréhez való viszonyát jelezze, Kross egy-egy név (emlékkép vagy értesülés) erejéig korabeli művészeket „hív be” a monológok szövegébe (Memlingen kívül Raffaellót és Hieronymus Boscht): *„Néha úgy tetszik, hogy az öreg Hieronymus apó, a németalföldi Hertogenbosch szülötte, akivel néhányszor Hispániában találkoztam, a legnagyobb festő manapság. Haragszom magamra, amiért nem vagyok képes utánozni szörnyeteg és mulatságos kitalálásait”* – mondja a szerény és céltudatos művész, Sittow a regényben. Hieronymus Bosch-sal visszaérkeztünk az *Octopus*hoz és lezárjuk itt a gondolatmenetet. Vagyis a megidézés (a látogatás) itt véget ér, a megváltó alakmás mind Szent György, mind a felismert vagy ismeretlenségben maradó művész figurája. Idézhetjük az *Octopus* transzcendentális jelenetét (5 felvonás, második szín vége): A sátornyílás szélesre tárul. Giorgio bent fekszik, alszik. A sátor-tér közepén ragyogva megjelenik Giorgio álombeli látomása, Jézus.

Weöres sok rútat némi széppel elegyítő munkájában a fenséges pillanatait éljük, a földi dolgokkal együtt elmarad ellenség, fegyver (kellék), jelmeztár, az igazi megérkezés az eredendő családhoz-családtaghoz való egyértelmű visszajutás. Szent György megdicsőülésének jelenete, álomjelenése ez, a poéta plasztikája.

Jézus: Jer hozzám.

*Giorgio: Várj – a cuppogó iszapban
evickélek, hol békalencse sincsen,
sziksó fakad –*

Jézus: Jer hozzám.

*Giorgio: Mondani
könnyű, de tenni! Bárhogy lábolok,
a lép közepén vagyok, se út, se gát
a sárban, és irány sincs! Merre vagy,
Honnan szölongatsz?*

Jézus: Jer hozzám.

*Giorgio: Hol is
Vagyok? Gyermekkorom szobája ez,
apám fölém hajol. Már rég nem él,
a sírban nyugszik és én is –*

Jézus: Velem vagy.

EGYED EMESE

IRODALOM

- Albertus Magnus, *Az állatokról*. Balassi Kiadó. Budapest, 1996.
- Balogh Jolán, *Márton és György kolozsvári szobrászok*. Minerva Könyvkiadó. Kolozsvár, 1934. Erdélyi Tudományos Füzetek 71.
- Coulton, C. C., *Art and the Reformation*. 1953. Első kiadás Oxford, 1928.
- Gábor Csilla, *Káldi György prédikációi (Források, teológia, retorika)*. Csokonai Kiadó. Debrecen, 2001.
- Herepei János, *Kolozsvár történeti helyrajza* s.a.r. Sas Péter. Művelődés. Kolozsvár, 2004.
- Hornyik Miklós, *Műhelybeszélgetés a költészetről a Hold és Sárkány szerzőjével*. 1982. In Domokos Mátyás (s.a.r) Egyedül mindenkivel. Weöres Sándor beszélgetései nyilatkozatai vallomásai. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1993.
- Káldi György, *Az innepekre-valo predikაციoknak Első Része*. Pozsony, 1631.
- Kós Károly, *Márton és György*. 1934. In Balogh Edgár (szerk.), *Hármaskönyv*. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1977.
- Kross, Jaan, *Négy monológ Szent György ürügyén*. Oroszból fordította Rab Zsuzsa. Budapest, 1977.
- Peechi Lvkach, *Az keresztyen hadakozasnak tüköre. Melyben, minden hadviseloc: hadnagyoc, századosoc, és egyéb vitezlo nép: azokis kic űket az táborban kőetik 2) és) C. eleteknek artatlansagat, es rend tartasat, haszoonnal meg tekenthetic*. Nagyszombat, 1591.
- Luigi Pirandello, *IV. Henrik*. Tragédia három felvonásban. Fordította Füsi József. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1968.
- Legenda aurea*. Officina. Budapest, 1942.
- Sándor Imre, *Kolozsvár címeres emlékei*. Kolozsvár, 1920.
- Seelmann Károly, *Minden Európában. Ázsiában és Áfrikában volt és mostan virágzó vitézi rendeknek ordóknak tüköre*. Kolozsváratt és Szebenben, 1793.
- Szőcs István, *Rokonunk, a Szent György-szobor*. Utunk 1973/ 51 (december 14).
- Leena Löfstedt et alii (red.), *Le livre de l'art de chevalerie de Vegesce*. Traducion anonyme de 1380. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki, 1989.
- Weöres Sándor, *Octopus avagy Szent György és a Sárkány históriája*. 1965. Tragikomédia öt felvonásban. In Hold és Sárkány. Két dráma. Magvető. Budapest, 1967.
- Wittkower, R-Wittkower, M, *A Szaturnusz jegyében. A művész személyisége az ókortól a francia forradalomig*. Osiris. Budapest, 1996.

STATUIA „SFÂNTUL GHEORGHE CU BALAURUL“ ÎN LITERATURĂ

(Rezumat)

Studiul analizează patru opere literare pentru a pune în evidență metamorfoza figurii Sfântului Gheorghe, respectiv enigmatica artistului în general.

Drama „Octopus sau Istoria Sfântului Gheorghe și balaurul“ numită de Sandor Weöres tragicomedie, îl prezintă pe Sfântul Gheorghe ca o prefigurare Mântuitorului care intervine în haosul păcatului. Romanul-eseu al lui Károly Kós schițează relația dintre opera perfectă și breslele din Evul mediu și Renaștere din teritoriul Europei Centrale, declarând că autorii statuii Sfântul George din Hradjin, Praga, sunt frații Márton și György Kolozsvári. Romanul autorului estonian Jaan Kross „Patru monologuri“ având ca punct de plecare statuia Sfântului George de asemenea pune accent pe artistul anonim premodern care realizează o sinteză unică de valori și tinde spre absolut prin multiplele sensuri exprimate sau, cel puțin, codate în capodoperă. Analizele fac referiri la statuia ecvestră din bronz a Sfântului George (1373) păstrată la Praga și având câteva copii moderne reușite printre care una și la Cluj (1904).

A BELSŐ TAGOLÓDÁS KÉRDÉSE A MOLDVAI MAGYARBAN A SZÓFÖLDRAJZ ALAPJÁN*

1. Meglehetősen nagy múltja van a moldvai magyarokkal foglalkozó szakirodalomban annak a felismerésnek, hogy ők kétfélék: *csángók* és *székelyek*. Így ír róluk 1841-ben Petrás Incze János, majd Jerney János (*csángó-magyar* és *székely-magyar* csoportot különböztetve meg).¹ Szabó T. Attila előbb 1959-ben megjelent, majd 1981 kötetben újraközölt tanulmányában (Szabó T. 1959/1981) áttekintette a csángókutatás történetét a nyelvtudomány szemszögéből. A korai jelzések, beszámolók érthetően a kuriózumokat jelzik, a moldvai csángók archaikus, részben a székelyekétől eltérő nyelvét, a mássalhangzók ejtésében föltűnő különbségeket. A moldvain belüli eltérések jelzésére ebben a szemlében Szabó T. Attila elsőként Kováts Ferenc útinaplóját említi, amely *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhonban* címmel jelent meg 1870-ben Marosvásárhelyen. Kováts a két évvel korábban tett utazásuk tapasztalata alapján jelzi, hogy eltér egymástól a Tatros és Tázló melletti „székely települések” lakosainak nyelve a csángó magyarokétól. Az előbbieket „nyelv tekintetében az erdélyi székely beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó magyarok sajátos dialectussal bírnak, mely abban áll, hogy selypeskedő gyermek módjára ejtvén ki a szavakat, s helyett mindenütt sze-t, cs helyett cz-t használnak...”, „Szeretik a kicsinyítő szokat...” „Egyébként tisztán és érthetően ejtik ki a magyar szokat, nem nyújtva azokat, mint a székelyek.” (Szabó T. 1959/1981. 489).

Lükő Gábor 1936-ban megjelent munkájában kísérletet tesz a moldvai magyar két altípusa fontosabb hangtani és szóföldrajzi különbségeinek összehasonlító ismertetésére is. Lükő fontos szóföldrajzi adatait később, a negyvenes évek végén, a moldvai nyelvföldrajzi kutatás kérdőívének összeállításakor is figyelembe vették. Már Lükőt is zavarja, hogy a *csángó* megjelölést számos más, főképpen a peremterületeken élő, oda sodródott magyar népcsoportra használják. Tudomásul veszi ezt a tényt, a *csángó* nevet a moldvaiakra is vonatkoztatja, noha jelzi, hogy ők magukat *magyarnak*, illetőleg *székely-magyarnak* tartják (Lükő 1936: 9). A moldvai magyarok nyelvében, népi kultúrájában számára már egészen nyilvánvaló különbségek alapján munkájában *moldvai-székely* és *moldvai-magyar* néven különbözteti meg őket. A magyar

* A dolgozat része egy nagyobb munkának, amely az Arany János Közalapítvány pályázati támogatásával készült.

¹ Halász Péter hivatkozik rájuk tanulmányában (Halász é.n. 33).

nyelvöldrajzi munkákat megelőzően saját gyűjtése alapján készíti el nyelvi jelenségeket szemléltető térképlapjait, szóföldrajzi elemzései pedig a tagoltság fontos tényeit tárják föl (72–82).

Szabó T. Attila említett tanulmányát már a kolozsvári tanszéki munkacsoport nyelvöldrajzi anyaggyűjtésének tapasztalatai, részbeni eredményei alapján írta meg. Ennek a munkának az egyik fontos eredményét éppen abban látja, hogy „... alapvetően és – legalábbis mi úgy hisszük – véglegesen tisztáztuk a csángóságon belül jelentkező nyelvjárási tagozódást. Ennek eredményeképpen ma már világosan látjuk, hogy a moldvai csángó-magyarságon belül ... három nyelvjárási, sőt – bátran mondhatjuk – ennek megfelelően három néprajzi csoport jelölhető ki” (*i. m.* 518). És következik az „északi-csángók”, a „déli-csángóság” és az „ún. székelyes- vagy székely-csángók” településeinek felsorolása annak jelzésével, hogy a nyelvcsera mely fázisában találhatók az egyes településeken élő magyarok (*i. m.* 518–20).

Benkő Loránd abban az előadásában, amelyet 1988-ban az Akadémián tartott, meggyőző nyelvöldrajzi fejtegetéseihez bizonyító anyagként *A magyar nyelvjárások atlasza* és az egy évvel korábban megjelent *Székely nyelvöldrajzi szótár* adatait is hasznosíthatta (megjelent változatában: *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. MNyTK. 186. sz. Bp., 1990). A népcsoport megjelölésében Lükövel mondhatni ellenkező álláspontra helyezkedik, jogosan hivatkozva arra, hogy 1. szaktudományi szinten elfogadhatatlan a *csángó*nak a köznyelvben elterjedt, kritikátlan használata, 2. a *moldvai-magyar* és a *moldvai-székely* megkülönböztetés pedig mintegy elkülöníti a *székelyt* a *magyartól*, és ez azt sugallhatja, hogy a székelyek nem magyarok. Ezért ő a *csángó* megnevezés használatának leszűkítését javasolja a moldvai magyarok északi és déli csoportjára *moldvai csángó* jelzős kapcsolatban, a többiek pedig a *moldvai székelyek*.

Saját alábbi elemzésünkben is tekintettel voltunk hipotézisként Benkő következő megállapítására: „A Románvásár vidéki és a Bákó vidéki csángóságnak ... az alapvető nyelvi egyezése e népcsoportoknak föltétlenül közös származására, viszonylag egységes települési folyamatára utal, ezért a továbbiakban a két: északi és déli részleg távolabbi nyelvi kapcsolatainak problematikáját együttesen tárgyalhatjuk” (*i. m.* 23). Abban is egyet lehet érteni Benkő Loránddal, hogy „... e kérdésben csak a magyar nyelvi összefüggések keretében lehet és szabad mozogni, következésképpen a magyar összehasonlító nyelvjárástani szükséges segítségül hívni [...]” (*i. m.* 19). Ezzel indokoltan hárítja el a moldvai magyarok idegen eredetének feltételezését is.

A tagolódás és az eredet kérdésében is legbiztosabb fogódzót éppen a rendkívül konzervatív nyelvjárási jelenségek nyújtják a szintén Benkő által ajánlott módszertani kritériummal: „Érdemleges eredményre csak kettős kritérium fönnállása esetén lehet jutni: egyrészt a sajátos, tipikus nyelvjárási jelenségek egész láncolatát kell számításba venni, másrészt elsősorban

rendszereszerűen érvényesülő nyelvi jelenségeket kell vizsgálni” (*i. m.* 22). A nyelvjárások vizsgálatának módszertanában a legtöbb fenntartás éppen a szókincs, a szóföldrajz jelenségeivel kapcsolatos, itt a legnehezebb megtalálni, kikövetkeztetni az olyan jelenségeket, amelyek valamilyen értelemben rendszereszerűeknek tekinthetők.

Benkő elemzései az egész nyelvi rendszerre kiterjednek, szóföldrajzi jelenségekre is, és ez, valamint a következő fontos észrevétel, saját elemzésünkben is bátorítást jelent: „amikor tömegesen fölhozható példák lényegében mindig ugyanazt az egyezést, illetőleg különbözőséget mutatják, azt már nemhogy véletlenként, de még mindig ugyanúgy párhuzamosan, illetőleg ellentétesen fejlődött nyelvtörténeti változások lecsapódásként sem lehet értékelni; ezeket összességükben általában korábbi nyelvi-etnikai összefüggések, illetőleg eltérések eredményeinek kell vagy legalábbis nagy valószínűséggel lehet tekinteni” (*i. m.* 31).

Halász Péter elsősorban a társadalomnéprajz néhány szempontját érvényesítve foglalkozott a közelmúltban a belső tagolódás kérdésével, noha szóföldrajzi és tárgyföldrajzi hivatkozásai is vannak. Azt is fontosnak tartja, hogy kerüljön sor a CsángóNyA. behatóbb elemzésére ebből a szempontból. Az ő elemzéseinek eredményei részben egyeznek a korábbi megállapításokkal, részben árnyalják az elnagyolt képet. Végül következtetéseiben a következő megállapításokra jut: 1. elkülönül „a Román környéki, északi csángóknak nevezett csoport”, 2. kirajzolódik egy csoport Bákótól északnyugatra a Tázló és a Beszterce völgyében, 3. „elkülönül a Bákótól délre, a Szeret jobb partján húzódó települések láncolata”, 4. fontos a Szeret elkülönítő szerepe a déli tömbben, 5. elkülönül a Tatros és a Tázló összefolyásánál lévő települések csoportja (Halász é. n. 40).

2. Már a moldvai magyar nyelvöldrajzi kutatások tervezésekor Szabó T. Attila abban látta annak jelentőségét és célját, hogy „tisztázzuk a moldvai csángó és más magyar nyelvjárások közötti összefüggéseket” (*i. m.* 511). A munka elvégzésekor, amikor számba vette az eredményeket, világossá vált számára, hogy a távolabbi összefüggések csak a közelebbi és távolabbi magyar nyelvi régiók atlaszai alapján tárhatók majd föl. Erről így ír: „A csángóságnak a többi magyar nyelvjárást beszélő magyarsággal való összefüggése tekintetében az eddig gyűjtött csángó nyelvöldrajzi anyag alapján világosan meg lehet már most is annyit állapítani, hogy a moldvai csángó-magyarságnak legalább kétharmada, a székelyes-csángó nyelvjárást beszélő része, feltétlenül keleti székely betelepülő. Hogy aztán e csángóság nyelvjárása közelebbről melyik székely nyelvjárással tart kapcsolatot, sőt továbbmenőleg: van-e, s ha van, milyen kapcsolat van az északi- és déli-csángó nyelvjárás meg a többi magyar, főként pedig éppen a székelyes-csángó és a székely nyelvjárás között, ezzel kapcsolatban ma még világosabban látjuk, hogy ezt az összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatot megkívánó feladatot kielégítő módon csak a nagy

magyar nyelvatlasz, az erdélyi nyelvjárások vonatkozásában pedig a tőlünk kezdeményezett romániai magyar nyelvtérkép, illetőleg több vidék-térképünk anyagának teljes összegyűjtése és a csángó nyelvtérkép anyagával való egybevetés esetén végezhetjük majd el. E ponton tehát jelen pillanatban legfeljebb többé-kevésbé megalapozott sejtelmekre, de nem kellő körültekintéssel bizonyított eredményekre hivatkozhatnánk” (i. m. 521). Saját munkánk célkitűzéseit tehát már Szabó T. Attila megfogalmazta, és beleilleszkedik a moldvai nyelvjáráskutatás mai törekvéseibe.

3. Saját elemzésünk alapja *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának* 1991-ben megjelent két kötete (a továbbiakban CsángNyA.). Ennek anyagát 1949 és 1962 között gyűjtötte a kolozsvári egyetem nyelvészeti tanszékének munkaközössége. Ezzel részben párhuzamosan, csekély időbeli eltéréssel folyt *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA.) anyagának gyűjtése Szabó T. Attila előkészítő, tervező munkája nyomán, szinte teljes egészében Murádin László terepmunkájaként, valamint a székely nyelvjárás nyelvföldrajzi fölvételezése, amely egyelőre, anyagában nagyon szemelvényesen, nyelvföldrajzi szótárként jelent meg 1987-ben (SzNyfSz.). A következőkben elsősorban ez utóbbiakkal hasonlítjuk össze a moldvai magyar nyelvjárás szóföldrajzi anyagát.

Az a körülmény, hogy három, azonos koncepciójú, a nyelv élete szempontjából azonos időbelinek tekinthető munkát eredményeire támaszkodhatunk, biztosabbá teheti az összehasonlítást. Szintén az elemzés megalapozottságát növeli, hogy az említett azonos koncepcióban alapvető volt a hitelesség követelménye mind a gyűjtés, mind a lejegyzés tekintetében, a gyűjtők szűk köre nyelvészetileg képzett volt, és szinte kizárólag csak a nyelvi anyagra koncentrált.

Az előző század közepén rögzített, élőnyelvek tekinthető nyelvi anyag ma azonban már bizonyos értelemben történetinek tekinthető. A változások üteme feltételezhetően ebben a régióban gyorsabb volt az elmúlt félszázadban, mint máshol, mivel olyan régióról van szó, amelyben nagyon dinamikusak a kétnyelvűséggel összefüggő nyelvi folyamatok, megélénkültek a régió belüli kapcsolatok, a legutóbbi időben pedig a köznyelv hatására bekövetkező konvergens nyelvi változások is. Ezek a dinamikus változások mind a konvergencia irányában hatnak, tehát még a szigetjellegű moldvai régióban is elhalványítják a korábbi belső eltéréseket (a román kontaktuselemek általános gyarapodásával, a belső magyar és a belső regionális konvergenciával).

A CsángNyA. két kötete 603 térképlapot tartalmaz.² A gyűjtés, majd a térképezés alapjául szolgáló kérdőívet a korábbi Kolozsvár környéki nyelvföldrajzi gyűjtések tanulságai alapján 1949-ben állította össze Szabó T. Attila, majd a helyszíni gyűjtések tapasztalatai nyomán több ízben módosították.³

² A kéziratban levő 3. kötet ún. összesítő jellegű, emiatt erre nem terjedt ki az elemzés.

³ Mostanában előkerült kéziratok feljegyzésében erről a következőket írja Márton Gyula: „1949 nyár elején az egyetem /ti. a Bolyai Egyetem/ vezetősége (Balogh Edgár volt a rektor és Csehi

Az a tény, hogy a régió és a moldvai nyelvjárás, népi kultúra kellő ismerete nélkül, gyorsan készült el a gyűjtés keretét és tartalmát meghatározó kérdőív, azzal a következménnyel járt, hogy nem idomult kellőképpen az adott régióhoz, kultúrához, regionális nyelvi változathoz, később pedig ezzel már nem lehetett kellőképpen összehangolni sem a romániai magyar, sem a székely nyelvöldrajzi kérdőívet. Saját elemzésünkben ez megnehezítette az összevetést.

4. Előre kell bocsátanunk, hogy – amint a tudománytörténeti áttekintésből is érzékelhető volt – magát a tagolódást több szempontból lehet vizsgálni. Ebből mindenképpen ki kell zárunk a kétnyelvűséggel kapcsolatos jelenségeket és folyamatokat: ebben van fokozati és típusbeli különbség az egyes régiók között, ezzel azonban csak érintőlegesen foglalkozunk.⁴ Arra sem terjed ki az elemzés – erre vizsgálati anyagunk nem is nyújt lehetőséget –, hogy az egyes kiségi településközpontjai miként módosítják a korábbi, hagyományos tagolódást.

Az atlasz 603 térképlapját előzetesen minősíteniünk kellett annak megfelelően, hogy relevánsak-e vagy sem a kitűzött vizsgálati cél szempontjából. Ennek megfelelően azt találtuk, hogy a térképlapok megoszlának aszerint, hogy szóföldrajzi szempontból 1. viszonylag homogének, tagolatlanok, szűkebb témánk szempontjából nem relevánsak, bizonyító, de legalább jelzés értékűek lehetnek viszont a moldvai távolabbi, külső magyar kapcsolatait, közvetve eredetét illetően, 2. viszonylag változatosak, de határozott szóföldrajzi tagolódást nem mutatnak, 3. határozott tagolódást tükröző térképlapok. Munkánk szempontjából nyilván elsősorban ez utóbbiak a legfontosabbak.

Gyula a tanulmányi igazgató) hirtelen anyagi alapot tudott biztosítani nyári kiszállásra. SzTA. /Szabó T. Attila, akkor tanszékvezető/ abban állapodott meg velük, hogy a tanszék a moldvai csángó nyelvjárás nyelvöldrajzi felvételezését kezdi meg. Mindezt Szabó T. Attilától tudtam meg, aki azért keresett föl, hogy a gyűjtés módszerét velem megbeszélje. Mivel a kalotaszegi és borsavölgyi gyűjtés során Mózsival /Gállfy Mózes/ azt tapasztaltuk, hogy a nagy kérdőívet felesleges minden faluban kikérdezni ..., azt javasoltam, ... hogy két gyűjtő kerékpárral járja be egy kisebb kérdőívvel az egész csángó nyelvjáróterületet, s ennek alapján jelöljük ki azokat a legjellegzetesebb pontokat, amelyeken a nagykérdőívet másik két gyűjtő ki fogja kérdezni ... SzTA. e módszertani eljárást fenntartás nélkül magáévá tette, s hozzá is kezdett a kiskérdőív megszerkesztéséhez. A terepmunka megosztásában a megállapodás az volt, hogy SZTA. és én fogunk gyűjteni a kiskérdőívvel, Mózsi és Vámszer Márta pedig (pont akkor végezte a IV. évet) a nagykérdőívvel. SzTA. a gyűjtés történetéről megfelelő részletességgel számolt be a MNy-ben és a MNyj. V. kötetében megjelent tanulmányában. Ehhez én mindössze a következőket szeretném hozzátenni: Mivel SzTA-nak a kérdőívet hirtelen kellett összeállítania, hamarosan kiderült, hogy pótlásra szorul. Így került sor a kérdőív többszöri kiegészítésére, ami szintén nem vált a gyűjtés és az anyag előnyére. ... A gyűjtés több szempontból nem volt előkészítve (erre idő sem volt). ... Ezek miatt a gyűjtés úgy elhúzódott, hogy az 1956-ban megkezdett és 1962-ben befejezett ellenőrző gyűjtés során majdnem az egész kérdőívet újra kellett kérdezni.”

⁴ Ez nem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagynók a kontaktusjelenségeket. A kétnyelvűségben azonban interferenciajelenségként bármely lexémának megjelenhet – a nyelvöldrajzi gyűjtésekben meg is jelent – a másik nyelvből „szinonímája”. Erre még utalni fogunk a továbbiakban.

Fontos része volt az elemző-összehasonlító munkának, hogy a releváns, határozott tagolást mutató térképlapok adataiból kihámozzuk azt, ami szóföldrajzilag tipikusnak tekinthető. Ez nem volt könnyű, és bizonyára a megoldás sem hibátlan, tekintettel a moldvai magyar régió heterogén jellegére mind magyar nyelvi szempontból és méginkább a kiterjedt, aktív kétnyelvűségben. Ebben a heterogenitásban egyaránt megtaláljuk a kiterjedt heteronimitást (tautonomitást) és a szinonimitást, olyan „dupletteket”, amelyek a helyi nyelvváltozat változó és változatos voltaival kapcsolatosak. Az említett szempontból tagolt térképlapok anyagából elsősorban a lexikális mellékváltozatokat felmutató, területileg kötött tautonimákra voltunk tekintettel, ezeknek a lexémáknak is a tipikus alakját emeltük ki.⁵

A „magyarral” közvetlenül egybeépülő nyelvi anyag

Az 1. csoportba sorolható 335 térképlap, az összes térképlap 55.5%-a. Ebből 221 (36.6%) úgy tagolatlan, hogy a fonetikai, fonológiai eltérésektől eltekintve a nyelvjárási adatok megegyeznek a térképlap címszavával, azaz azzal a szóval, amely a kérdőív megszerkesztői szerint (elsősorban Szabó T. Attila szerint) a magyarban általában jelöli a fogalmat.⁶ A további 114 térképlapon (18.9%) az esetleg csekély, nem releváns változatosságot mutató nyelvjárási lexéma rendszerint általánosabb elterjedtségű, de határozottabban regionális, tájszó jellegű.

Noha külön elemzést érdemelne az említett 221 térképlap címszavának nyelvi rétegek szerinti minősítése, és ez kideríthetné, hogy ezek korántsem minősíthetők mind a sztenderd változat elemének, mégis ebben az arányban részben a nyelvjárási régió közös szókincséhez tartoznak (akárcsak a következő csoport lexémái), részben a magyar nyelv közös szókészletéhez. Ez pedig fontos bizonyíték arra nézve, hogy a magyaron belül szókészlet tekintetében milyen mértékben különálló a moldvai magyar nyelvjárás.

⁵ Elterjedésüket térképlapokon ábráztuk. Erre a CsángNyA. alaptérképét használtuk, azon húztuk meg az adott tagolást tükröző izoglosszát. (Helyszűke miatt ehhez a dolgozathoz nem csatolhattuk a 39 munkatérképet.)

⁶ Hangsúlyoznunk kell a homogén jelleg viszonylagosságát. Az ugyanis egészen természetes, hogy a kiterjedt aktív, többnyire másodnyelvi dominanciájú kétnyelvűség körülményei között szinte minden térképlapon akad néhány román nyelvi adat. Ezt a tagolódás és az elemzés szempontjából nem tekintjük relevánsnak. Azt sem, hogy szintén a másodnyelvi dominancia miatt az egyszavas megnevezés helyett alkalmilag körülírások jelennek meg, esetleg nyelvi hiány. Pl. ilyen az is, hogy a szakirodalom szerint északi csángónak számító településeken a 'testvér' fogalomnak nincs egységes nyelvi jelölése, a románhoz hasonlóan csak a nem szerint elkülönülő *öcsések/ húgosak* lexémákat jegyezték le. Azzal sem foglalkozik jelen elemzés, hogy pl. a 'hordó'-t jelölő szavak azért változatosak, mert mögöttük tárgyi változatosság van. Az ilyen jellegű elemzést külön kell a továbbiakban elvégezni a rendelkezésre álló néprajzi anyag bevonásával.

A fogalómkörök szerinti felsorolás és elemzés azt is igazolná, hogy ezek a lexémák a fogalmi jelölés fontossága és az ezzel összefüggő gyakoriság alapján az alapszókinszhez tartoznak. Ettől a felsorolástól és elemzéstől azonban területi okok miatt itt el kell tekintenem.

A külső regionális kapcsolatok irányai a szóföldrajz alapján

A következő alcsoportozáshoz tartozó szókészleti elemek a belső tagolódás szempontjából jórészt szintén irrelevánsak: változatosságuk igen csekély mértékű. Besorolásukkor regionális jellegük, tájszó voltuk volt a meghatározó, a tájszónak a szakirodalomban általánosan elfogadott értelmezése szerint. Éppen regionális jellegük miatt a szóföldrajzi elterjedtség alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy melyek közülük jellegzetesen moldvaiak (többnyire archaizmusok, de lehetnek helyi alakulású neologizmusok is), az esetek többségében pedig a régióból kilépve nyomon követhető az egyes lexémáknak a közelebbi vagy távolabbi erdélyi magyar nyelvi régiókban való megléte.

1. Sajátosan moldvai magyar „endemizmusok”

a) A ’törülködő’ jelentésű *kendező, kendőző* (167)⁷ a *ken* ige kihalt ’töröl, dörögöl’ jelentéseivel összefüggő származék (TESz.). – A **kocsonya** (229) neveként az *ótatt, ultatt* és egyéb változatai az *alszik, álm* stb. *al-* tövéhez kapcsolódik származékként (TESz.). (Erdélyből Csernaakeresztúrról, az áttelepült bukovinai székelyek nyelvéből jelzi az RMNyA.: 2036). – A ’kiált’ jelentésben a moldvaiban általános *rikojt* (180) a TESz. szerint ahhoz a hangutánzó eredetű szócsaládhoz tartozik, amelynek alapszáva a ’sír’ jelentésű, a moldvaiban szintén meglévő *ri-riu* ige. (Moldván kívül, a székely keleti peremén, Csíkmenaságon is lejegyezték a *rikojt* igét; RMNyA. 1377). – A *tyutyuga, csücsüge* ’fűzfásip’ jelentésben (245, RMNyA. 915). – A *cső~csőpuj~szuszkapuj~suska* ’kukoricacső’ jelentésben. A *csokán ~ csuga* ’kukoricacsutka’ jelentésben. – A *tyúkmony* a *mony* eredeti ’tojás’ jelentését őrizte meg mintegy elhomályosult összetételként (TESz.), a *kígyótyúkmony* így ’kígyótojás’ jelentésű (548)⁸. – A **gomb** (195) moldvai *bong* szinonímája a címszóhoz hasonlóan bizonyára hangfestő eredetű, mint az egész szócsalád (TESz.). – Lokális tájszó a ’megszagolja’ jelentésű *(meg)illassza*, az északi csángóbeli *bűzgeli*; a ’gyom’ jelentésű *dudó*.

⁷ Az egyéb jelzéssel nem kísért, zárójelben megadott számok a CsángNyA. térképlapjaira vonatkoznak. – Mivel a dolgozatban kizárólag szóföldrajzi elemzésre szorítkozom, a dőltbetűs adatok nem az atlasz fonetikailag pontos és ennél fogva változatos adatai, hanem azok lexéma szintű típusai.

⁸ Erről l. Lükönél is: 1936. 77.

b) Kizárólag moldvainak tűnik a *tanácsol* 'beszélget' jelentésben (182).⁹

c) Az **alszik** (163) *alaszik* alakváltozata Erdélyben máshol nem fordul elő, a Moldvában is gyakoribb *aluszik* ezzel szemben gyakori népnyelvi forma (RMNyA.: 2581). A moldvaiban is csak viszonylag szűk az elterjedési területe: Bogdánfalva, Forrófalva, Klézse, Külsőrekecsin, Diószén, Trunk, Kelgyest, Szabófalva, Ploszkucény. – Az előbbihez hasonlóan a **megijeszti** (178) *megjeszti* változata általános Erdélyben, a *meg(i)jeggeti* viszont itt is csak kis területen: Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse, Kelgyest, Szabófalva, Ploszkucény. – A **csinál** (185) *csinyál* alakváltozata általánosabb elterjedésű a régió belül és azon kívül is, a sajátos moldvai rövid formák: *csán*, *sán*, jól körülhatárolható, szűkebb régióban használatosak: Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Dózsa, Csík, Külsőrekecsin, Diószén, Trunk, Lujzikalagor, Szeketura. – A *tilinka* 'fűzfasíp' szót Márton Gyula hangalakjára hivatkozva r. eredetűnek tekintette (1972), majd közös munkánkból (RK.) kihagyta, elfogadva Tamás Lajos és mások véleményét, hogy a szó a r.-ban magyar eredetű, és a moldvai is ennek csupán helyi alakváltozata. – A **sárga** (275) régióbeli általános *sárig* elsődleges a köznyelvihez viszonyítva, archaizmus (TESz.) (Az RMNyA. 892 Halmágyról adatolja.). – A **juh** (394) *johó* változata Erdélyben szintén csak itt fordul elő. – A **húshagyó(kedd)** (580) neveként a *húshagyat*, *húshagyás* használatos. – Sajátos alakulat az **amióta** névmás (586) *mitőte*, északi csángóbeli *mitulta* helyi változata.

d) A román hatás néhány példája¹⁰

A 'kályha' jelentésű *szóba* (29)¹¹ és a 'főzőkemence' jelentésű *(vas)szóba* (27) visszakölcsönzés a románból. – Az 'orvosság' jelentésű *doftorija*, *doktorija* (154) szintén a románból való átvétel (RK). – A r. *mugur* származéka a 'rügyezik' jelentésű *muguroddzik* (502).

Az égtájat jelölő **nyugat** (463) helyi *napszentület* megfelelője bizonyára nem független a r. *asfințitul soarelui* 'naplemente' szótól. A **kelet** jelölője ugyanitt: *napjövet~napfeljövet*.

Változatos, de a tagolódás tekintetében relevánsnak nem tekinthető az **ádámcsutka** (82) szóföldrajza: a Szeret mentén inkább r. szóval jelölik, a székelyesben pedig jelzős szerkezetekkel, amelyek közül némelyik r. tükörszerkezetnek tűnik (*ádám almája*, *ádám bogja*) vagy pedig a r. szerkezetek alakultak magyar minta szerint.

⁹ Ennek alapszavát 'beszéd' jelentésben Lükő jogosan hozza kapcsolatba r. megfelelőjével.

¹⁰ A román nyelvi hatással Márton Gyula foglalkozott behatóan (Márton 1972), a moldvai anyag az RK.-ba is bekerült. Feldolgozatlan a román nyelvi hatás több szemantikai vonatkozása, pl. a jelentéskölcsönzés, tükörfordítás stb.

¹¹ Az egyéb jelzés nélküli számok a CsángNyA. megfelelő térképlapjaira utalnak, a kötetszám külön megjelölése nélkül.

2. A külső kapcsolatok köre és irányai

a) A keleti székelyben is előforduló lexémák: *csipor* (237, RMNyA. 2064; SzNyfSz. 100–1); *lik* (334); *csiklik* 'csuklik' (168, RMNyA. 1356); *nyist* 'nyüst' (443, RMNyA. 2183); *fészi* (445, RMNyA. 1061); *csipke* 'tüske' (500, Barcaságban is: RMNyA. 932); *szőrdisznyó* 'sündisznó' (538, a délkeleti peremen, de Csernakeresztúron is: RMNyA. 786);

b) A **székelyben** is általános vagy archaikus elemként, szórványosan vannak meg a következő lexémák: *tanyittó* (71, SzNyfSz. 414–5); *tenerem* 'tenyerem' (98); *kujakom* 'öklöm' (100, SzNyfSz. 347–8); *szű, szüve* 'szív, szive' (103, RMNyA. 1215); *pipál* (a *pipázik* a mezősegi nyelvjárásra jellemző); *uruság* 'orvosság' (154); *hurut* 'köhög' (175, RMNyA. 2633); *töp(ik)* 'köp' (183, RMNyA. 1357); *belényuvadatt, elnyuvadatt* 'belefulladt' (186); *papucs* 'női cipő' (187, RMNyA. 2391, SzNyfSz. 79–81); *gagya* (197); *száda-szággya* '(a kemence) szája' (222, RMNyA. 1689); *feteke* (273); *sétét* (276); *gyakor*, ill. *gyér* 'sűrű, ill. ritka (erdő)' jelentésben (291, 292); *gaj-galy* 'göröngy (a szántóföldön)' (323, SzNyfSz. 173–4); *solló* 'sarló' (334); *pityóka* 'burgonya' jelentésben (350, SzNyfSz. 72–72–4); *csitkó* (391); *disznyó* (397, RMNyA. 527); *gője-gölye* 'koca' (399, RMNyA. 547, SzNyfSz. 258–9)¹²; *tulu* 'toll' (405, RMNyA. 416); *lúd* (415, RMNyA. 403, SzNyfSz. 308); *étő* 'méreg' (425); *megéti* 'megmérgezi' (424, SzNyfSz. 316–7); *osztovata* (440, RMNyA. 2170, SzNyfSz. 407–8); *pili, pilinke*, ill. *pilinkél, pilinkéz* 'hópehely, ill. szállingózik (a hó)' (484, 485; SzNyfSz. 210–2); *bikfa* (492); *cserefa* (493); *gyertyán(fa)* (494, RMNyA. 911); *segvakaró* 'csipkebogyó' (499, SzNyfSz. 90–2); *pimpó* 'fűzbarka' (503); *(meg)(b)üzöli* 'megszagolja' (507, SzNyfSz. 390–1); *vágás-takarítás-csutakos* 'irtás' (511, RMNyA. 928, SzNyfSz. 222–3); *csihány* (518, RMNyA. 864); *leánkamadár* 'barázdabillegető' (525, RMNyA. 741); *gyék* (546, RMNyA. 774); *kégyó* (547, RMNyA. 773); *régvel* 'reggel' (561); *éfélekor* 'éjfélkor' (569);

c) A **székelyben, a Mezőségen** és máshol is archaikus régiókban vannak meg a következők: *szeme szőre, szemszór* 'szempilla' jelentésben (86; RMNyA. 1173); *könyü, könyü* 'könny' (88, RMNyA. 1178), *könyüddzik, könyvez, könyvedzik* (89, RMNyA. 1382); *igynés, igényés* (297, RMNyA. 918); *urok* '(vadfogó) hurok' (544, RMNyA. 796); *innap* 'ünnep' (578, SzNyfSz. 434–5); archaikus az *ember(állat)* 'férfi' jelentésben (130);

d) A történeti Erdély nyugati felével, a Mezőséggel, **távolabbi archaikus kiségióival, nyelvjárásszigeiteivel** mutat kapcsolatot a *tüszej* 'tűzhely' jelentésben (Halmágy, Árapatak, Aranyosegerbegy, Kalotaszeg: RMNyA. 1679); *éveg* 'üveg' (239, RMNyA. 2081: Jobbágytelke, Mezőbodon, Mezőpanit, Marossárpatak, Tancs, Magyarsáros, Pipe, Kénos, Magyarlapád; barcasági

¹² L. Lükönél is, i. m. 79.

nyelvjárászigetek, Oltszakadát, Csernakeresztúr); *csillyán* ~ *csiján* (518, Rónaszék, Halmágy, Lozsád, Oltszakadát, Erdély pereme: RMNyA. 864); *bimbóddzik* ~ *kibingózik* 'rügyezik' (502, Rónaszéken, Tatrangon: RMNyA. 396).

e) **Mezőségi:** A **bivaly** *bihaj*–*bihaly* alakváltozata (381, RMNyA. 579), *esztováta* (440, RMNyA. 2170); *gyortyánfa* (494, de Oltszakadát is: RMNyA. 911). – A 'ruhásláda' jelentésű *láda* (25) a **mezőségi** *padládával* mutat kapcsolatot (RMNy. 1754)

f) Transzszilvanizmusok: *tángyér* (234), *kalán* (235), *csutika* 'kukoricacsutka' (344), *murok* 'sárgarépa' (353); *bornyu(cska)* (375, RMNyA. 558); *burján* 'gyom' (517); *üdő* (553); *tennap* ~ *tënnap* (559); *szërëda* (573); *réce* 'kacsa' (411, RMNyA. 406); *prücsök* (534, RMNyA. 811); *hamar* 'korán' jelentésben (562). – Akárcsak a moldvai magyar régióban, Erdélyben is általános a *szén* 'szikra' jelentésben (34; RMNyA. 1727). A *kert* itt is osztatlan 'kert+kerítés' jelentését őrzi, mint a székelyben és a Mezőség archaikus vidékein (4; RMNyA. 955, SzNyfSz. 245–6);

g) **Általánosabb** elterjedtségű a *kócs* (19; RMNyA. 1642); *rádiju* (64); *szemődök* (jóval szűkebb az archaikusabb *szümüldek*: 87; RMNyA. 1175); *feredik* (166, RMNyA. 2688); *kanna* (238), RMNyA. 2064); *tarisnya* (241, RMNyA. 2106); *ganyé* (317); *számlík* (321); *cső* 'vetelő-cséve' (442, RMNyA. 2162); *hónap* 'holnap' (560); *hetüs* (583); *ēső* ~ *erső* (601)

Román eredetű elemek

Az adatok lejegyzése óta eltelt fél évszázadban rohamos volt a román dominanciájú kétnyelvűség kiterjedése és mozgása a nyelvcseré irányában, a román nyelvű oktatás következtében a helyi r. nyelvjárás mellett a r. sztenderd megismerése egy olyan szubtraktív kétnyelvűségben, amely folyamatosan háttérbe szorította a magyar nyelvet (nem említve most fontos tényezőként a magyar nyelv használatára irányuló politikai, hatalmi, egyházi nyomást, tiltást). Külön-külön jellemző volt erre a korszakra a r. nyelvi konvergencia a helyi nyelvjárások stigmatizálásával, az erőltetett urbanizációval; a magyar nyelvi konvergencia is, amely Moldvában 1990 előtt kevésbé volt érzékelhető, azóta egyre inkább a m. sztenderd jelenlétével, a Magyarországra is kiterjedő mobilitással. A mi vizsgálatunk nagyon kis mértékben tükrözi a jelenségek dinamikáját. Ebben az anyagban is több példa van arra, hogy a két r. szó közül az egyik régi, nyelvjárási, a másik új, köznyelvi: *plumb* ~ *krejon*, *konděj* ~ *tok*, *kászáp* ~ *mácselár*, *lemnár* ~ *rotár* stb.; arra is van példa, hogy az archaikusabb forma r., az új magyar: *tyibrik* ~ *gyufa*. A régi és az új kettőssége néha a magyarokon belül jelentkezik: *(nád)méz* ~ *cukor*, de a r. *záhár* is a mai r. köznyelvhez igazodik. A **dohány** térképlapján (148) egyaránt fellelhető az elavult m. *tubák* és a mai m. *dohány*, a régebbi r. *tábák* (a Szeret menti falvak

nyelvhasználatában) és a mai *tutun*. A *tubák*ot egyébként az RMNyA. (2047) archaikusabb erdélyi pontokról is jelzi: Kászontáltíz, Halmágy, Tatrang, Oltszakadát.

A román eredetű szavak fogalmi megoszlásával Márton Gyula annak idején részletesen foglalkozott. Az erdélyi régióhoz viszonyított arányokról az RMNyA. adatai alapján azt állapíthattuk meg, hogy az a moldvai magyarban több mint tízszerese az erdélyinek, és ott is nagyobb magyarok által lakott, a Keleti-Kárpátok és a Szeret közötti régió keleti és északi sávjában (RK. 8). A moldvaiban belüli regionális megoszlásról megállapítható, hogy a lexikális kontaktuselemekben megnyilvánuló román nyelvi hatás jóval erőteljesebb a Szeret menti települések nyelvhasználatában, a Keleti-Kárpátok és a Szeret közötti régió keleti felében, és ennek is elkülönülő északi kistrégiójában. Bákó környékén már az előző század közepén is a r. neologizmusokban erőteljesebben érvényesült a r. köznyelvi hatás.

A r. eredetű regionalizmusok egy részében is kimutatható a kapcsolat Erdéllyel, pl. a 'petróleum' jelentésű *gáz* a székelyben is megvan, a 'csiklant' jelentésű *gidil~gigyil* a mezősegi részen. Külön vizsgálatot érdemelne, hogy ezek önálló átvételek-e az egyes régiókban, vagy pedig részei a történeti kapcsolatnak. Nem lehet kétséges, hogy a Moldvába települő, menekülő székelyek nyelvi változtatásával a sajátosan erdélyi román átvételek is kijutottak (visszajutottak?) Moldvába.

A r. eredetű elemek gyakran a megfelelő magyar szavakkal együtt használatosak, elsősorban a kétnyelvűséggel összefüggő megoszlás szerint, többnyire úgy, hogy jelentésükben megfelelnek egymásnak. Az sem ritka azonban, hogy a r. szó és az eredeti magyar között jelentésdifferenciálódás megy végbe, a szinonimadifferenciálódás általánosabb szabályának megfelelően. Ilyen példákat („dupletteket”) mutatott be Márton Gyula említett tanulmányában. Feltűnik ez a fogalmi megkülönböztető funkció növénynevekben is. Mint fentebb jeleztük, a m. *dinnyéhez* viszonyítva a r. *pepin* és *hárbuz* a sárga dinnye és a görögdinnye megkülönböztetését teszi lehetővé, a *bosztán* és a *törökbosztán* a takarmánytők és a sütőtök megkülönböztetését stb.

A következőkben néhány olyan térképlap adatait fogjuk vallatóra, amelyek a fogalom jelölésére szintén a magyar és a román név kettősségét tükrözik határozottabb területi megoszlásban, és rendszerint úgy, hogy a magyar az elterjedtebb. Ez azt is jelzi, hogy a székelyként ismert altípusban, Moldva nyugati sávjában, a Tatros és a Tázló völgyében inkább magyar, a keleti sávban (északi és déli altípusban) inkább román szó használatos.

A jelzett területi megoszlás van az *udvar* és az *ográda* között (3), a *füveny* és a *nászip* között 'homok' jelentésben (a *füveny* transzszilvanizmusnak minősíthető: RMNyA. 1658), a *küszöb* és a *prág* között (16), a *gilincs* és a *klámpa ~ mâner* 'kilincs' (18) között. A *gilincs* jellegzetesen székely, a gyűjtők megjegyzése szerint a szó a régi típusú zár felemelhető-leereszthető vasnyelvére

vonatkozik. Hasonló megoszlású kettősségben: (*asztal*)*fijók* ~ *száltár* (22), *tükör* ~ *og Linda* (45), *estáló*, *istáló* ~ *grázd*, *szopron* (47). Az állás fedett, de nyitott menedékhely a háziállatoknak, a *pajta* zárt, főképpen disznóknak, szárnyasoknak. Általánosabb a *lajtorja*, az északra korlátozódik a *szkára* (49), hasonlóan az *iskola*, *eskola* és a *skāla*, *szkala* (70). Az olvassal szemben kiterjedtebb a *csetil* ~ *csitil* ~ *sitil* (76). A *pénz* ~ *péndzs* területileg dominál a *parával* szemben (77), a 'halántéka' jelentésű *vakszeme* a *tāmpla* ~ *tīmpla* ellenében. Az előbbi Erdélyszerte elterjedt regionalizmus (RMNyA. 1191). Az előbbiekhöz hasonló az elterjedtségi aránya a *hólyag* 'vízhólyag' szónak és a *bésikának* (99), a *gyomornak* és a *sztomágnak* (104), az *apámnak* és a *tátámnak* (116), az *anyámnak* és a *mámámnak* (117). A CsángNyA.-ban a 'széles bőrv' jelentésű **tüsző**, az RMNyA.-ban már a **dészü** a címszó. A moldvaiban ez a keleti székelyben is ismert *dészü*(*sziju*) osztozik a r. *kimér* ~ *tyimérel* (193). A **serény** jelölőjeként a mezőségiben és a székelyben is, akárcsak a moldvai székelyes részlegében, a *serén* ~ *szerén*, a régió másik részén a *borbát* ~ *vrednik* ~ *hárnik* lexémákat találjuk (253, RMNyA. 1305). A **gyáva** jelölője a régió nagyobb, nyugati felében a *félénk*, keleti sávjában a *félős*, ill. a r. *frikósz* (255). A **bátor** lexémával a *szüves* ~ *szives* osztozik, és ez utóbbi használati kisrégióját szűkíti a r. *indrāznychec* ~ *vojnyik* (256). Egyébként feltehető, hogy a *szüves*, *szives* is a hasonló jelentésű r. *inimos* tükörfordítása. Az erdélyi regionális *kopac* a csak itt előforduló *pircsefejű* r. párjai a *plēs* és a *tyelbosz* (261, RMNyA. 2574). Változatosabb a **púpos** megnevezése: m. jelölői a Mezőségen és Tatrángon is ismert *görbe*, az inkább székelynek tekinthető *cipős*(*hátú*) és a legáltalánosabb *púpos*(*hátú*), ezek r. párjai a *gyēbosz* ~ *gribonosz* (266). A **szőke** jelölésére előfordul a szintén inkább mezőségi *sárig*, az Erdélyben inkább a székelyre jellemző *szőke* és a r. *balán* (270). A 'csirke' jelentésű *pislen*(*ke*) a TESz. szerint „erdélyi nyelvjárásokban és Szlavóniában élő szó”, archaizmusként és regionalizmusként nyilván¹³, a moldvaiban osztozik az *érce* ~ *ércike*, valamint a *csűrke* lexémákkal, amelyek a székelyre jellemzőek (409, RMNyA. 399), a régió keleti felében a r. *pujka*(*cska*) általános, és ez a RMNyA szerint Lozsádról is adatolt r. eredetű szó, ill. ennek kicsinyítő-becéző származéka. Az erdélyi nyelvföldrajzban a székelyben is gyakori *gácsér* mellett a Tatrángról is jelzett *ganci* fordul elő, jelentős kiterjedésben a keleti részen a r. *răcoj* (413, RMNyA. 407). A *vetöllő* a szövés fontos eszközének nevéként általános terminus Erdélyben és a moldvai nyugati sávjában (441, RMNyA. 2193), kisebb régióban a r. *szuvéjka* ~ *szujka*. A *kalapács* a r. *csokánnal* osztozik szóföldrajzilag (450, RMNyA. 1078). Márton Gyula szórványos jelentésmegoszlást figyelt meg a két szó használatában (NytudÉrt. 66. sz. 30–1). A **kovács** jelölőjeként archaikusabb névként van meg a *vasverő* a *kovács* mellett, a *fērár* pedig a románból átvett szóként (453, RMNyA. 1055). A **fűzfa** (490) magyar nevei hangalakjukban

¹³ Erről l. Lükő i. m. 80–1.

különböznek: *fűcfa* ~ *fícfa*, a kettő erdélyi szóföldrajzi megoszlása szerint az utóbbi a Maros mentén tűnik föl és Dél-Erdélyben, a Barcaságban is (RMNyA. 914), a r. köznyelvből, ill. a helyi nyelvjárásból átvett nevek: *räkita* ~ *láza*. A további magyar és román dublettek: *fenyő(fa)* ~ *brád(fa)* (496), *varju* ~ *csóra* (524), a **pacsirta** (526) neveként a *szántó(ka)madár*, amelyet a RMNyA. Magyarlapádról jelez (742) és r. megfelelője, a *csokírlán*. A **pióca** (550), mint Erdélyben általában (RMNyA. 775), nagy területen itt is *vérszipó*, r. eredetű szóval *lipitor*.

Határozottabb tagolást bizonyító tautonímák

A **határozottabb tagolódást** mutató térkélapok is megoszlának abban a tekintetben, hogy az eltérés fonetikai-fonológiai, morfológiai vagy pedig lexikális-szemantikai. Az alábbiakban mindezekre kitérünk, de témánknak megfelelően elsősorban a szóföldrajzi megoszlásra leszünk tekintettel.

1. Fonetikai jellegű a **deszka** (8) megnevezésében mutatkozó különbség: a régió nyugati felében (mint általában Erdélyben is) *dészka*, a keleti rész északi és déli kistérségiójában illeszkedéses *doszka*, *daszka* (az előbbi Halmágyon és Oltszakadátón is: RMNyA. 956). – A magánhangzók illeszkedésében ezzel párhuzamos a hasonló elterjedésű *gyortya*~*dzsorcsa* (ez utóbbiban a régió jellegzetes mássalhangzós megfelelése: gy: *dzs*, ty: *cs*). – Ide tartozik a *gyertyán(fa)* és a *gyertyánfa* kettőssége (494), ez előbbiekkal megegyező megoszlásban. – Az **ösvény** (55) az északi kistérségióban *öszvöny*~*utaska*, máshol *ösveny*, mint általában Erdélyben. – A labiális~illabiális jelleg szerint oszlik meg a *süket*, *sziket*~*siket*, *sziket* (259; 18. térkép). Az illabiális változatok a régió középső, Bákó környéki részére jellemzőek, Erdélyben pedig a Mezősége (Istvánháza, Héderfája), valamint az északkeleti nyelvjárás máramarosi, szatmári tájain: Rónaszéken, Héderfáján, Koltón, Magyarberkeszen (RMNyA. 2536). – Az előbbivel Moldvában és Erdélyben is jórészt párhuzamos a **fűrész** nevének labiális, *fűrész*, *fűrész*, és illabiális, *fírész* változata (446). – A **gerenda** (9) északi *girinda* hangalaki változatában már bizonyára r. hatás érvényesül (RK.). – Szintén fonetikai jellegű a **zsindely** (11) székelyes *zsëndej* és a Szeret menti *endel*~*endely*~*zendel*~*zëndely* különbsége, ez utóbbiakban a *zs*: *z* megfelelés és a szóhatártévesztés egyaránt szerepek játszik. Megjegyzendő még, hogy a régió középső részében, távolabb a fenyőerdőktől, nincs **zsindely**, csak *drányica*. – Helyi jellegű fonetikai változat a **lámpa** (40) *lámba* változata, amely eléggé elterjedt a moldvai északi és középső részén.

2. Töbéli és névszórágózási sajátosságokkal függ össze a **padlásra** (13) jelentésű *hijuba* (székelyes), *hiba* (Bákó környéki), valamint a *hijba*, *hijund* (északi) eltérése. A *hiba* gyébként Csernakeresztúrról, Oltszakadátáról is adatolt (RMNyA. 1032). – Hasonló jellegű a **hamus** (39) *hammas* és *hamusz* különbsége: az előbbi székelyes, az utóbbi a Szeret menti régióra jellemző. – A

könyvet jelölő szavak között részben többeli különbségek vannak (szcs: *levél*, écs: *level*), a déliben gyarkan *írás*, Bákó környékén pedig a megfelelő r. szók használatosak.

3. Igealakok, igeragozás: A 'kiolt' jelentésű (*ki*)*alit* az *alszik* igében is meglévő *al~ol-* tő származéka, a **kioltja** igealak (37) moldvai *alissza ki* (északi) ~ *alissa* (déli) ~ *aliccsa*, *óccsa* (székelyes) morfológiai és fonetikai változatok.

Szóföldrajz

A jelentősebb fogalomköröknek a téma szempontjából releváns elemeit vesszük sorra a következőkben.

Az **ajak** (78) és az **áll** (80) megnevezésében jól ismert erdélyi jelenség, hogy kiterjedt területen, főképpen a székelyben (de a mezőségekben nem!), az *ajak*nak 'áll' jelentése van (RMNyA. 1159–60), az **ajak** jelölésére itt körülíró szerkezeteket használnak vagy r. kölcsönszót: *szája prémje*, *szája széle* stb. A moldvaiban megoszlás van ebben a tekintetben: a székelyes a székelyt követi, a többi a mezőségit (ill. a köznyelvit), és mindkét fogalomra r. szó is használatos, a r. sztenderdek megfelelő jelentésben.¹⁴

Az erdélyi szóföldrajzban is megvan a moldvainak a **hüvelykujjam** (92) és a **nagyujj** (94) jelölésében föltűnő keveredés, interferencia. Az előbbinek a neve a moldvai nagyrészében is *hüvejkēm*, a régió keleti felében azonban *nagyujjam*,¹⁵ akárcsak a mezőségi Bacában, Sófálván, Feketelakon, Mezőkeszűben, Tancson, Oltszakadáton, Lozsádon (RMNyA. 1238). A *nagyujj* ebben a használatban szintén összefügghet a hasonló jelentésű r. *degetul mare* névvel. A **nagyujj** az előbbi megoszlással egyezően *középsőujj* (ott, ahol a *nagyujj* 'hüvelykujj' jelentésű), máshol pedig a jelölés megegyezik a köznyelvivel. – A **gyűrűsujj** (95) neve a régió nyugati és középső részében *nevetlen ujj*, mint általában a székelyben is (RMNyA. 1241), keleten és északon *gyűrűsujj*, amely a szintén használatos r. *inelárnak* is megfelel jelentésében. – A **szemhéja** (85) jelölésére lazább birtokosjelzős szerkezetek szolgálnak, a székelyesben: *szeme héja*, *szeme bőre*, a régió centrumában *szeme kupája*, *szeme pillanicsa*, keleten pedig r. eredetű szavak. – A **bél** (105) neveként párhuzamosan használatos az egész régióban a *bél* és a *hurka*, akárcsak a székelyben (RMNyA. 1220), a mezőségre inkább a *bél* a jellemző.

Az ember testi állapotára, elemi cselekvéseire viszonylag kevés fogalom szerepel a CsángNyA.-ban. Ezek közül figyelmet érdemel az E/1. személyben szereplő **izzadok** (174), amelynek jelölésében megoszlás van a keleti *hevülök* és a nyugati *i(dd)zadok* között, az előbbire csak a moldvai régióból van adat (RMNyA. 1352). A *hevül* 'izad' nyilván összefügg a *hév~hő* 'forró' szóval (285),

¹⁴ Erre Benkő Loránd is hivatkozik (1990. 30).

¹⁵ L. Benkőnél is: i. h.

amely területileg a *forrótól* különül el, és a kettő megoszlása között is kimutatható a párhuzamosság. – Ikes és iktelen változatban egyaránt előfordul, az előbbihez hasonló területi megoszlásban, a *fáj(ik)* és a *szér(ik)~sérík* (172). A 'fáj' jelentésű *sér* archaizmus csak itt őrződött meg (RMNyA. 2607); ugor kori örökség (TESz.), a mai nyelvben csak származékaiban él (*sért, sérül* stb.). – A **sír** ige (179) hármasság tagolódást mutat: az északi kiségióban az archaikus *riu* használatos, a déli, középső részen: *bőg*, a keleti, nagyobb régióban a köznyelvi és az erdélyi magyar nyelvjárásokban is általános *sír* (RMNyA. 1379). – A 'hányik' jelentésű (169) *hántat(odik)* és *okád(ik)* között nincs határozott területi megoszlás, ez utóbbi mégis inkább a régió középső részén jelenik meg. – Párhuzamos egymással a **csiklantom** (170) és a **csiklom** (171) jelölőinek szóföldrajzi megoszlása. Az előbbire a Szeret mentén a r. eredetű *gigyilem*, az utóbbira az ugyanabból a töből alakult *gigylőddzöm* használatos, a székelyes részen pedig a *csiklantom~csiklom*. A r. eredetű *gidil~gigyil* a Mezőségen, Kalotaszegen elterjedt, Lozsádon is ismert tájszó (RMNyA. 1323–4). – A **becézi** (177) ezzel a szóval megnevezve nem fordul elő. Helyette a Szeret mentén az északi részen *dajkálja*, a délin *becélteti*, az ettől nyugatabbra fekvő régióban: *kényezteti*.

Az elvontabb szellemi műveletek közül a számoláshoz tartozó **második** számnév (602) a székelyes altípusban megegyezik a köznyelvvél, a keleti sávban azonban a *kettő* tövszámnévből alakult származék: *kettődik~kettüdik*.

Az **emberi tulajdonságok** közül korábban már hivatkoztunk a **bátor** jelölőinek megoszlására (256). Az általánosabb *bátor* mellett a Bákó környéki, déli régióban a *szüves~szives* szerepel ebben a jelentésben. – A címszóként is szereplő **büszke** (302) jóval ritkább, mint a *kevél~kevély*. Ez utóbbit az archaikus nyelvéllapotú erdélyi régiókból jelzi a RMNyA. (1304): a székely keleti, déli pereméről, a délkeleti nyelvjárászigetekről, Oltszakadáról, Lozsádról is. – A **lusta** jelölésében hasonló a megoszlás: a Szeret menti középső részen a főnévnek érzékelt *rest* szó *röstös~röstész* melléknévi származéka tűnik föl, ettől nyugatra, a székelyes részen maga a *röst* szó (254). A *rest* hasonló jelentésben erdélyi archaikus nyelvéllapotú régiókban tűnik még föl: a Mezőségen, a Szamos mentén, a székely nyelvjárás peremrészein, nyelvjárászigetek nyelvhasználatában (RMNyA. 1311).

Jellemző további néhány más, anyagra vonatkozó tulajdonság jelölése. A **sűrű** (283) jelölője maga a *sűrű* szó, az északi régióban r. tükörszóként: *vastag*. – A **híg** (284) jelölésére szolgáló *vékony* feltételezhetően szintén r. tükörszó. Hasonló jelentésű mezősegi kutatópontokon, a Maros mentén, valamint Tatrangon, olyan településeken, amelyekre a kétnyelvűség is jellemző és az archaikus nyelvhasználat is (RMNyA. 1911). A moldvai régió középső részén néhány ponton az előbbivel párhuzamosan a *híg* is előfordul, viszonylag összefüggő területen pedig, a déli kiségióban a *víg* (!). – A székelyben is megvan az 'illatos' jelentésű *jószagú~jó bűzű* (289; RMNyA. 869), amely a

moldvai székelyes régiójára jellemző. A Szeret menti településeken nem a *jó*-, hanem a *szép*- jelző vagy jelzői előtag dominál, és ebben szintén feltételezhető r. hatás.

A CsángNyA.-ban egy térképlapon szerepelnek a **gyermekringató eszközök** (46). Ilyen szerepet is betölt a *tekenyü*, *tekenyő*, de ettől formájában is eltér a *bölcső*, és ennek lehet helyi neve a *rengető* (kisebb régióban), és más lehet a *hinta*.

A szóalkotással összefüggő párhuzamosság van a **himlő** (114) és a **himlőhelyes** (115) között. Az előbbi a székellyel határos részeken és Bákó környékén, mint a keleti székelyben is (RMNyA. 2640, 2641): *apró*, az északi kis régióban: *himlü*, *hümlő*, az utóbbi *aprókőte(s)*, ill. *himlüssz*.

A **rokonsági terminológia** vonatkozásában figyelmet érdemel az, hogy több közös eleme van az **asszony** (128), a **nő** (129) és a **feleségem** (131) szóföldrajzának. A régió nagyobbik részében az elsöre az *asszony* szó használatos, 'nő' jelentésben az *asszony(állat)~fejérnép*, az utolsóra: *asszonyom~feleségem~fejérnépem*. Az északi kistrégióban mindhárom fogalomra a *nép~níp* szó használatos, és ez mintegy megerősíti azt, a TESz.-ben csak feltételezésként megfogalmazott véleményt, hogy a *nép* etimológiailag összefügg a *nő* szóval. – A **nagyapám**, **nagyanyám** (119, 120), ill. a **dédanyám**, **dédapám** (121, 122) megnevezésében részben abban tapasztalható határozottabb tagolódás a r. kontaktuselemekkel való keveredés mellett, hogy a székelyesben és a Bákó környékiben gyakoribb az *apóm*, *apókám~anyóm*, *anyókám*, az északiban a *nagyatám*, *véntatám~nagymámám*, *vénmámám*. Ez utóbbiaknak ugyanitt, akárcsak a Mezőségen, 'dédanyám', ill. 'dédapám' jelentésük is van (RMNyA. 2435, 2436). A *déd(i)*- előtag csak a Bákó környéki, déli településeken használatos. – Az **apóst** (137) jelölő *ipa* és az **anyóst** (136) jelölő *napa* szót archaizmusként csak az északi kistrégióban, valamint a régióhoz tartozó Ploszkucényban és a déli Bogdánfalván jegyezték le. Ezek a fgr. örökséghez tartozó szavak Erdélyből nem kerültek elő (RMNyA. 2491, 2493). A Bákó környéki falvakban a tágabb 'nagyapa, nagyanya', 'dédapa, dédanya' jelentést is hordozó *apó* (*apika*), *mámó* jelöli a fogalmat. – Határozott a megoszlás az **édestestvér** (112) jelzői előtagja tekintetében: a nyugati részen *édes*-, a Szeret mentén *jó*-. Az utótagban különül el az északi kistrégió, ott nem lévén egységes jelölője a 'testvér'-nek, csak az *öcs* és a *húg*. – A **mostohatesvér** (140) viszonylag általánosan ismert, noha r. eredetű és körülíró megnevezései elég gyakoriak. Az északi kistrégióban a *testvér* szó hiánya miatt a körülíró kifejezések is külön alakultak a fiú-, illetőleg a lánytestvérré: *kettődik öcsészek*, *nem jó öcsészek*; *nem jó húgaszak*. – A **törvénytelen gyermek** (113) a székelyes részen: *bitang*, a Szeret menti településeken r. eredetű jelöléseket találunk vagy szintén r. mintára alakult szerkezeteket. – Az **egydősek** (252) megnevezésére használatos a köznyelvihez közel álló, a székelyben is ismert változatok mellett (RMNyA. 1474) az *egykorácsuk~egykorásuk~egykorácsijak*. Ez utóbbiak Erdélyben is

archaikus nyelvallapotú peremtelepüléseken és a Mezőségen fordulnak elő: Borszék, Mezőveresegyháza, Mezőbodon, Misztótfalu, Felsőtők.

A *lakodalom*, az általános szabálynak megfelelően, a régió nyugati felében a r. *nuntával* párhuzamosan használatos (123), a *men(y)ekező*, szintén a *nuntával*, a Szeret menti településeken. – A *vőfély* szó, noha a székelyben általános (SzNyfSz.), a moldvaiban szinte ismeretlen (124). A fogalom jelölésére a r. *vornic*, *vornicsel* a legelterjedtebb, magyar terminusként pedig a *hivagató*, *hijogató*. Ez Erdélyben inkább mezősi és a peremterületekre jellemző: Magyaroszvát, Mezőköbölkút, Kalotaszentkirály, Zselyk, Tatrang, Kóbor, Halmágy, Krizba, Gyimesbükk (RMNyA. 2482.)

A **koldus** (159) megnevezésében viszonylag határozott megoszlás van a Szeret menti régióra jellemző *kapagató* és a nagyobb, nyugati régió *kéregető*, *kódus* között.

A **viselettel** összefüggő terminológiában magának a **visel** (199) igének a keleti részen a *hordoz* a megfelelője, amely *horgya* változatban Dél-Erdélyben, valamint északon Rónaszéken és Magyarberkeszen is előfordul (RMNyA. 2358), a székelyes változatban: *visel~vüsel*. Az előbbiben r. hatás feltételezhető. – A **nagykabát** (200) térképlapján a régió viszonylag kiterjedt keleti felében a *szoknya* szó jelenik meg. Az RK. szerint pontosabban ez 'férfiruha, ujjas, térdig érő daróckabát' jelentésű. A székelyes régióban ennek *cédēle~zeke* a neve. – A **csizma** (189) a Szeret menti településeken archaikus névvel *saru~szāru~szaru*, ettől nyugatra *csizma*. – A **gyöngy(sor)** (205) a keleti sávban *ilvaszu~olvasó*, a nyugatiban *gyüngy*.

Viszonylag rendszerszerű megoszlás van az **étkezésre** vonatkozó szókincsben. Maga az *étel* szó (211) a székelyesben van meg, a keleti sávban az *ebéd* szónak van ilyen sajátos, helyi jelentése. Ezzel van összefüggésben az étkezési alkalmak megnevezése: a székelyesben: *ebéd* 'reggeli', *dél* 'ebéd', *vacsora*, a keleti sávban: *reggeli ebéd*, *esziünk délre*, *est(él)i ebéd*. A 'reggeli' jelentésű *ebéd* megvan a barcasági nyelvjárásszigeteken, Oltszakadátan, a mezősi Mezőbodonban, Marosbogatós, Magyaroszvát, Ördöngösfüzesen, Mezőveresegyházán, Zselyken, Bedében ((RMNyA. 1883), az 'ebéd' jelentésű *dél~délebéd* inkább a Mezőségre jellemző Kalotaszegig, az *ebéd~délebéd* inkább a székelyre (RMNyA. 1884). – Az **éhes** (279) az előbb megoszlás szerint keleten *ehe(zett)*, a **szomjas** (280) *itlan~ihazatt*, a székelyesben *éhes~étlen*, *szonnyu*, *szonnyus*. Az *éhomra* (210) mint transzszilvanizmus Moldvában ritkább, archaikus szavakként van meg az *éhére~ehére*. Szintén regionális archaizmusként van meg az északi kiségióban a *szütkü* 'túrósacskó' jelentésben (227). Helyi jellegű, szintén a Szeret völgyében, a *rombalék* 'kenyérmozsa' jelentésben (220, RMNyA. 2000). – A (fagyott zsírt) **kiolvaszt** (231, (RMNyA. 1932) jelölésére az *olvaszt* mellett a keleti sávban a helyi jellegű *engeszt(el)* használt. – A **rántotta** regionális névváltozatai (232) a **tyúktójas** (418) nevével összefüggésben alakultak. A székelyesben *tojásrántott(a)*, a Szeret menti

archaikus nyelvállapotú településeken *tyúkmonyrántott*. – Az **aludttej** (226) a régió nagyobbik, székelyes felében a köznyelvnek megfelelő (RMNyA. 518), a keleti részében: *sebeste*j. Noha a gyűjtők elképzelhetőnek tartották, hogy a két szónak esetleg nem ugyanaz a jelentése, a *sebes* 'savanyú' jelentésének ismeretében (287) valószínű, hogy ugyanarról a tejtermékről van szó.

A paraszti munka eszközei közül több is szerepel a CsángNyA.-ban. A **tilónak** két fajtája is: a **nagyoló tiló** (433), amellyel a kendertörés durvább műveletét végzik, és a **finomító tiló** (434). Az előbbi elnevezései közül már többen korábban is felfigyeltek a *tiló* és a *ráktató* területi megoszlására. Ez utóbbi a régió keleti sávjában, a mezőségi altípusban általános, nyilván a *rág* ige származéka.

A **népi hangszerek** közül szélesebb körben is ismert a **furulya** (247) keleti sávbeli helyi alakulású *sültü~szültü* neve. Ennél jóval szűkebb a **hegedű** (248) szintén helyi *cinige* elnevezése, párhuzamosan az igei származékkal: *cinigél* (249). A székelyes változatban: *hedegü~mozsika*, *hedegül~mozsikál*.

A **földművelés, állattartás** szókincséből a CsángNyA. kérdőívében külön címszóként került be a **göröngy** (a szántóföldön: 323) és a **göröngy** (az úton: 324). Viszonylag kiterjedt területen, a régió közepén, a *gaj~galy* a fogalom általános jelölője, függetlenül attól, hogy milyen göröngyről van szó. – Az a szóföldrajzi tagolódás, amely Erdélyben a **kalász** (328) jelölésében van meg a *búzafej* és a *kalász* között, a moldvaiban is megvan: ez utóbbi az északi kistrégióra jellemző (Erdélyben inkább mezőségi), az előbbi pedig a székelyben, a kalotaszegiben általános (RMNyA. 47). – A termesztett növények terminológiájában itt is az a jellemző, hogy az újvilági növények elnevezése változatos, dominánsan r. nevekkal, határozott tagolódás, elkülönülés nélkül, a régi növények névanyaga pedig meglehetősen homogén, mint a nyelvterület nagy részén. A **napraforgó** (348) névanyaga a változatosságban is pontosabb tagolódást tükröz: a Szeret menti, északi és déli pontokra jellemző a *naputánjáró~naputánvirág*. – A **gyűjtjük** (a szénát) térképlapján (372) a székelyes részen dominál a *takarjuk*, tőle keletre a *gyűtjük~gyüccsük*, az erdélyi helyzet analógiájaként.

A háziállatokra vonatkozó anyagban néhány esetben szintén tanulságos a szóföldrajzi megoszlás. Ilyen a **tehén** térképlapja (374), amelyen a nyugati és a keleti kistrégió szerint különül el a székelyre is jellemző *tehen*, és a helyinek tekinthető *ünő(cske)* (RMNyA. 552). Az *ünő* ebben a jelentésben elterjedésében helyi, pontosabban itt az átadó törökségi nyelvekbeli jelentését őrizte meg (TESz.). Ezzel mutat párhuzamosságot a *kanca* és a *kabala* megoszlása (389), és a *kabala* is az átadó szláv nyelvekbeli eredeti jelentést őrzi a moldvai keleti régiójában (TESz.). – A kecskegidára vonatkozó címszót a CsángNyA. szerkesztői még **gödölyeként** jelölték meg (393), a moldvai régióban pedig a székelyes részen a *kecskeolló* a jellegzetes név, a keleti sávban pedig *kecskefiú* (RMNyA. 484). Az *olló* ebben a jelentésben, amely először a BesztSzj.-ben tűnik

föl, szintén ötörök eredetű, regionálisan pedig jellegzetesen székely. – A **csirke** esetében (410) a szóföldrajzi tagolódást a székelyes *csűrke* és a Szeret menti *pislen(ke)* képviseli. A *csűrke* alakilag jellegzetesen székely (RMNyA. 400). A *pislent* a székelyből mint archaizmust szorította ki a *csűrke*, egyébként a Dunántúlon és Szlavóniában is megvan.¹⁶ Talán nem véletlen, hogy a TESz. ez utóbbi első előfordulásait a Müncheneri-kódexből és az Apor-kódexből idézi, azaz a huszita biblia Tatros várában másolt szövegeiből. Archaikus és regionális jellege kétségtelen, Moldván kívül a szintén archaikus Tatrangról adatolja az RMNyA. – A **kacsafióka** (414) szintén tagolódást mutató jelölő a keleti *pipe(ske)* ~*récepipe* és a székelyes *réce(cske)* ~*récefiú*. A TESz. szerint mind hangutánzó eredetűek, a *pipe* többféle madár, háziszárnyas jelölője a történeti források szerint, a moldvaiban is a kacsán kívül a lúd fiókáját is jelöli (417).

A háziállatok hangját utánzó szavak, valamint az állatúzó, -terelő közismerten változatosak a nyelvterület egészén. Tárgyalt témánk szempontjából mégis van egy, amelynek tagoltsága figyelemre méltó. Ez a kakas hangját utánzó **kukorékol** (408). A székelyes altípusban a *kikirel~kukkurigol~énekel* fordul elő, a keletiben a *szól~szoll~szull*. Az *énekel* bizonyára r. tükörszó, a *szól* viszont a r. hatástól független, helyi, perszonifikáló jellegű terminus.

A **kutyakölyökre** (421) vonatkozó elnevezések közül szintén a keleti (északi és déli) kistrégióra korlátozódik a *cenke(cske)* ~*cenke(fiú)*. A TESz. ismeretlen eredetűként tartja számon, és 'kutya, vadászkutya' jelentésben első adatolásként a BesztSzej.-ből idézi. A székelyesben *kutyakölyök~kutyacska~kutyafiú* (RMNyA. 719). A **veszett** (423) fogalmára székelyesként maga a *veszett* szó használatos, valamint a mezőségiben is föltűnő *dühüs* (RMNyA. 722), a Szeret mentén pedig a *dühütt*.

Ebből a témakörből említést érdemel a **méh** terminológiája. A régió jelentős (inkább székelyes) részében a (regionális) köznyelvnek tekinthető *mé(j)(ecske)* dominál, egy szűk régióban pedig a *raj* szónak van 'méh' jelentése (Szabófalva, Balusest, Kalugarény, Ploszkucény, Gajdár, Dózsa, Bogdánfalva, Lujzikalagor).

A háziállatokra vonatkozó egyéb terminológiából szintén egészen szűk régióra korlátozódik a 'gyapjú' jelentésű *gyepű* (396: Kelgyest, Szabófalva, Balusest, Ploszkucény). Ez lehet tisztán hangrendileg elkülönült változat, de köze lehet a meglehetősen tisztázatlan, sokféle jelentésben használt köznyelvi *gyepűhöz* is. A **kendermagos** (406) jelölésére a *kendermagos*, a *tarka* és az *iromba* szó szolgál, határozottabb területi megoszlás nélkül. Ez utóbbi a TESz. szerint viszonylag kései adatolású, szlovák eredetű. Mindennek részben ellentmond az, hogy Erdélyben a legarchaikusabb régiókban fordul elő (RMNyA. 421): itt Moldvában, továbbá a Székelyföld peremén (Kézdialmás, Gelence, Gyergyószentmiklós, Sikód, Dobó; aztán: Halmágy, Bölön); továbbá a

¹⁶ L. Lükő *i. m.* 80–1.

Mezőségen (Magyardécse, Mezőköbölkút, Mezőpanit, Istvánháza) és az északkeleti régió peremén (Egri, Kőszegremete, Szapárfalva).

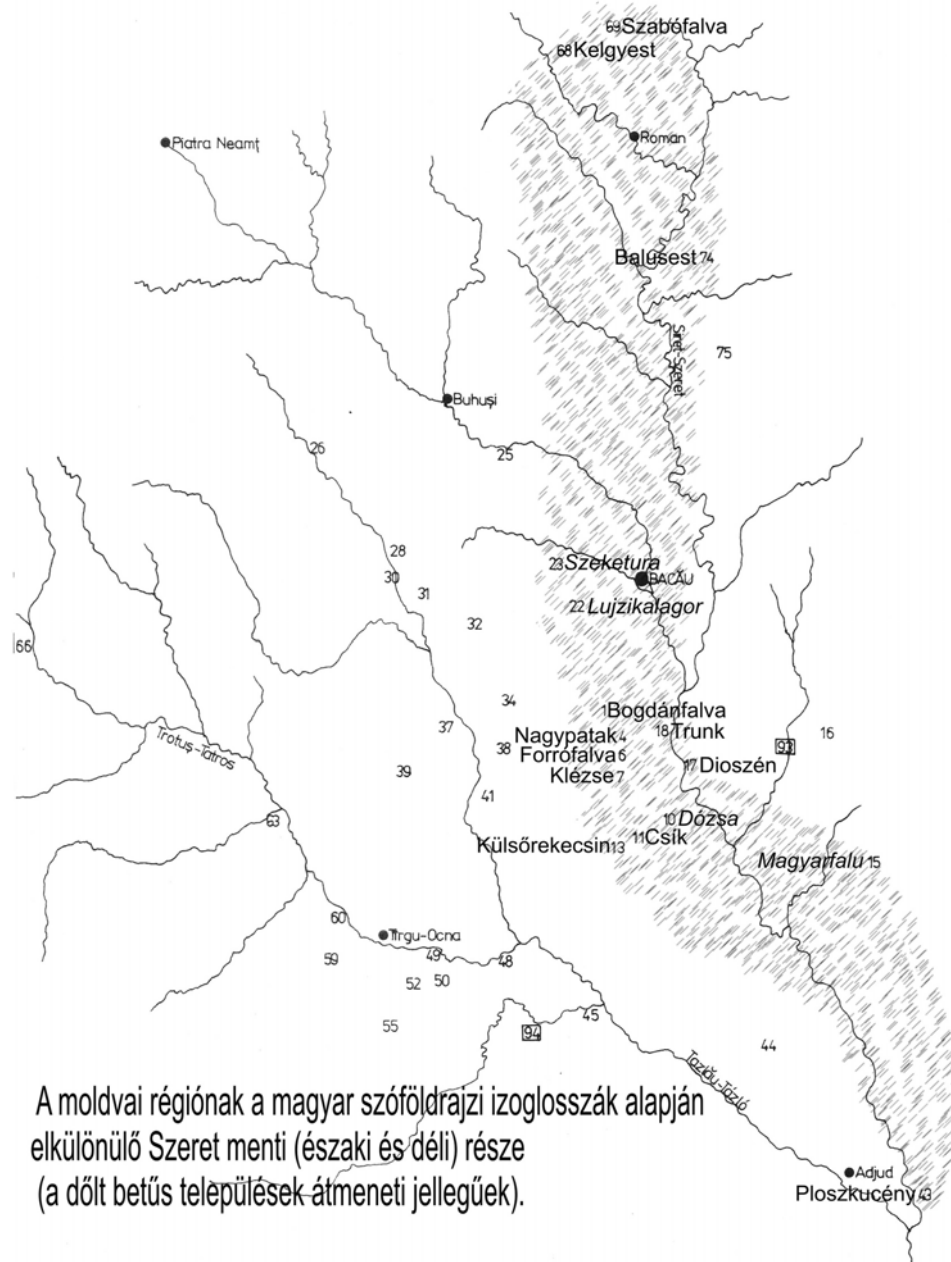
A természet jelenségei köréből a **dörög** fogalmára (473) általában hangutánzó igék használatosak. Így van ez a moldvaiban is azzal a releváns megoszlással, hogy a székelyes altípusban *mendörög~görget*, a keleti, Szeret menti altípusban: *durrag*. – Ennél is világosabb a (fa)**levél** (504) terminológiai megoszlása: a székelyes altípusban, mint általában a székelyben is, *lapi*, a keleti sávban: *levél*. Ez utóbbi van meg a mezőszéki nyelvjárásban, a dél-erdélyi pontokon és köznyelvi elemként a székelyben is (RMNyA. 940). – A fanevek közül a *száldok* a **hársfa** neveként (491) szintén a székelyre jellemző, a *hárs(fa)* viszont, amely Moldvában szűkebb régióra korlátozódik (Kelgyest, Szabófalva, Balusest, Ploszkucény, Prálea, Vizánta), a mezőszéki típusra jellemző (RMNyA. 905). – A **csalán** (518) változatos és rendszertelen táji elnevezéseiről ismert. A moldvai megoszlása azonban egyáltalán nem rendhagyó: a székelyes altípusban a székellyel egyezően *csihány*, a Szeret menti altípusban pedig *csillyán~csiján*. Ez utóbbi ismét az archaikus peremrégiókhoz, -szigetekhez kapcsolja a moldvainak ezt az altípusát, hiszen Erdélyben Halmágyról, Oltszakadáról, Lozsádról, Rónaszékről jelzi a RMNyA. (864).

Az állatnevek közül az északi kiségióban (Szabófalva, Kelgyest, Balusest és Ploszkucény) a *bereb* összefoglaló névként jelöli a **madár** (519) fogalmát és a **veréb** is (521), a székelyesben az előbbi *madar*, az utóbbi *vereb*. (A tágabb összefüggésekre l. RMNyA. 723, 735). – A két területi altípusnak megfelelő megoszlás van az **egér** térképlapján (529): a székelyesben *féreg*, a keletiben *egér*. A fogalmat jelölő szavak erdélyi szóföldrajza szerint ez utóbbi a Mezőségre jellemző (RMNyA. 765). – A *benevér* a **denevér** neveként (532) a Bákó környéki (déli) településekre jellemző: Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse, Dózsa, Csík, Külsőrekecsin, Diószén és Trunk. – A **nyúl** (540) és a **nyúlfióka** (541) terminológiájában a párhuzamosság azzal kapcsolatos, hogy az ismétlődő kettős tagolódásnak megfelelően a székelyes altípusban *nyúl*, ill. *nyúlfiú*, mint a székelyben is (RMNyA. 782, 783), a keleti sávban *files~filesz*, ill. *filesfiú~fileszfiú*.

Összegzés

1. A szóföldrajzi elemzés alapján is beigazolódik, hogy a moldvai magyarok nyelve szorosan kapcsolódik a magyar nyelvhez általában és még több szállal az erdélyi magyar nyelvhez: kétségtelenül a magyar nyelv táji, regionális, szigetjellegű változata. A történeti Erdély területén tudvalévőleg két nyelvjárási régió van: a mezőszéki és a székely. A *Magyar dialektológia* (Kiss Jenő szerk., 2001) a moldvai magyar régiót önállóként, különállóként tünteti föl, jellegében és eredetében azonban a két erdélyi régióhoz kapcsolódik, nagyobbik, nyugati fele,

néhány Szereten túli településsel székelyes altípusú, kisebbik, keleti, Szeret menti része mezőségi altípusú.

Magunk 52 térképlap szóföldrajzi izoglosszáit összegeztük statisztikailag a mellékelt térképen (a térképen a számok a CsángNyA. Kutatópontjai). A jelenségek jóval több mint felében egyezést mutat 12 település, északról délre haladva: Szabófalva, Kelgyest, Balusest, Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse, Trunk, Diószén, Csík, Külsőrekecsin, valamint a telepítéssel legdélibbé vált Ploszkucény (a jelenségek számának csökkenő sorrendjében: Szabófalva, Kelgyest, Bogdánfalva, Trunk, Ploszkucény, Forrófalva, Klézse, Nagypatak, Diószén, Külsőrekecsin, Balusest, Csík). További négy település nyelvhasználata közel áll ezekhez: Dózsa, Lujzikalagor, Szeketura, Magyarfalu, a térképen ezeket halványabb körök jelzik. A közös jelenségek a mezőségi, belső-erdélyi kapcsolódást mutatják, valamint az azokkal részben közös archaikus jelleg. Ezek a települések jórészt a Szeret völgyében vannak, többségük a Szeret jobb partján, Bákótól délre. Tőlük keletre, a Szeret bal partján is vannak azonban ettől eltérő típusú, székelyes nyelvhasználatú falvak: Kalugarény, Ketris, Lábnyik.

2. Ennek alapján a régió két nyelvjárási altípusa a mezőségi (keleti, Szeret menti) és a székelyes (nyugati).

3. További 24 olyan térképlapot elemeztünk a CsángNyA. anyagából, amelyen az északi különül el a többitől, 6 térképlapon pedig a déli. Ezen az alapon indokolt a mezőségi altípuson belül külön kistrégióknak tekinteni a legizoláltabb, legarchaikusabb északit (Ploszkucénnyal együtt) és a Bákótól délre fekvő kistrégiót.

4. Településtörténetileg és egyéb, ennél perdöntőbb nyelvi anyag alapján (amelyből a legfontosabbakat Benkő Loránd sorakoztatta föl idézett tanulmányában) a két altípus történetileg Erdély más és más régiójából származik, más és más korszakból. Pontosabban: a belső-erdélyi régióból korán, a XIII–XIV. században és viszonylag rövid időszakban – tömegesen és szervezeten – történhetett a kitelepítés és letelepítés a Szeret mente északibb és délibb részeire, azok elődeié, akik a mai mezőségi altípus archaikus változatát beszéltek. A székelyest beszélők elődei folyamatosan és bizonyára nagyon kis csoportokban, esetleg egyénileg kerültek ki Moldvába, a Székelyföldről közelebb eső vidékekre. Bátoríthatta őket annak tudata is, hogy ott magyarok élnek. Kivételes történelmi események okozhatták az olyan, menekülésszerű kitelepedést, mint a pusztinaiaké és a frumószaikaké volt a madéfalvi veszedelem után.

5. Az előbbieket miatt nem tartom valószínűnek, hogy nyelvjárási alapon vagy más megközelítéssel azt is tisztázni lehetne, hogy a székelyes falvak elődei a Székelyföld mely vidékeiről kerültek jelenlegi lakóhelyükre.

6. Elsősorban a társadalomnéprajz feladata, hogy a Halász Péter által kezdeményezett vagy ahhoz hasonló módszerekkel feltárja a magában a régióban végbement konvergenciákat és divergenciákat, a kapcsolódásokat és elkülönüléseket, amelyeknek egyaránt lehet rokonsági, vallási vagy éppen gazdasági háttere. A nyelvi folyamatokról általában tudjuk, hogy azok a korábbi

hosszú történelmi időszakban a nyelvi szigetekre jellemző elszigetelődés, változatlan megőrzés elve szerint váltak egyre archaikusabbá, a két magyar nyelvjárási altípus az érintkező területeken hatott egymásra, közeledett egymáshoz. Kívülről azonban mind erőteljesebbé vált a román nyelv dominanciája, és ez elsősorban éppen a keleti sávot és az izolált északi kiségiót érintette, itt eredményezett már a legújabb korban dinamikus nyelvcsere.

7. Több érv szól amellett, hogy meg kellene fontolni a *csángó* név szaknyelvi használatát. Egy korábbi időszakban Romániában tilos volt nyomtatásban leírni a szót, aztán divatként, mintegy konjunkturalisan jelentése a mai köznyelvi, de még szaknyelvi használatban is egészen általánossá vált, szinte a *szórvány*, a *peremhelyzet* szinonimájává. A szavak jelentésének, hitelének egyik sem tesz jót: sem a tiltás, sem a divat. Ugyanakkor ideológiai alapon folyamatosan manipulálják a moldvai magyarok identitását: politikusok, egyháziak és még nyelvészek is kétségbe vonják magyar identitásukat. A nyelvészet, a dialektológia ennek az ellenkezőjét igazolja. És a magyar identitásuk azzal is összhangban van – és bizonyára ez a legfontosabb –, hogy maguk is elsősorban *magyarnak* tekintik saját magukat, román népi környezetük is *ungurnak*, a *csángót* pedig többnyire magukra nézve sértő, stigmatizáló elnevezésnek.¹⁷

PÉNTEK JÁNOS

IRODALOM

- Benkő Loránd 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. MNyTK. 188. sz.
- Benő Attila–Murádin László 2002. *Csángó Dialect–Csángó Origins*. In Diószegi László ed.: *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. Teleki László Foundation–Pro Minoritate Foundation. Budapest, 163–75.
- CsángNyA. = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila (szerk.), *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II*. MNyTK. 193. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- Gunda Béla 1988. *A moldvai magyarok eredete*. Magyar Nyelv, 12–24.
- Halász Péter é. n. *Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához*. In Pozsony Ferenc (szerk.), *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. A Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Budapest, 33–53.

¹⁷ Erre nézve Pávai István közölte saját gyűjtésű anyagát az 1990 utáni időszakból: *Etnonimek a moldvai magyar anyanyelvű katolikusok megnevezésére*. In Pozsony Ferenc szerk., é.n. 69–82. A mostani kedvező konjunktúra akár vonzóvá is teheti a csángó identitást és elnevezést, ez azonban nem segít abban, hogy szaknyelvi szinten is pontos és hiteles legyen a használata.

- Juhász Dezső 2004. *Csángókutatás és nyelvföldrajz: egy kérdéskör tudománytörténetéhez*. In Kiss Jenő (szerk.) *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. Budapest, 136–66.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2004. *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lükő Gábor 1936. *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal*. 2. kiadás. Néprajzi Füzetek 3. Budapest.
- Márton Gyula 1954. *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának munkálatairól*. Magyar Nyelvőr 376–82.
- Márton Gyula 1966. *Román tükörszók és tükörkifejezések a moldvai csángó nyelvjárásban*. Studia Universitatis Babes–Bolyai. Cluj, Tom. III, IV. 6.
- Márton Gyula 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. NytudÉrt. 66. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Márton Gyula 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu (szerk.), *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968–1977.
- RMNyA. = Murádin László–Juhász Dezső, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1995–2005.
- RK. = Márton Gyula–Vöö István–Pénteke János, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Kiadó. Bukarest, 1977.
- Szabó T. Attila 1953. *A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében*. Magyar Nyelv, 508–14.
- Szabó T. Attila 1959/1981. *A moldvai csángó nyelvjárás kutatása*. In *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 482–527.
- SzNyfSz. = Gálffy Mózes–Márton Gyula, *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1987.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967–1984.

DIFERENȚIEREA INTERNĂ A GRAIULUI MAGHIAR DIN MOLDOVA
PE BAZA LEXICULUI

(Rezumat)

Graiul maghiar din Moldova este deosebit de eterogen atât în privința fenomenelor dialectale cu o largă varietate diacronică, cât și datorită bilingvismului. Această eterogenitate nu este independentă nici de originea acestui grai. Autorul a analizat în detaliu cele 603 hărți lingvistice cuprinse în Atlasul graiului ceangău din Moldova, în primul rând cele lexicale, și le-a confruntat cu cele din Atlasul graiurilor maghiare din România (9 volume publicate până în prezent), precum și cu Dicționarul de geografie lingvistică al graiului secuiesc (publicat în anul 1987). Pe baza acestor confruntări și analize autorul a ajuns la următoarele concluzii:

1. Materialul lexical cuprins în 335 hărți (55.5%) este identic fie cu lexicul maghiarei comune, fie cu lexicul regional maghiar din Transilvania, ceea ce dovedește faptul că graiul numit ceangău din Moldova este indiscutabil o enclavă lingvistică maghiară, caracterizată prin arhaisme maghiare specifice, prin regionalisme uzuale și în Transilvania și prin împrumuturi românești în cadrul bilingvismului generalizat de câteva secole. Tipologic, partea estică a graiului, din Valea Siretului (localitățile Săbăoani, Pildești, Bălușești, Valea Seacă, Valea Mare, Faraoani, Cleja, Galbeni, Gioseni, Ciucani, Fundu Răcăciuni, Ploscuțeni), prezintă aceleași caracteristici de bază ca și graiul maghiar din Câmpia Transilvaniei, iar partea vestică nu diferă tipologic de graiul secuiesc. Alte patru localități pot fi considerate foarte apropiate de cele enumerate (Gheorghe Doja, Luizi-Călugăra, Pădureni și Arini).

2. În concordanță cu alte surse și dovezi, lingvistice și istorice deopotrivă, subgraiul estic este și cel arhaic, care își are originea în vorbitori maghiari stabiliți aici, în grup și în mod organizat, în secolele 13-14, proveniți din Câmpia Transilvaniei. Vorbitorii subgraiului estic (cel puțin 80% din actualii „ceangăi” din Moldova) sunt descendenții secuilor refugiați individual sau în grupuri mici și stabiliți aici de-a lungul istoriei.

3. Autorul propune să se renunțe în discursul științific maghiar la etnonimul „ceangău” și să se folosească denumirea de „maghiari din Moldova”. Termenul creează confuzii datorită inconsecvenței folosirii lui de diferiți autori, dar și prin faptul că în discursul cotidian și-a lărgit sensul, ajungând sinonim cu termenul „szórvány” cu sensul de ‘diasporă’. Pe de altă parte cercetările recente au demonstrat că „ceangău” este o denumire peiorativă externă, care nu este agreată de grupul lingvistic și etnic la care se referă. De românii din Moldova ei sunt considerați „unguri”, cum ei înșiși se definesc ca și „catolici” și „unguri”, chiar și în graiul local „magyarok”.

EGY EURÓPAI MAGYAR NYELVEMLÉK: A HALOTTI BESZÉD

A XII. és a XIII. század fordulóján, egy „*Ismeretlen*”, közismert nevén *ANONYMUS* latin nyelven megírta a „*Gesta hungarorum*”-ot, a „A magyarok tettei”-t. Ezzel közel egy időben egy másik „*Ismeretlen*”, az „*ISMERETLEN SZERZETES*” pedig „*Sermo sup(er) sepulchrum*”, „Sír felett mondott beszéd” felcímmel leírta az első reánk maradt önálló magyar nyelvi szöveget, és hozzá megörökített egy szintén magyar nyelvű rituális *Könyörgés*-t, egy *Oratio*-t. Két szöveget, amelyek majd mint *Halotti Beszéd és Könyörgés* kerülnek bele nemzeti emlékezetünkbe.

Gyakori, közkedvelt megállapítás szerint, a *Halotti Beszéd és Könyörgés* nemcsak a magyar nyelvnek, hanem az egész finnugor nyelvcsaládnak is a legkorábbi összefüggő nyelvelméke. E megállapítás igaz, de csak félig. Mert híres *beszédünk* ugyanakkor az európai kultúrának is számon tartandó része. Egyrészt, mert magyar volta mellett, s ezzel együtt, az európai egyetemes keresztény liturgiai hagyománynak is egy valamely népnyelven megszólaló, a maga nemében egyedülálló, korai megnyilvánulása (Madas 2002: 83). Másrészt pedig azért, mert szellemükben, tartalmukban, de ezen túlmenően még egyes formai vonatkozásaikban is, a nyugati keresztény kultúrából fakadnak. Arról nem is szólva, hogy ennek az európai háttérnek a figyelembe vétele nélkül valóban még magukat a magyar szövegeket sem lehet teljes mélységükben megértenünk.

973 húsvétján, mely abban az évben március 23-ra és 24-re esett, a Harz-hegység keleti peremén, a Bode folyó melletti, az akkori világ egyik legrangosabb városában, a német Quedlinburgban összeült az éppen esedékes birodalmi ülés, az ún. *Hoftag*. A Hoftagot a Szent Római Birodalom császára, I. (Nagy) Ottó (912–973) hívta össze. Ezen ezúttal – eltérően az egyébként szokásostól – nemcsak a német, az itáliai és részben francia területekre, az akkori *Nyugat*-ra kiterjedő birodalom notabilitásai gyűltek össze, hanem meghívást kaptak rá más népek és hatalmasságok is: dánok, lengyelek, „bóhm”-ek, a nyugati bolgárság, Bizánc, a pápaság, Beneventum fejedelemsége, a spanyolországi arab kalifátus. És Géza nagyfejedelem (943–997) *12 magyar előkelője* is. Ily módon ez a találkozó a maga nemében nemcsak egy „nemzetközi”, Európa-történeti és jelentőségű esemény volt, hanem számunkra ez még azt is jelentette, hogy e tanácskozáson való részvételünk révén politikailag *ezzel és azóta lettünk* Európa s a nyugati kereszténység integráns része. Quedlinburgot követőleg keresztelkedik meg a magyar fejedelmi család és vele együtt sokan mások is. Még Géza nagyfejedelem idején Esztergomban templom épül Szent István vértanú, protomartyr tiszteletére. Ezzel egy időben

Veszprémben és a már említett Esztergomban formálódnak a magyar kereszténység első egyházi központjai: Esztergom csakhamar az egész európai keresztény egyházi kapcsolattrend része lesz. 996-ban pedig Pannonhalmán megtelepsznek az első bencés szerzetesek (Gulya: 2006).

A „*Halotti Beszéd és Könyörgés*” a XII–XIII. századi híres, ún. *Pray-kódex*-ben, egyik legszebb kódexünkben őrződött meg. Szövege betölti a kódex majd egy teljes – folio 136. – lapját.

A *Pray-kódex*-ben még két másik hely is van, amelyek és a *Halotti Beszéd és Könyörgés* között valamiféle affinitas – eredet, tartalmi hasonlóság – mutatkozik. Ezek egyike (f. 134) egy *könyörgés* (oratio) (*Oremus fratres karissimi...*), a másik (f. 136 – 136v) pedig egy *beszéd* (sermo) (*Optime nostis, fratres karissimi...*).

Valójában a *Pray-kódex* nevezetes 136. lapján, a *Sermo sup(er) sepulchrum* címzet alatt két magyar nyelvű szöveg van. Annak ellenére, hogy némi kétely mellett a szakirodalom e két szöveget jobbra egynek veszi, és e szerint mint *Halotti Beszéd és Könyörgés-t* nevezi is meg. Így Pais Dezső, a sokat idézett, neves *Ó-magyar olvasókönyv*-ben (Jakubovich–Pais 1929: 65–72), hogy a legelterjedtebbek közül a csak a legismertebbet említsem. És így tartja számon 1980-ban írt munkájában Benkő Loránd is (Benkő 1980: különösen 47–9). Szerintem viszont kétségtelen, hogy az ún. *Halotti Beszéd*-ben két különböző szöveggel van dolgunk, amiért is *e két, különálló szöveget* célszerűnek látszik egymástól eltérően, de a hagyománnyal nem túlságosan szakítva, a következőképpen nevezni és jelölni:

Halotti Beszéd (HB), az eddigiekben: „*Halotti Beszéd*” és

Halotti Könyörgés (HK), mindeddig: „...és *Könyörgés*”.

A két szöveg különbözősége mellett több mint perdöntően a következők szólnak:

1. Az ún. *Halotti Beszéd könyörgése* (HK) latin nyelvű eredetije a szerzetesek (cf. f. 134) temetési rítusába tartozik. Ezzel szemben a *Halotti Beszéd* (HB) maga – és vele együtt megkülönböztetés nélkül – a *Halotti könyörgés* (HK) a laikusoké (f. 136). Legalábbis itt kerülnek besorolásba. A valós helyzetet a latin szöveg őrzi. Az ezzel, az eredeti besorolással (HK: f. 134, illetőleg HB: f. 136) – úgy tűnik – egybecsengenek a bennük lévő megszólítások is: HK „bratým”, illetve ~ HB „feleym”. A HB megszólítása mintha általánosabb lenne, míg a HK-é viszont egy kisebb, zártabb közösséget látszik megszólítani. Ez a közösség egyéb ismereteink szerint minden bizonnyal egy bencés szerzetesi közösség volt, illetve az kellett hogy legyen. Egy, a korból származó másik rituálé e helyen szintén megkülönböztetéssel él. Egyrészt „pro anima famuli [...], fratris nostri, sancti Floriani” megjelölést (cf. „bratým”) használ, másrészt „Super populum” alatt „populus fidelis” terminussal (cf. „feleym”) él.

2. Mindkettőben egymástól eltérően jelenik meg a záróformula. Magyarul, illetve latinul: HB „Es keassatuc [...] charmul. Kirl.” ~ HK „clamate III K., *kyrie eleison*.”

3. Jellegzetesek a többszöri, egymástól eltérő párhuzamos kifejezések, pl.: HB „muncas világ (bele)” ~ HK „homus világ.”

4. Az előbbieken túl mindennél nyomatékosabban esnek latba a HB-ben, illetve a HK-ben lévő nyelvi/nyelvjárási (hangtani) eltérések. A legerősebben a bennük megjelenő nyelvjárási *é-ző*, illetőleg *í-ző* nyelvi jellegzetesség: HB „lelic: lelic ert”, „elnie” ~ HK „lilki”: „lilki ert”, „ilezi” ’élessze’, „scegin”. A *Halotti Beszéd* egyértelműen *é-ző*, míg a *Halotti Könyörgés* *í-ző* nyelvjárásban íródott.

Bizonysággul még több érvet is fel lehetne hozni. De már az elmondottak alapján is több, mint egyértelmű, hogy a *Könyörgés* („... és Könyörgése”) önálló szöveg, amelynek közvetlen köze a tulajdonképpeni *Halotti Beszéd*-hez nincs. Önálló szöveg. Egy külön elmondandó vagy elmondható ún. *könyörgés*, mely a korban kedvelt és népszerű, a maga nemében általános, önálló egyházi forma volt és az ma is. Hogy itt valóban két külön szövegről van szó, ezt így tartotta már 1838-ban a kérdés első fejtegetője Döbrentei Gábor is. A *Halotti Beszéd*-et a *Halotti Könyörgés*-sel egybevetve írta, hogy az „attól egészen különös”.

A tulajdonképpeni *Halotti Beszéd*-nek a második, a „Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert” kezdetű része szintén *könyörgés*.

Ily módon a Pray-kódex szövegeiben két magyar könyörgésszöveg is van. Ezzel viszont elértünk a *könyörgés*-nek egyáltalán nem jelentéktelen kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy éppen a „könyörgés”-ek azok, amelyek – egy hasonlósággal élve, mint nyomelemek – segítenek tovább hermeneutikai, szövegfeltáró utunkon.

A XII. század vége felé Európában egyre nagyobb tért nyer a „purgatorium”, a tisztítótűz és vele együtt a hit, hogy az élők a holtak üdvözülésére az Úristennél befolyással lehetnek. Mind az egyház, mind a hívek kérhetik Istent, hogy – Isten hatalmában mintegy részesülve – befolyásukra a megholt lelkek jó sorsra jussanak (Le Goff 2003–4: 207). Ezt lennének hivatva szolgálni a megholt lelke üdvéért mondott ún. „könyörgés”-ek. Ezekben a hívek – megszólítva őket – segítőkhez is folyamodnak. Befolyásos égi személyiségekhez. Rendszerint saját egyházaik szokását és gyakran hosszabb időre is visszamenő hagyományaikat, ezek hagyományos formáit követve. Időszakunk a rituálisbeli „könyörgés”-nek mondhatni a virágkora.

A *Halotti Könyörgés*-ben, „Scerelmes bratým...” (f. 136) „Ábrahám (– Izsák – Jákob) kebele” („hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie”) locus szerepel. Ennek a háttére valójában a Lukács evangéliumban lévő (Lukács 16, 19–31, különösen 22.) „A dúsgazdag és a koldus Lázár” története. A kérdéses helyek Békés Gellért és Dalos Patrik szentírás-fordításában (Pannonhalma 1992): „meghalt a koldus és az angyalok *Ábrahám ölébe* vitték”. Meghalt a gazdag és s a pokolból feltekeintve „meglátta messziről *Ábrahámot* és

a *kebelén* Lázárt”. Továbbá (János 8, 11): „sokan jönnek napkeletről napnyugatról és letelepednek Ábrahám, Izsák és Jákob mellé a mennyek országában.”

E motívum egy gazdag és bonyolult szimbólumrendszer része, mely tartalmánál fogva érthető módon bekerült a halotti könyörgések inventárjába.

Az „Ábrahám öle” néven számon tartott hagyomány szerint a megholt lélek először Ábrahám ölébe kerül, majd az utolsó ítéletkor onnan jut üdvözlésre (Baschet 2000: 119–24). E legenda szinte klasszikus tömörséggel jut a Pray-kódexbeli könyörgésben kifejezésre, melyet itt az egyszerűség kedvéért a latin szöveg (f. 134) magyar fordítása segítségével adunk vissza:

„Könyörödjünk, szeretett testvérek, e kedvesünk lelkéért, akit az Úr e világi csapdájából méltóztatott kihívni, és akinek a testét ma a sírnak adjuk. Hogy őt az Úr mérhetetlen jósága Ábrahám, Izsák és Jákob kebelébe helyezni méltóztassék, és mikor az ítélet napja eljön, szentei és választottai közé őt jobb oldalra helyezve támassza fel.” (Erdélyi István fordítása)

E kép és motívum a korabeli prédikációknak, példázatoknak, de még a képzőművészetnek is közkedvelt témája volt. Első képzőművészeti ábrázolása feltehetőleg egy angliai bencés helyről, a XI. század 40-es éveiből, 1040-ből származik (Baschet 2000: 120). Később főleg francia, (dél)német, skandináv területen terjed el. A legerőteljesebben a XII. század második felében – éppen a bennünket legjobban érintő időben – s valamivel még inkább, az 1200 utáni fél évszázadban (vö. Baschet: 400 kk.). Egyik leghíresebb emléke III. Heinrich német király és császár (bencés?) evangeliáriuma (Esternach/Luxemburg, 1043–1046). Német földön leginkább a XII. század 2. és 3. negyedéből. Itt jobbra a 70-es, 80-as években találkozunk vele. Nem ritkán éppen szerzetesi, benedekrendi körben. Sőt, ha nem tévedünk, előfordulása sok helyütt a leginkább hozzájuk kötődik (Baschet i.h.).

A Pray-kódex egésze eredetének a messzevivő kérdését (Szendrei 2005: 144–9) itt most félretéve figyelmünket a bennünket legközvetlenebbül érintő „Rituale breve” (f. 129v–136v), pontosabban a „Ritus sepulturae” (f. 133–136v), felé irányítjuk, minthogy a Pray-kódexnek ez az a része, amelyik a *Halotti Beszéd*-et és a *Halotti Könyörgés*-t, továbbá a velük kapcsolatos egyéb szövegeket tartalmazza.

Radó Polikarp (Radó 1973: 71–6) tüzetes vizsgálataiból kitűnik, hogy rituálénk mily nagy mértékben egyezik európai rituáliák megfelelő passzusaiival. Elsőként is e tekintetben a XII. század talán legtipikusabbnak mondott rituáléjával, a felső-ausztriai Sankt Florian apátság rituáléjával. Magam a X–XI. század fordulójáról, mérvadó vélemény szerint 975 körülről (!) származó „A Fuldai Apátság Sacramentariuma” halotti rituáliáját vettem vizsgálat alá. (E rendkívüli jelentőségű forrásról lásd Richter 19XII. A forrásra Madas 2002: 118 alapján lettem figyelmes.)

A középkor e szakában – „romanika” – az egyházi és szerzetesi (bencés) intézmények behálózták az egész (nyugati) keresztény világot, beleértve a magyart is. Mégis majdhogynem hihetetlen, hogy a Pray-kódexbeli „Scerelmes bratým...” könyörgés (f. 136), ennek – pontosabban ennek az ugyancsak ott lévő (f. 134) – megfelelője megvan mind a két említett helyen, a fuldai (Sacramentarium 2477, Richter 1912: 305), valamint a Sankt Florian apátság ritualéjában. Valószínű, hogy a neves *oratio* még más szertartáskönyvben is előfordul(t), felidézzük őket. Nem azért, hogy kiderítsük eredetüket, még a magyarét sem, hanem azért, mert pusztá egybevetésük is mind az elterjedést, mind az időt – Fulda 975, Pray-kódex, a XII. század vége – tekintve maga magától megláttatja velünk a kódexek ma már szinte alig elképzelhető korabeli életét és világát. Több mint bizonyos, hogy valamikor e szöveg Európa-szerte ismert s a rituálék általános része volt.

A magyarhoz közelebb álló Sankt Florian-i *oratio*, „Oremus fratres karissimi...” három szinoním szó híján ugyanaz, mint a Pray-kódexben (f. 134) lévő latin szöveg. És ugyanígy egyezésben van vele a fuldai *Sacramentarium* is, egy további mondattal teljesebb – és egyébként is eredetinek/eredetibbnek látszó – szövege is.

A „Halotti Könyörgés” (Scerelmes bratým) és latinjai:

(A szövegeket javítás és kiegészítés nélkül, változatlan formájukban közöljük.)

A F u l d a i A p á t s á g S a c r a m e n t a r i u m-a (975k., a X–XI. század fordulója)

„Allocutio post sepultum corpus ad asstantes.“

„Oremus fratres karissimi pro spiritu cari nostri N., quem dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulture traditur, ut eum pietas domini in sinu Abrahae Isaac et Iacob collocare dignetur, ut cum dies iudicii aduenerit, inter sanctos et electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari faciat, prestante domino nostro Iesu Christo, qui cum patre et spiritu sancto uiuit e gloriatur deus.“

A S a n k t F l o r i a n a p á t s á g R i t u a l e - j a (a XII. század első fele)

„*Oratio*. Oremus, fratres karissimi, pro spiritu kari nostri, quem dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est, cuius corpusculum hodie sepulture traditur, ut eum pietas domini in sinum Abrahe, Ysaac et Iacob collocare dignetur, ut cum dies iudicii aduenerit, inter sanctos et electos suos eum in parte dextera coronandum resuscitari faciat. Per.“

A P r a y – k ó d e x, f. 134 (a XII. század vége)

„Oremus. Fratres karissimi pro spiritu cari nostri. quem dominus de laqueo huius seculi uocare dignatus est. cuius corpusculum hodie sepulture traditur. ut eum pietas domini immensa. insinum abrahe. ysaac. & iacob. collocare dignetur. ut cum dies iudicii aduenerit. inter sanctos & electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari faciat.”

A *H a l o t t i K ö n y ö r g é s*, Pray-kódex, f. 136 (a XII. század vége)

„Scerelmes bratým uimagguc/omuc ez scegin ember lilki ert. kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente. kinec ez nopun testet tumetivc. hug ur uvt kegilmehel abraam. yfaac. iacob. kebeleben helhezic. hug birsagnop ivtua mend w szentii es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt. Es tiv bennetuc. clamate III. K.“

A Pray-kódexben lévő másik „könyörgés”-ben, a *Halotti Beszéd* (f. 136) „Wimagguc uromc isten kegilmec ez lelic ert...” alatt és követőleg, *Szent Asszony Mária*, *Szent Mihály arkangyal* és *Szent Péter* kerülnek megszólításra:

„Es vimagguc szen(t) achsin mariat.
es bovdug michael archangelt...
es ... szent peter urot...”

Megszólításuk és együttes előfordulásuk egyáltalán nem a véletlen műve. Ismeretes, hogy a HB-ben szereplő Mihály arkangyal volt az Egyház és a *Szent-(Német)-Római Birodalom (az Otto-dinasztia!)* patrónusa. E szerepében gyakran az Istenanyával együtt. Szent Péter pedig mint egyházfejedelem, az Egyház patronusa tartozott e körbe.

Madas Edit alapvető kutatásai (Madas 2002: 83–102) szerint a *Halotti Beszéd* szövegéhez a zágrábi ún. Hartvik-féle szerkönyv, az *Agenda pontificalis* abszolutiója áll a legközelebb (Madas 2002: 101–2). A kérdéses forrásban a következő „könyörgési” szöveggel:

„[...]tercedente Dei Genetrice Maria,
et beato Michael archangelo [...]”
„[...] et beato Petri apostolo [...]”
(az Istenszülő Mária,
és szent Mihály arkangyal [...]
és szent Péter apostol közbejárásával)

A szertartáskönyv eredetileg a győri székesegyházé volt, s 1094-ben került Zágrábra. A névben is szereplő Hartvik (Hersfeld, Németország) bencés szerzetes volt, 1085-től püspök. Magdeburgban érseki korányszó, aki 1088-ban Magyarországra jött s Győr püspöke lett. 1112-ben halt meg. Személye és viszonya a kódexhez vitatott (Madas 2002: 49–54, Szendrei 2005: 66–9). A vele

kapcsolatos teljesebb képhez kiegészítésül még hozzátesszük, hogy a magyar királyságnak és egyháznak (Esztergom) I. Nagy Ottó (912–973) óta szoros és folyamatos kapcsolata volt az Ottó-dinasztiával, benne Magdeburggal. Magdeburg több jeles személyiségével (Gulya 2007). Ismert, hogy Hartvik volt a „Szent István kis legendája”-nak az írója. Szent István felesége, Gizella is az Ottó-dinasztiából származott.

A kutatás kérdéseink körében még számos válasszal adós. De nem lehet kétséges, hogy a könyörgések alapján a *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* egymástól eltérő liturgikus kontextus hordozói, s ezzel együtt intézményileg is nyilvánvalóan más és más egyházi keretbe, illetőleg szervezeti hagyományba tartoztak és tartoznak. Úgy tűnik, hogy a *Halotti Beszéd* egy nagymúltú szász („*Ottonen*”) – Magdeburg–Esztergom hagyományba, míg a *Halotti Könyörgés* nyomai a Fulda és délibb vidéki hasonmások alapján is egy másik, egy nagyobb európai kiterjedtség (Mainz?) felé látszanak mutatni.

A Pray-kódex jeles f.136r lapján lévő magyar nyelvű szövegek folyamatos írással vannak írva. Paleográfiai vizsgálódások viszont arra vallanak, hogy bennük valójában tagolt szövegekkel van dolgunk.

A *Halotti Beszéd* „szerzője” írott beszéde tagolásának a jelölésére két eszközt használ: 1. sorvégi pontokat és 2. nagybetűs mondatkezdetet. Ezek együttes és megkülönböztetett alkalmazása adja vissza végülis a *Halotti Beszéd* valóságos szerkezetét és formáját. Azt amiben és ahogyan a *Halotti Beszéd* megfogalmazódott (és feltehetőleg elmondásra is került). Az egyes közlések („mondatok”) végén a pont valamely közlési, nyelvi és prozódiai egységet („ütemet”) jelöl, míg a nagybetűkkel jelzett részek egy-egy gondolati egységet foglalnak magukba. (Az eredetiben az iniciálékát a betűk nagyobb mérete mellett piros színük is kiemeli.)

A Pray-kódexben, a *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés*-ben követett közlési mód, úgy látszik, hogy szélesebb körben is elterjedtségnek örvendett. Tagolt szövegek folyamatos írása irodalmi szövegekben is nem ritka gyakorlat volt. A mi esetünkben a már említetten túl szintén erre mutat, hogy az ugyancsak a Pray-kódexben lévő, a *Halotti Beszéd*-del konvergáló latin nyelvű *Temetési Beszéd* (f.136–136v: „*Hic faciat sacerdos sermonem populo*”) szövegközlésében is ugyanezt az eljárást láthatjuk.

A *Halotti Beszéd* a maga egykori valójában a következő lehetett, melyet úgy véljük, hogy a következőképpen lehet – és kellene – visszaadni:

„Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc.

ýsa pur es chomuv uogmuc.

Menýi milostben terumteve eleve mív isemucut adamut.

es odutta vola neki paradisumut hazóá.

Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda nekí elnie. “É.i.t.

Liturgiában, liturgikus eseményekkel kapcsolatos szertartási szövegeknek prozódiai megformáltsága ősi időktől kezdve mindig is szerves velejárója volt. A

látszat és a közfelfogás ellenére a Pray-kódexben megőrződött *Halotti Beszéd* – műfaját is tekintve – nem egybefüggő prózai szöveg, hanem „a vers és a próza határán álló” „rímtelen ritmikus deklamáció”, amelyre már 1959-ben nagy erudícióval Szabolcsi Bence (Szabolcsi 1972) is rámutatott.

Szabolcsi Bence a *Halotti Beszéd*-ben bizonyos nyugati – latin, német és francia – műköltészeti formák és prozódia megjelenését látja. Többek között – néhány sorát átvéve – szövegünket a következőképpen interpretálja:

„Lát-tyátuk fe-le-im / szüm-tük-hel mik vogymuk,
I-sà pur es / homu vogymuk.
Me-nyí mi-loszt-ben / te-rüm-te-vé e-le-vé
miü i-se-mü-küt, / À-dá-mut,
es o-dut-tà / vo-là ne-ki
pà-rà-di-su-mut / hà-zo-á.” É.í.t.

Szabolcsi Bencének a „verses” műfaji és a *Halotti Beszéd* művészi megformáltságát valló nézetével, és azzal is, hogy ebben „nyugati” indítást lát, csak egyet tudunk érteni. De sejtésem szerint Szabolcsi nézetén túlmenően a *Halotti Beszéd*-ben inkább – vagy ugyanakkor – egy szegmentáló, szabad szótagszámú (heterometrikus) magyar kétüteműség búvik meg. (E sajátosságokra nézve lásd Gáldi 1960:149–75, 302–23, 1965: 1–30.)

E szerint a *Halotti Beszéd*-et prozódiaileg így venném, olvasatomban:

„Látjátok feleim szömtökel / mik vagymok.
is-a por es / hamú vagymok.
Mennyi milosztben terömtévé elevé / mü isemökök adámat.
es adotta vala neki / paradisomot házoá.” É.í.t.

A középkori Európában igen magas volt az írásbeli műveltség. Természetesen a latiné és ezen belül is alapjában véve egyházi körökben. Hihetetlenül fejlett rendszere – *scola* – volt az erre való képzésnek is. (A már említett fuldai apátságban már a IX. században írószoba – „Schreibstube” – működött.) Precízen kidolgozott helyesírási gyakorlatuk volt. Erről Peter Stotz 1996-ban „*Lautlehre. – Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. Band 3. München*” cím alatt kítűnő összefoglalást jelentetett meg. Az e mű nyújtotta kép alapján teljes mértékben érthető, hogy ennek az európai írásbeli műveltségnek a birtokában, amelybe a hazai litterátus helyek is beletartoztak, a *Halotti Beszéd*-et író *scriptor* – feltehetőleg bencés szerzetes – ma is csak csodálható magas rendű nyelvi műveltség és színvonal birtokában volt.

Stotz munkája s az elérhető magyar nyelvjárási források, alapvetően Imre Samu magyar nyelvjárástípusai (Imre 1971) szem előtt tartásával a *Halotti Beszéd*-nek és a *Halotti Könyörgés*-nek betűről betűre való megvizsgálása alapján mindenek előtt a *Halotti Beszéd* helyesírásának a módszeres, következetes átgondoltsága tűnik szembe. Ebben alapvetően benne van a korban tevékenykedő írástudóknak, *scola*-knak és *scriptorium*-oknak a latin nyelv kiműveltségén nyugvó évszázados európai iskolázottsága. A magyar *scriptor*-ok

nyelvi jártasságát pedig a latin nyelvnek a magyar nyelvvel való konfrontációja csak elmélyítette. Való filológusok voltak és nem „másolók”, amint ezt már a magyar szó is akaratlanul sugallja. Óvatosan vagyok a véleményemmel, de mintha még tudatos, *analitikus* nyelvszemléletük is lett volna.

Nem meglepő, hogy egyebek között a *Halotti Beszéd* magánhangzói írásgyakorlatát áttekintve, egyértelmű kép tárul elénk. Ez azt mutatja, hogy a *Halotti Beszéd*-ben a latin magánhangzós betűk, mint alapjelek következetesen, a rövid magyar magánhangzókat s a latin helyesírás szabályai értelmében a magyar *á*, *é* és az *í* hangokat jelölik. Ezzel szemben a hosszú magyar magánhangzók, pontosabban, az *ó*, *ő*, *ú* és *ű* jelölésére meghatározott (magánhangzós) betűkapcsolatokat alkalmaztak, továbbá a *w* betűt vették segítségül. Hogy e rendszer itteni megnyilvánulása hogyan, hol és miként jött létre, többféle magyarázatot is megenged. Kétségtelen viszont, hogy a *Halotti Beszéd*-ben alkalmazott elv európai (indoeurópai) háttérre vall. (Lásd pl. lat. *oe: coelum* 'menny', fr. *fleur* 'virág' etc.) E körben talán a legsajátosabb a *h*-betűnek középkori latinban való alkalmi mellékjel/diakritikus jel (!) szerepe. A *Halotti Beszéd*-ben többször is: pl. *munhi* 'men(n)yi'/'menyei', az *ny* jelölésére.

Végző megjegyzésem, akár mint összefoglalás is: a Pray-kódex magyar nyelvű szövegei, a *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* európaisága kétségtelen. A nyugati kereszténység jelenik meg bennük. Mégpedig számunkra örömdetes módon: egyedi formába, a magyar nyelvbe öltöztetve.

A korszak (1000–1250) – benne a *Halotti Beszéd*-del – a románika, a román stílus és kultúra kora. Az európai középkor és szellemi élet virágzó korszaka. Különös figyelem irányul a múltra (Anonymus), a nagy személyiségekre. Leginkább „szent” királyainkra. Az évszázad második fele, III. Béla (1172–1196) alatt országunk és művelődésünk kiemelkedő fénykora. És mind Európában, mind Magyarországon kibontakozóban a tudatos figyelem a köznép nyelve iránt is. Szinte már várható volt, hogy írott formában megjelenik egy népnyelvi szöveg is. Mint Európban az elsők között a *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* is.

Szövegeinknek a magam részéről követni vélt komplex szemlélete, a művelődéstörténet, az egyháztörténet és a hozzájuk kapcsolódó kommunikáció – a (beszélt) nyelv, ennek írásbeli rögzítése – együttes elemzése szinte maga magától indít arra és hozza magával, hogy a történeti *Halotti Beszéd* és *Halotti Könyörgés*-szövegeinket az elmondottakból adódóan *újraolvassuk*.

Olvasatomban mai magyar helyesírással élek. Szerintem ugyanis a mai magyar helyesírás betűi a *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* nyelvi rendszerében ugyanazt a szerepet töltik be, mint a megfelelő maiak. Azaz rendszerbelileg azonosak. Ezért különösebb jelölésükre – hacsak nem speciális fonetikai aspektusról volna szó – nyomatékos okunk nincs. Egyes hangoknak – itt mindenekelőtt a *gy*, a *v* és a *h* mássalhangzókra gondolok – a maitól való feltehető eltérő ejtése is, megítélésem szerint fonetikai, és nem nyelvi kérdés.

A *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* a maguk korában, de mai magyar betűkkel és helyesírással visszaadva, így hangozhattak:

I. HALOTTI BESZÉD

Sermo super sepulchrum

*Látjátok feleim szömtökel mik vagymok.
is-a por es hamú vagymok.*

*Mennyi milosztben terömtévé [uromk isten] elevé mü isemököt ádámot.
es adotta vala neki paradisomot házoá.*

Es mend paradisomben való gyimilcsiktül monda neki élnie.

Hean tilutoá űt egy fa gyimilcsétül.

*Gye mondoá neki méret nöm enneik.
is-a ki napon emdöl az gyimilcsétül.
halálnek haláláal halsz.*

*Hadlavá holtát terömtévé istentül.
gye feledevé.*

*Engede ördöng intetüinek.
es evék az tilútt gyimilcsétül.
es az gyimilcsben halálot evék.*

*Es az gyimilcsnek ül keserű vala vize.
hogy torkukat megé szakasztja vala.*

*Nöm hean mogának.
gye mend ű fájának halálot evék.*

*Haraguvék isten.
es vetevé űt ez munkás világbele.
es lőn halálnek es pokolnek fésze.
es mend ű nemének.*

*Kik azok.
mü vagymok.*

*Hogy es tü látjátok szömtökel.
is-a es nöm eggy ember mulhatja ez vermöt.*

is-a mend azhoz járó vagymok.

*

*Vimágygyuk uromk isten kegyelmét ez lélekért.
 hogy jorgasson ű neki.
 es kegyeggyen.
 es bolcsássa mend ű bünét.*

*Es vimágygyuk szent ahszin máriát.
 es bódog mihael arkangyelt.
 es mend angelkot.
 hogy vimágygyanak érette.*

*Es vimágygyuk szent péter urat.
 kinek adott hatalm ódania.
 es ketnie.
 hogy óggya mend ű bünét.*

*Es vimágygyuk mend szentököt.
 hogy legyenek neki segéd uromk szine előtt.
 hogy isten ű vimádságuk miá bolcsássa ű bünét.*

*Es szabadicsa űt ördöng ildetüitül.
 es pokol kízzatuiátül.
 es vezesse űt paradisom nyugulmabele.
 es aggyon neki mönyi uruszágbeli utat.
 es mend jóban részt.*

Es keássatok uromkhoz hármul.

Kir[ie] [e]ll[eison].

II. HALOTTI KÖNYÖRGÉS

*Szerelmes brátim vimágygyomok ez szegíny ember lilkiért.
 kit ur ez napon ez hamis világ timnöcebelől mente.
 kinek ez napon testét tömetjük.
 hogy ur űt kegyilméel ábrám.
 isák.
 jákob.
 kebelében helyezje.*

*hogy birságnap jutva mend ű szentii es önöttei közikön jó felől
johtatnia ileszje űt.*

Es tü bennetök.

clamate III. [ter] K. [kyrie eleison]

GULYA JÁNOS

IRODALOM

- Baschet, Jérôme 2000. *Le sein du père. Abraham et paternité dans l'Occident médiéval.* [Paris].
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest.
- Gáldi László 1960. *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése.* Irodalomtörténet 48: 149–75, 302–23.
- Gáldi László 1965. *Contributions à une typologie de la versification finno-ougrienne.* Ural-Altaische Jahrbücher 36: 1–30.
- Gulya János 2002. *Európa-csúcs ezer esztendővel ezelőtt.* História 24/3, 27.
- Gulya János 2006. *Der Hoftag in Quedlinburg.* In: *Der Hoftag in Quedlinburg 973.* Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa. 19–27. Hrsg v. Andreas Ranft. Berlin.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Budapest.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső 1929. *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs, 65–72.
- Le Goff, Jacques 2004. *Die Geburt Europas im Mittelalter.* Aus dem französischen von Grete Osterwald. München.
- Madas Edit 2002. *A szóbeliség és írásbeliség határán.* A Halotti Beszéd és Könyörgés műfaj történeti helye. In: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből.* (Csokonai Könyvtár 25) Debrecen, 83–125.
- Radó Polycarpus 1973. *Sacramentarium cathedralis Vaciensis, usui monastico accomodatum (Codex Prayanus; 1192 – 1195).* In: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum,* (átdolg.) Ladislaus Mezey. Budapest, 40–76.
- Richter, Gregor 1912. *Sacramentarium Fuldense saeculi X.* Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und Diözese Fulda. IX. Fulda.
- Stotz, Peter 1996. *Lautlehre.* – Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters 3. München.
- Szabolcsi Bence 1972. *A Halotti Beszéd ritmusa.* In: *Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből.* Budapest, 13–32.
- Szendrei Janka 2005. *A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében.* Budapest, 144–209.

UN MONUMENT DE LIMBĂ EUROPEAN: „*HALOTTI BESZÉD*”
(CANIA FUNERARĂ)

(Rezumat)

Autorul studiului, profesor la Universitatea din Göttingen, afirmă despre primul monument al limbii maghiare, din jurul anului 1200, că este, totodată, și primul text scris al limbilor ural-altaice și o expresie memorabilă a culturii europene. Zilele de Paști din anul 973, 23-24 martie, au devenit memorabile prin faptul că a avut loc la Quedlinburg prima întrunire la nivel european, fiind invitate de Otto cel Mare, împăratul Imperiului Roman, notabilitățile din Europa, printre care și 12 nobili maghiari. După această dată începe creștinirea maghiarilor, începând cu familia domnitorului.

Este vorba de fapt, susține autorul pe baza unor argumente lingvistice și paleografice, de două texte, păstrate în Codicele Pray, de o cazanie, o predică și de o rugă, considerate până în prezent un singur text de majoritatea cercetătorilor. Textele sunt, desigur, traduceri din limba latină. Studiul prezintă sursele și motivele similare din sfintele scripturi ale vremii. Iar despre textul în limba maghiară susține, pe baza unor argumente solide, că el nu poate fi considerat ca o primă variantă, ca una din primele încercări, ci ca un text elaborat, atât din punct de vedere lingvistic, cât și din punct de vedere poetic, cu o grafie latinească aplicată la redarea fonemelor limbii maghiare.

KOMIKUM ÉS TRAGIKUM ÉRTÉKPOZÍCIÓI KÖZÖTT

Az irónia esztétikai-filozófiai dimenziói a modernizmus első szakaszában

Ha egyáltalán megnevezhető az irónia fogalmának alakulástörténete folyamán egy olyan korszak, amelyben nemcsak egy átfogó esztétikai-filozófiai paradigmaváltás kialakulásáról, de magának az iróniakoncepciónak a radikális ártértékelődéséről is beszélhetnénk, akkor a tizennyolcadik század végét, tizenkilencedik század elejét nyilvánvalóan ilyennek tekinthetjük. A racionális gondolkodás korlátainak, valamint az emberi élet és műalkotás töredékszerűségének a tapasztalatában kiteljesedő romantikus nézőpont ugyanis, a művészetet a megismerés elsődleges forrásaként, az iróniát pedig a szubjektum világhoz fűződő (esztétikai) viszonyának alapvető ismérveként értelmezte.

Az antik retorikai munkákban az irónia elsősorban a humor, a nevetségesség és a komikum fogalmaihoz kapcsolódott. Ezen belül is inkább a szellemességhez, a finom élcélődéshez állt közelebb, mint a tréfához. Hiszen az irónia kifejezés – eredetét tekintve – egyrészt a szókratészi módszer lényegéhez, másrészt viszont az arisztophaneszi komédia alakjaihoz, és ezek közül az egyik szereplőtípus (eirón) által megjelenített viselkedési normákhoz, kommunikációs stratégiákhoz kötődik. S bár a klasszikus retorika iróniakoncepciója a romantika számára nem tette lehetővé e fogalom tágabb, művészetfilozófiai értelemben történő megalapozását, a szókratészi dialógus (át)értelmezésében e korszak elméletírói kiindulópontot találhattak egy új irodalomszemlélet és egy – immár modernnek tekinthető – ironikus világszemlélet megteremtéséhez.

Tanulmányunk, ebben a kontextusban, elsősorban annak az esztétikorténeti horizontnak az elemzését kívánja elvégezni, amely a romantika esztétikai-ideológiai pozícióitól kezdődően az irónia fogalmát a komikum kategóriájától egyre inkább a tragikum (érték)köréhez közelítette.

1. A romantika iróniakoncepciójának megalapozása voltaképpen a Schlegel fivérek, és közülük is főképpen Friedrich Schlegel munkásságához kapcsolható. Nézőpontjából az irónia helyét nem a szónoklattan, hanem a filozófia tudományán belül kell keresnünk. A filozófiai megismerés legsajátosabb formája: a dialógus ugyanis, alapjaiban feltételezi e „logikus szépség” érvényesülését. „Persze, van szónoki irónia is – jegyzi meg Schlegel –, amely, ha módjával élnek vele – pompásan hat, különösen polémiákban; hanem a szókratészi mûzsa magasztos urbanitásához képest olyan ez csak, mint a

legragyogóbb szónoki művészet egy emelkedett stílusú görög tragédia mellett” (Schlegel 1980: 219–20). A szókratészi párbeszéd – mutat rá a *Kritikai töredékek* egyik darabjában – már felismerte az irónia oppozicionális természetét: a mérhetetlen komolyság és tréfa, a tökéletes őszinteség és elváltoztatottság egymást kizáró ellentétének jelenlétét. Ez a fajta irónia már túl van minden előre tervezett szónoki hatáson és célzott retorikai leleményességen, az irodalom és művészetértés eszközeként, az alkotó ember önreflexív tevékenységének alapjaként jelenik meg.

A romantikus elméletírók sorában tehát Friedrich Schlegel az első, aki kiterjeszti az irónia fogalmi határait filozófiai-esztétikai kategóriának ítélve azt: „A szókratészi irónia az egyetlen, valóban szándékolatlan és józanul megfontolt elváltoztatás [...] Az életművészet érzékének és a tudományos szellemnek egyesüléséből fakad, a tökéletes természetfilozófia és a tökéletes művészetfilozófia találkozásából. A teljes közlés feltétlensége és feltételessége, lehetetlensége és szükségszerűsége közti feloldhatatlan harc érzését kelti. Valamennyi licencia közül a legszabadabb, mert általa mindenben túteszi magát az ember; és mégis a legtörvényesebb is egyben, mert feltétlenül szükségszerű” (Schlegel 1980: 231). Schlegel minden művészi tevékenységben szükségesnek tartja a szókratészi magatartás szabadságának effajta érvényesülését. Nézőpontjából a modern művészet feltételezi a szerző ironikus viszonyulását magához a világhoz, hiszen számára a valóság bármely attribútuma lényegében az alkotási folyamat kiteljesedése során, az irodalmi mű létrejöttében nyerhet kifejező(öd)ést. A világ ugyanis önmagában formátlan és üres, csupán a szubjektum tevékenysége által válik valóságossá és teljessé, mint ahogy a szubjektum céljai is csak a művészetben totalizálód(hat)nak. Ebben az egyetemes érvényességűnek tűnő megismerési folyamatban viszont az alkotói magatartás éppen azért válhat ironikussá, mivel a romantikus szubjektum ugyan még elfogadja a világ racionális megértésének lehetőségét, az így szerzett ismeretek bizonyosságát és objektív voltát azonban már többnyire hitetlenül szemléli (B. Gaál 1992: 24–6; Z. Kovács Zoltán 2002: 43–5). Az irónia ilyenképpen a világ romantikus képzetének ábrázolójává válik, a hit és gyanú a(z) (ön)teremtés és (ön)megsemmisítés, az örökkévalóság és be nem fejezettség alakzatává; ez az állandó, ellentétes irányultságú, önreflexív mozgás pedig lehetővé teszi az alkotó ember számára szellemi szabadsága teljességének kibontakozását. A schlegeli dialektikában az irónia: „a paradoxon formája”, „tisztá tudata az örök agilitásnak, a végtelenül teljes káosznak” (Schlegel 1980: 221; 500). Egy olyan szubjektív, tagadásában is az abszolútum elérésére törekvő világszemlélet kifejeződése, amely: „játszik [...] a forma és az anyag csudálatos transzpozícióival, kedveli a véletlen és a különtség látszatát, s mintegy a feltétlen önkénnyel kacérkodik” (Schlegel 1980: 219–20). Így válhat a romantikus művészet saját töredékszerűségének tudatában is a világ egységességének és teljességének ábrázolójává, a radikális tagadást és az abszolútum elérésének illúzióját, a folyamatos

(ön)teremtés igényét és ennek kritikáját egyaránt fenntartani kívánó ironikus diskurzus kiteljesítőjévé.

„Az önparódia és a távolságtartás gesztusa ellenére – állapítja meg találóan B. Gaál Márta – a romantikus irónia célja nem elsősorban a nevetségessé tétel, hanem a látszatnak és a lényegnek egy magasabb egységben való feloldása, [...] amely a szerzői és szereplői nézőpontokkal egyaránt képes azonosulni és azoktól elkülönülni, s amely egyúttal közvetítőként funkcionál az abszolútum felé” (B. Gaál 1992: 50). Ebben a kontextusban viszont a schlegeli iróniakoncepció egy olyan átfogó művészi nézőpont alapjaként szolgál, amely később a modern abszurd drámában vagy Thomas Mann, Franz Kafka és James Joyce prózai alkotásaiban teljesebbé válik (S. Struc 1988: 241–49; Gillespie 1988: 349–57).

Friedrich Schlegel és az Athenäum folyóirat köré csoportosult alkotógeneráció esztétikai-filozófiai munkásságának legnevesebb folytatója Karl Wilhelm Ferdinand Solger. Nézőpontjából az irónia nem csupán a művészi tevékenység szubjektív alapjaként, hanem objektív kategóriaként, magát a világot mozgató metafizikai elvként is leírható. Szerinte az általános eszme a mindennapok állandó valóságában jelenik meg, szétszóródása és megsemmisülése viszont a múlandóság tudatában elkerülhetetlenné válik. A földi létet a folytonos teremtés és rombolás, a „szakadatlan keletkezés és elmúlás” tartja működésben, a művészi szellemnek pedig e két ellentétes irányultságú mozgást kell alkotásában összekapcsolnia. Solger ezt a „mindenek felett lebegő, mindent megsemmisítő pillantást” nevezi iróniának. A világ és alkotó viszonya így nem csupán ironikus, de végtelenül szomorú is, hiszen az eszmének a maga teljességében való megmutatkozása, feltárulkozása sohasem valósulhat meg. „Azt mondom neked – állapítja meg Solger dialógusformában írott filozófiai művében egyik ellenfeléhez intézve szavait –, akinek nincs elegendő bátorsága ahhoz, hogy az eszméket minden múlandóságukkal és semmisségükkel együtt fogja fel, az – legalábbis a művészet számára – elveszett ember” (Solger 1990: 100). Nem minden irónia tartozik azonban ebbe a kategóriába, figyelmeztet Solger. Létezik egy másfajta irónia is, amely akkor jön létre, ha az alkotó összetéveszti az „ideálokat” az „igazi eszmék”-kel. Ilyen látszat-iróniáról van szó, ha valaki igyekszik bebizonyítani mindennek az értéktelenségét a világban: „ez az irónia már önmagában kétes anélkül, hogy tudatában lenne, hiszen csak azt semmisíti meg, amit ő maga keltett látszat-létre” (Solger 1990: 100–1).

Az igazi művészet ezzel szemben a(z isteni) szabadság és szükségszerűség kifejeződése. Egy olyan – magát az emberi sors viszonyait ábrázoló – tragikus-ironikus játék tudatos vagy tudattalan megnyilvánulási formája, amely éppen a múlandósághoz kötött alkotói értelem révén válik örök ittlétté és valósággá. A valódi irónia a művészet centruma, az objektív isteni eszme reflektál(ód)ása a világban, a műalkotás által. Olyan kettős irányultságú mozgás, amely egyrészt a hős bukását, másrészt viszont – egy magasabb rendű igazság fényében – a sorsának pozitív értelemben történő beteljesülését eredményezi. Szophoklész

vagy Shakespeare drámáiban egyaránt tetten érhető ennek a végső, transzcendens eszmének, a jelenléte. „Oidipusz ártatlansága – írja Solger – mit sem számít azon természettörvények előtt, amelyek megsemmisítik őt, másfelől ezen törvények áthágása vezet csodás megdicsőüléséhez” (Solger 1990: 103). A tragédiákban tehát legalább olyan – ha nem éppen fokozottabb – mértékben jelen van az ironikusság, mint a költészetben. És lényegében ez a megállapítás jelenti a solgeri iróniakoncepció egyik újdonságát Friedrich Schlegel álláspontjához viszonyítva.

A romantikus irónia fogalma azonban, ebből a nézőpontból már nemcsak a művészi megismerésre és az alkotói tudat (ön)reflexív működésére kiterjedő általános kategóriaként írható le, hanem az emberi lét egésze, sőt az objektív isteni eszme is alapvetően ironikus természetűvé válik. Találón állapítja meg Veres András erről az iróniakoncepcióról: „A solgeri gondolatmenet, amely azzal indul, hogy az iróniának a transzcendencia segítségével adjon súlyt, végül oda jut, hogy az isteni eszmét is súlytalannak mutatja (hiszen nem teszi tartalmassá a világot)” (Veres 1979: 62).

2. Az iróniát a szubjektivitás alakzataként és az „abszolút tudást” leleplező esztétikai-filozófiai kategóriaként meghatározó schlegeli koncepció egyik első kritikusja nem más volt, mint maga Georg Wilhelm Friedrich Hegel, aki ebben a kétségtelenül provokatív állásfoglalásban talán némiképpen saját elméletalkotói pozícióját is veszélyeztetve látta. Nem kevés iróniával állapítja meg Schlegel a Kritikai töredékek egyik darabjában kortársainak érzéketlenségét a szókratészi dialógus valódi értékeire: „a harmonikus lapály emberei nem tudják, hová tegyék ezt az állandó önparódiát, hol hisznek, hol hitüket veszítik, míg a végén beleszédülnek, s épp a komolyságot tartják tréfának, a tréfát komolynak” (Schlegel 1980: 231–2).

Fichte munkásságának bírálatából kiindulva Hegel megkérdőjelezi a kortársai által képviselt szubjektivizmusnak, „az öntudatos magában-való-létnek” a filozófiai érvényességét. „A fichtei filozófiában – állapítja meg gúnyosan – nem látható semmi más, csak az öntudatnak, az öntudatos magában-való-létnek a mozzanata: A tartalom tekintetében, amelyet az én a fichtei filozófiában nyer, nagyon is feltűnik a tökéletes szellemtelenség, merevség és, hogy kimondjuk a szót, a teljes együgyűség, semhogy nála meg lehetett volna állni, – s az a filozófiai belátás is, hogy az elv egyoldalú és fogyatékos s hogy a tartalomnak szükségképpen ilyennek kell lennie” (Hegel 1977: 451–2). Friedrich Schlegelnek és követőinek pedig a szemére veti, hogy félreértve a szókratészi módszer lényegét, az iróniát általános elvként, a „legistenibb” dologként, a szellem legmagasabb rendű magatartásaként aposztrofálták. Hegeli nézőpontból ugyanis, az irónia fogalmának effajta romantikus totalizálása a filozófiai gondolkodásban egy olyan végtelenül szubjektív, (ön)destruktív mozgás érvényesüléséhez vezet, amely (már) képtelen beszélni az általánosról az én önkénye, a teremtsérről a

megsemmisítés kilátásba helyezése, a nagy rendszerekről pedig a kételkedés játéka nélkül. A schlegeli irányultság tehát, a negáció, a tagadás alakzatát helyezi az objektív megismerés lehetősége helyébe. „A szubjektivitás lényege hiány – állapítja meg Hegel –, de egyben vágy valami szilárd után, s így sóvárgás marad. [...] Az alany magában az abszolútumnak tudja magát, minden más hívságos az ő számára; minden meghatározást, amelyet maga tesz a helyesről, jóról, meg is tudja semmisíteni. Mindennek átmítja magát; de csak hiúság, képmutatás, arcátlanság. Az ironia, hogy ura mindezeknek; semmit sem vesz komolyan, játszik minden formával” (Hegel 1977: 453–4). A viszonylagosság eluralkodása a filozófiai diskurzusban így a helyes és igaz értékek meghatározását és ezáltal magát a dialógust is lehetetlenné teszik, hiszen az egyik vagy a másik fél megállapításai már nem kapcsolhatóak semmiféle objektív igazsághoz. Az egyetértés létrejöttét, a közös nevezőt felváltja az önmagáért való, szubjektív kinyilatkoztatás: „nagyon sok ihletett van – jegyzi meg ironikusan –, aki beszél, mindegyikük monológot mond, s a másikat tulajdonképp csak kézszorításában és a néma érzésben érti” (Hegel 1977: 453–4).

Átfogó filozófiatörténetében Hegel, a különböző korszakokról beszélve több olyan szintet is elkülönít egymástól, amelyek a görög gondolkodóktól kezdve, a kortárs (tizenkilencedik századi) filozófusokig e tudomány fejlődését illusztrálják. Az antik filozófusok érdemének tartja a gondolattól az eszméig vezető út végigjárását, a „keresztény-germán” világnak pedig az eszme és az elvont totalitás, az „abszolút szellem” közötti különbség megteremtését. Ebben a történeti horizontban Szókratész az a személyiség, aki egy külső – királyi vagy isteni – autoritás helyett a gondolkodás alapjait a szubjektum egyéni tevékenységéhez kapcsolja, Platón és Arisztotelész pedig az egésszé alakult eszme, az „objektív gondolat” megteremtői. Hegel tehát, Szókratésznek tulajdonítja a szubjektivitás elvét, amely az elvontság és esetlegesség kölcsönösségében lehetővé teszi egy olyan – dialóguson alapuló – filozófiai diskurzus létrejöttét, amelyben: „a gondolkodás megragadja magát, s a gondolkodó tevékenység az alap” (Hegel 1977: 94). Ebből a nézőpontból a szókratészi párbeszéd célja az abszolút eszme megvalósulásához vezető út,¹ a megismerés dialektikus mozgásának biztosítása; az ironia pedig egyfajta módszer, „társalgási modor”, amelynek a fogalmak tudatossá tételében, vagyis az elvont képzetek konkréttá válásában és kifejtésében van fontos szerepe. Hegel részletesen ismerteti Szókratész ironikus módszerének sajátosságait: a vitapartnerekkel való személyes kapcsolatot, a tudatlanság tettetését, a látszólag naiv érdeklődést és elfogulatlanságot, majd az ellenfél válaszainak cáfolatát és a

¹ Az abszolút eszmét Hegel a szubjektív és objektív eszme egységében az élet és a megismerés dialektikus mozgásának létrejöttében határozza meg. „Az élet hiányossága abban van – állapítja meg logikai fejtegetései során –, hogy még csak a magánvaló eszme; ezzel szemben éppoly egyoldalúan a megismerés a csak magáért való eszme. E kettőnek egysége és igazsága a magán- és magáért-való és így abszolút eszme.” (Hegel 1950: 315–6.)

következtetések levonását. Megállapítja viszont, hogy a dialógus csupán abban az esetben lehet hatékony, a filozofikus diskurzus akkor járulhat hozzá egymás kölcsönös megértéséhez, ha a beszélgetés során szóba kerülő alapelvek és kategóriák mindkét fél számára ugyanazt jelentik: „Mert minden egyénnek vannak bizonyos végső szavai, s felteszi, hogy mások éppúgy ismerik őket. Ha azonban csakugyan megértéshez akarnak jutni, akkor épp ezeket az előfeltevéseket kell megvizsgálni” (Hegel 1977: 44–5). Egy effajta kommunikációelméleti látásmód közel áll a klasszikus retorika ilyen irányú megállapításaihoz, nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy Hegel iróniakonceptiója sokkal szűkebb fogalomkörben mozog, mint Friedrich Schlegelnek a romantikus iróniára vonatkozó reflexiói. A hegeli kontextusban az irónia csupán annyiban része a filozófiának, amennyiben a dialektika „szubjektív alakja”-ként jelenik meg (a tulajdonképpeni dialektika ezzel szemben magával „a dolgok alapjaival foglalkozik”).

Mindamellettséggel viszont, hogy ez az iróniakonceptió egy sokkal szűkebb horizontban mozog, mint a romantikus irónia, a hegeli kritikának alapvető érdeme – amint erre a későbbiekben éppen Kierkegaard mutat rá –, hogy az irónia fogalmát kapcsolatba hozza az emberiség fejlődésével és a tragikummal. Felismeri, hogy a történelembeli mozgás dialektikájában az egymással ellentétes törekvések küzdelme, legtöbbször a valódi értékek elkerülhetetlen megsemmisüléséhez vezet (filozófiatörténeti munkájában Hegel ezt „a világ általános iróniájának” nevezi). S lényegében ennek a tragikus iróniának az érvényesülésére utal a szókratészi tanítás nemes célja és önzetlensége valamint a görög filozófus sorsának beteljesülése közötti ellentmondás is. Hiszen halálra ítélesekor közösség elleni tevékenységgel vádolták őt, holott a társadalom hasznáért cselekedett. Szókratész tragikus iróniája tehát: „szubjektív reflexiójának ellentéte a fennálló erkölcsiséggel: nem az az öntudat, hogy felette áll, hanem az az elfogulatlan cél, hogy a gondolkodás által az igazi jóhoz, az általános eszméhez vezessen” (Hegel 1977: 45).

Az „újabb idők” iróniája azonban – Hegel szerint – sohasem tragikus, hanem egyfajta „gúnykacaj”, amely leginkább a képmutatás körébe tartozik. A kortárs romantikus művészet iróniafogalmát ilyenképpen az arisztophaneszi vígjátékok iróniájához hasonlíthatónak véli, a modern színpad ironikus hőseit pedig az önérdékből magát naivnak, ostobának mutató eirón magatartásával ruházza fel. A romantikus élcélődés és az antik athéni komédia közötti színvonalbeli különbséget abban látja, hogy míg Arisztophanész: „nem csinált rossz vicceket” s vígjátékainak „mély komolyság volt az alapja”, addig a modern színjátszás „olyan személyt visz a színpadra, aki magát ügyesnek és kiválónak véli, pedig csak gézengúz” (Hegel 1977: 64, 113). Hegel itt – az antik retorika nézőpontjához hasonlóan – „az újabb idők” iróniáját a komikum fogalmához kapcsolja. Ugyanakkor viszont egy olyan meghatározással mutat rá a humor és irónia mibenlétére, amelyet a későbbiekben Bergson komikumértelmezésében

(Bergson 1968) is megtalálhatunk: „Gyenge élc az – állapítja meg filozófiai művének második kötetében –, amely nem szubsztanciális, amely nem magában a dologban rejlő ellentmondásokon alapszik. [...] Egyáltalán lehetetlen külsőleg gúnyt aggatni valamire, ami nem önmagában hordja önmagának kigúnyolását, a magára vonatkozó iróniát. Mert a komikum egy embernek vagy egy dolognak olyanképpen való bemutatása, hogy önmagukban bomlanak fel pöffeszkedésükben; ha pedig a dolog nem önmagában ellentmondásos, akkor a komikum felszínes és alaptalan” (Hegel 1977: 64).

Arra a kérdésre viszont, hogy Hegel számára végső soron miért volt elfogadhatatlan a romantikus irónia koncepciója, leginkább talán akkor találjuk meg a választ, ha ezt az összeférhetetlenséget egyben Schlegel filozófiai irányultsága és a hegeli dialektika közötti radikális különb(öző)ség egyik megnyilvánulási formájaként értékeljük. Hiszen amennyiben Friedrich Schlegel és az őt követő elméletírók koncepciójában az irónia (ön)teremtő-(ön)megsemmisítő mozgása, ember és világ, művész és valóság viszonyát kifejező totalitásként szerepel, a hegeli dialektika számára mindez csak eszköz a világszellem, az abszolút eszme beteljesülésének történelmi dinamikájában. Nem véletlen tehát, hogy Ernst Behler a két – egymástól gyökeresen eltérő – filozófiai diskurzus viszonyát ahhoz a jelenséghez hasonlította, amelynek napjainkban lehetünk tanúi a különböző elméleti rendszerek – például a strukturalizmus és posztstrukturalizmus vagy a hermeneutika és a dekonstrukció – párhuzamos egymás mellett létezésében (Behler 1990: 88–9).

3. Hegel filozófiatörténetének egyik első kritikai elemzése, és a hegeli iróniakoncepció leghatékonyabb (újra)értelmezése a tizenkilencedik században kétségtelenül Søren Kierkegaard nevéhez fűződik. A fiatal dán elméletíró 1841-ben, tíz évvel a jénai egyetem nagy filozófusának halála után, tesz kísérletet „a világ általános iróniájának”, vagyis az irónia világtörténeti funkciójának a kifejtésére. Szerinte a hegeli megközelítés azért értékes, mert Szókratész magatartásához kapcsolta a szubjektív gondolkodás megjelenését. Annak a tekintélyelvű athéni társadalomnak a kontextusához mérve ugyanis, amely az „egyént hatalmasan de titokzatosan az állam pórázán tartotta,” Szókratész álláspontja: „a szubjektivitásé, a bensőségességé, mely a létezőt visszatükrözi és feloldja önmagához való viszonyában” (Kierkegaard 1982: 84–5).

Mindemellett azonban Hegel felismerése – mutat rá Kierkegaard – távolról sem volt képes a szókratészi gondolkodás szubjektív jellegének megalapozását hatékonyan összekapcsolni az irónia és ironikusság fogalmával. Hiszen azon túl, hogy a hegeli koncepció Szókratész módszerét egyértelműen megfosztja attól a társadalmi-történeti horizonttól, amelyben létrejött, egyúttal egy olyan kategorikus értékminősítést is hozzárendel az iróniához – a jó eszméjének kibontakoztatását –, amely már eleve lehetetlenné teszi ennek a fogalomnak az általánosítását. „Mert noha úgy látszik – állapítja meg Kierkegaard –, hogy Hegel

pozitivitást akar Szókratésznek néhány helyen odaítélni, és a jó eszméjét neki akarja tulajdonítani, mégis megmutatkozik, hogy a jó vonatkozásában az individuum lesz az önmagát önkényesen meghatározó, s a jó mint olyan, semmiféle kötelező erővel nem rendelkezik.” Majd később megjegyzi: „nála [mármint Szókratésznel] a jó elve a végtelen negativitással volt egyenlő” (Kierkegaard 1982: 94–5).

Hegel ugyanis, a szókratészi iróniát egyfajta „társalgási modor”-nak, a dialektika szubjektív alakjának tekintette, amelynek a fogalmak tudatossá tételében, az elvont képzetek konkrétá válásában és kifejtésében van szerepe. Másrészt pedig – állapítja meg Kierkegaard –, Hegel itt önmagával is ellentmondásba kerül, amikor a szókratészi iróniát egyszerre tekinti a szofista gondolkodók pusztá megszegényítését szolgáló eljárásnak és az oktatás eszközének.

Annak az okát viszont, hogy a hegeli gondolkodásmód „szem elől tévesztette az irónia igazságát,” Kierkegaard szerint lényegében abban az önmagát túlzottan „komoly”-nak tartó magatartásban kereshetjük, amely ezt a kategóriát a filozófiához méltatlan, másodrendű képződménynek tekintette. Hegelnek – állapítja meg nem kevés iróniával – ha ehhez hasonló „csekélysegekről” van szó: „túlságosan sietős a dolga, túlságosan is érzi saját magának, mint a világtörténelem vezénylő tábornokának jelentőségét, s idejéből csak egy királyi pillantásra futja, mellyel elsiklik fölöttük.” „Ebből ered az is – folytatja ezt a gondolatát Kierkegaard –, hogy azok a dolgok, melyeket ily módon nem vesznek figyelembe, érvényesítik jogaikat, amennyiben adódó alkalommal más helyen nyomulnak be” (Kierkegaard 1982: 93).

Távol áll azonban Kierkegaardtól, hogy a hegeli szempont helyett a romantika iróniakoncepcióját részesítse előnyben. Értekezésében említést tesz ugyan arról, hogy a Schlegel-fivérek munkássága gátat szabott a túlzott mértékben „elharapódzó” szentimentalizmusnak, az általuk választott utat viszont tévedésnek tartja. Ebből a nézőpontból – ironikus szavakkal ugyan –, de mégis értékeli Hegel kritikáját, akinek: „nagy érdemei közé tartozik, hogy a spekulatív filozófia elveszett gyermekeinek megálljt parancsolt a romlás útján, vagy legalábbis megálljt akart parancsolni” (Kierkegaard 1982: 103–4). Amennyiben tehát Hegel – némiképp jogosan – veti a romantikus generáció képviselőinek a szemére, hogy az itt-lét számukra nem valóságos és a végesség filozófiájukban voltaképpen a semmivel egyenlő, ugyanígy tekint Kierkegaard is a hegeli filozófia azon tendenciájára, hogy Szókratész magatartását csupán egy végső cél felé irányuló mozgásában képes megragadni. Az iróniának ugyanis – ebben a viszonyban – határozottan állítania kellene valamit, ki kellene nyilvánítania azt a pozitívumot, amely egyben bizonyossá teszi a kitűzött cél elérését. A pozitív értékminőségként, önmaga komolyságának tudatában értékelhető irónia pedig így

nem lenne más, mint a megismerés pusztja formája.² Kierkegaard szerint azonban az irónia a szubjektum alakzata, játék a semmivel, a „végtelen, abszolút negativitás.”³ Sohasem állíthat fel tételt, hiszen a „semmit” mindig a „valamire” való irányultságában tételezi, ezt az állapotát viszont csak addig a pillanatig tartja fenn, amíg ezáltal meg nem szabadult a „valami”-hez való kötődés komolyságától: „Az irónia számára – állapítja meg Kierkegaard – semmi sem állandó, mindennel kénye-kedve szerint (ad libitum) bánik; ha azonban ezt állítássá akarja tenni, akkor valami pozitívat mond, s akkor aztán vége is önkényének.” Ebben az örökös (el)mozdultságban a(z ironikus) individuum szabaddá válik, a valóság ugyanis, amelytől tartalmat kaphatna, soha sincs jelen, az én pedig mentesül azoktól a kötelekektől, amelyben „az adott valóság a szubjektumot tartja” (Kierkegaard 1982: 109, 99).

Kierkegaard iróniakoncepciója tehát szorosan kapcsolódik a szubjektum, a negativitás, a szabadság és a játék gondolatához. Ezek a fogalmak viszont a kierkegaardi filozófia horizontjában csak akkor érvényesülhetnek, ha nem csupán atemporális voltukban, önmaguk idealitásában, hanem a világtörténelem mozgásteréhez viszonyítva, az emberi gondolkodás alakulástörténetének alárendelten szemléljük őket. Hiszen Kierkegaard – Hegelt követve – a történelmet az egymást felváltó eszmék kiteljesedésének, érvényesülésének és bukásának sorozataként értékeli, egy olyan folyamatos működésként, amelynek az individuum egyszerre formálójává de ugyanakkor áldozatává is válhat. Ezért emeli ki Hegel filozófiájának egyik lényeges vonásaként a szókratészi magatartás szubjektív jellegének kifejtése mellett a „világirónia” fogalmát is: „Hegel nagyon helyesen értelmezi a világiróniát. Pontosan azért, mert a szellem megvalósulásában minden egyes történeti valóság állandóan csak momentum, magában hordozza saját pusztulásának csíráját” (Kierkegaard 1982: 110). Amellett viszont, hogy lényegében elismeri a világtörténelem effajta dialektikus mozgását, Kierkegaard sokkal inkább a szubjektum helyére és szerepére helyezi a hangsúlyt ebben a viszonyban. Rámutat arra, hogy az egyén valójában kiszolgáltatottja a történelemnek, az irónia pedig a saját lététől, kora eszméitől elidegenedett, tehetetlenségre kárhoztatott szubjektum attitűdje a világgal szemben. Az ironikus magatartás így egzisztenciális alapozottságot nyer: „többé már nem ilyen vagy olyan magányos jelenség, egyes ittlévő (Daseiende) ellen irányul, hanem az egész ittlét vált az ironikus szubjektum számára, s az ironikus szubjektum is az ittlét számára, idegenné [...]” (Kierkegaard 1982: 95–6).

Az individuum világhoz való egzisztenciális viszonyának függvényében ugyanakkor, Kierkegaard három személyiségtípust különít el egymástól: a prófétikus, a tragikus és az ironikus szubjektumot. Szerinte mindháromnak

² „Ha az iróniának fel kell állítania egy legfelsőbb tételt, úgy jár, mint minden negatív álláspont: akkor valami pozitívumot nyilvánít ki, komolyan gondolja, amit állít” (Kierkegaard 1982: 109).

³ Az irónia, mint „végtelen, abszolút negativitás” a kierkegaardi iróniakoncepció kulcsmondata. Kierkegaard idézett művében több helyen is előfordul (Kierkegaard, 1982: 95, 98–9, 111).

nélkülözhetetlen szerepe van a régi és az új eszme konfliktusának kibontakozásában, ezért a világ számára mindegyik elveszettnek tekinthető. A prófétikus személyiség megsejti az eljövendőt, a maga „homályos és elmosódott körvonalával,” az általa kifejeződő új eszmét és ennek megvalósulását azonban nem képes érvényre juttatni. A próféta a jövő előhírnöke, viszonya a valósággal békés, hiszen kortársai többnyire nem érzik fenyegetőnek fellépését. A tragikus hős ezzel szemben már harcol az eljövendő megvalósulásáért és kiteljesítéséért, ezért – bár előbb vagy utóbb sikerül érvényre juttatnia akaratát – korának elkerülhetetlen áldozata lesz. Az ironikus személyiség ittléte a „világfejlődés” különböző periódusainak ciklikus váltakozásában – Kierkegaard szerint – a próféta színrelépése utáni, de a tragikus hős megjelenése előtti időszakhoz kapcsolható. Ennek a szubjektumtípusnak a szerepe: saját kora értékeinek szüntelen megkérdőjelezése a világtól való végtelen egzisztenciális elidegenedettségi állapotában, a jelenvaló megsemmisítése, anélkül hogy felvállalná az eljövendőt. A megismerés és fejlődés globális alakzataként így az irónia végső soron másodlagossá válik a történetiséghez képest: „Egy individuum ugyanabban az időben világtörténetileg jogosult lehet és mégis illetéktelen [...] Ő az, akinek törvényt kell látnia, [aki] kilép saját korának soraiból, és vele szemben foglal állást” (Kierkegaard 1982: 97–8). Az ironikus személyiség tehát – paradox módon – éppen azáltal válhat önmaga kiteljesítőjévé, hogy a valósághoz fűződő viszonyát egyszer s mindenkorra felfüggesztettnek tekinti. S bár a világgal ilyenképpen minden kapcsolatát megszüntette, látszólag mégis úgy tesz, mintha számára a valóság érvényes volna, s e maszkjában képes aztán a fennálló végső megsemmisítésére. „Íme az irónia – mutat rá Kierkegaard –, mint végtelen abszolút negativitás. Negativitás, mert a tagadáson kívül semmit sem tesz; végtelen, mert nem ezt vagy azt a jelenséget tagadja; abszolút, mert az, aminek erejénél fogva tagad, magasabb valami, ami viszont nincsen. Az irónia semmit sem létesít, mert az, amit meg kellene teremtenie, a háta mögött van” (Kierkegaard 1982: 98–9).

Ebben az átfogó meghatározásban pedig, Kierkegaard filozófiája egyértelműen túlmutat a romantika spekulatív, ahistorikus koncepcióján, hiszen el tudja helyezni a szubjektum ittlétét a világtörténelmi mozgás(ok) folyamatában; de ugyanakkor meghaladja a szókratészi módszer etikai-propedeutikai dimenzióhoz szorosan kötődő Hegel nézőpontját is, amennyiben – éppen az általános érvényességre való törekvése révén – képes arra, hogy elvonatkoztasson az egyedi történelmi pillanatoktól.

4. Abban az eszmetörténeti kontextusban, amely a tizenkilencedik század elején az irodalmi mű és alkotó viszonyának megújulásához és a modernizmus esztétikai-poétikai horizontjának kialakulásához vezetett, egyaránt fontos szerepe volt a romantikus iróniakoncepció megjelenésének és az idealista filozófia kiteljesedésének. Friedrich Schlegel vagy Fichte szubjektumfilozófiai-esztétikai

fejtegetései kimutathatóan hatással voltak a hegeli filozófiára ugyanúgy, ahogy Hegel megállapításai többé-kevésbé képesek voltak határt szabni egy végtelenül szubjektivistá, spekulatív, ahistorikus világszemlélet túlbujánzásának. Hogy csak egyetlen – az előbbieken már részletesebben is bemutatásra került – aspektusát emeljük ki ennek a kölcsönös egymásra-utaltságnak: A világtörténelem dialektikus „működését” Hegel kapcsolatba hozza a tragikum, az individualitás és az irónia fogalmaival, ez pedig egyértelműen az általa sokat szidott „romantikus nemzedék” hatására mutat; másrésről viszont éppen a hegeli dialektika túlzott nagyvonalúságának kritikájában vált lehetővé Kierkegaard számára a(z alkotó) szubjektum elidegenedettségének a hangsúlyozása, az ember és a történeti valóság kapcsolatának egzisztenciális alapokra helyezése.

A tizenkilencedik század második felében Friedrich Nietzsche volt az a gondolkodó, aki Kierkegaardhoz hasonlóan – de elődjénél radikálisabban szakítva a német idealizmus hagyományával –, a szubjektum és a világ egzisztenciális viszonyát vette alapul a filozófiatörténet (át)értékelésére irányuló törekvéseiben. A tragédia születése című korai művében – Hegellel és Kierkegaarddal ellentétben –, értekezése témájaként elsősorban a görög mitológiát és az Euripidész előtti tragédiaköltőket választja. Nézőpontjából a görög tragédia a szatírájátékokból, a rituális kórustáncokból ered, két egymással ellentétes életforma egybefonódásának következményeként: Apollón a személyes létezés, az önismeret és a mérték megtestesítője, Dionüszosz pedig a lét mélységeiből előretörő formátlan akarat kifejeződése. „A görög tragédiát – állapítja meg Nietzsche – úgy kell megértenünk, mint azt a dionüszoszi kart, amely újra meg újra apollóni képekben csapódik ki” (Nietzsche 1994: 93). Szerinte az emberi létezés és a világ csak „esztétikai jelenségként” igazolható, maga a művész pedig az alkotás során sohasem egy mindennapi, empirikus-reális szubjektum, hanem a lényegi és általános individuum, „az egyetlen ténylegesen létező és örök, a dolgok lényegi alapjában nyugvó Én” kifejeződése. „[A] szubjektum, az akaró és egoisztikus céljait követelő individuum csakis a művészet ellenfelének gondolható el, nem pedig okának, eredetének. Amennyiben valóban a szubjektum művész, úgy máris megváltást nyert individuális akaratától, és mintegy médiummá lett, akin keresztül az egyedül ténylegesen és valóságosan létező szubjektum ünnepli a látszat általi megváltását” (Nietzsche 1994: 75–6). A valóságot racionális entitásként, a folyamatos tapasztalás és megismerés dinamikájában megélő modern ember, a tudatos „személyiség” tehát, nem lehet képes az igazi művészet extatikus megértésére. És hogy lényegében honnan eredeztethető az emberiség történetében az a szemléletmódváltás, amely az individuum egzisztenciális magára utaltságának és kiszolgáltatottságának gondolatát felváltotta a világ megismerhetőségének és uralhatóságának illúziójával, arra Nietzsche a szókratészi szellem megjelenésében mutat rá.

Hegel vagy Kierkegaard elgondolásához hasonlóan tehát, a modern racionális megismerés eredetét a nietzschei filozófia is Szókratész és Platón

tanításaihoz vezeti vissza. Ameddig azonban a romantikus nemzedék vagy a német idealista filozófia számára Szókratész a modern racionalizmus atyjaként, a világtörténelem és az európai társadalom fejlődésének egyik előmozdítójaként jelenik meg, addig Nietzsche szerint a görög filozófus a tagadás letéteményese, a hagyomány és a valódi értékek lerombolásának megtestesítője. Ő az, aki a világ tudományos megismerésébe vetett optimizmus megalapozásával képes volt megváltoztatni az egész antik gondolkodásmód irányultságát, a „teoretikus ember” őstípusa, aki az aischühölszi, szophoklészi tragédiát megfosztotta dionüszoszi lényegétől. Elsőként ugyanis – mutat rá Nietzsche – a szókratészi módszerben találhatjuk meg azt a rendíthetetlen hitet, amely szerint: „az okság vezérfonalán haladó gondolkodás az élet legmélyebb szakadékaig is lehatolhat, s a létet nemcsak, hogy megismerni, de megváltoztatni is képes” (Nietzsche 1994: 134). Szókratész ironikus maszkja mögött tehát, végső soron egy hanyatlásnak indult kultúra, a görögség utolsó gesztusa bontakozik ki előttünk, amely önmaga értékeinek tudatos felszámolásában a világ racionális megismerhetőségének tapasztalatával ajándékozta meg az emberiséget. Ebben a koncepcióban viszont a „görög derű”, a szókratészi szellem csupán egyfajta metafizikai álca, a „vidám tudomány” pedig nem más mint illúzió, a pesszimizmustól való félelem, az emberi gyávaság kifejeződése: „És maga a tudomány, a mi tudományunk – teszi fel a kérdést Nietzsche – mit jelent egyáltalában minden tudomány? [...] Finom önvédelem – az igazság ellen? [...] Ó, Szókratész, Szókratész, ez volt tán a titkod? Ó, titokzatos ironikus, ez volt tán – az iróniád?” (Nietzsche 1994: 38–9).

A szókratészi irónia így, a tragikum és a fenséges fogalmához viszonyítva gyökeresen ellentétes irányultságú, de lényegében a szatírlátékok komikumához sem hasonlítható. Hiszen ameddig a görög szatírláték egyfajta „gyógyír”, amely a görögséget „az igazi tudás” birtokában is meg tudta szabadítani a „képtelenség undorától,” addig Szókratész gesztusa nem más, mint az emberi lét igazságát a vidámság maszkja mögé rejtő „epikuroszi akarás” megnyilvánulása.

Bármennyire is újszerűnek tűnik azonban számunkra a filozófiatörténet klasszikus irányultságának effajta gyökeres átfordítása, a „szókratészi szellem” Nietzsche által bemutatott sajátosságai bizonyos szempontból egyértelműen kapcsolatot találnak Kierkegaard gondolataival. Hiszen a kierkegaardi filozófia koncepciójában az ironikus személyiség az, aki „kilép saját korának soraiból és vele szemben foglal állást.” Számára a valóságnak nincs már többé érvényessége, némelykor azonban „úgy tesz, mintha mégiscsak volna, s e mögött az álarc mögött a biztos pusztulás felé vezeti” (Kierkegaard 1982: 98, 102). Ebből az álláspontból viszont Szókratész és a görög állam közötti konfliktus is teljesen átértékelhető, hiszen a szókratészi módszernek – vagyis a tudatlanság (ironikus) színlelésének – aktív szerepe volt az érvényben lévő hagyományok

megsemmisítésében.⁴ Szókratész és a görögség kapcsolatát ezért Kierkegaard kettős iróniaként értékeli: a filozófus tudatlansága ugyanis, valójában színlelt tudatlanság volt, az állam azonban szintén ironikus volt Szókratésszel szemben, hiszen ő nyilvánvalóan „nem tudott semmit”, mégis halálra ítélték. Az athéni polisz azonban – mutat rá Kierkegaard – ebben az esetben nyilvánvalóan „elkészett” a halálos ítélettel. Hiszen, amint azt a történelem egyértelműen bebizonyította egyrészt így sem volt képes útját állni Szókratész romboló iróniájának, másrészt viszont Szókratész számára a méregpohár nem volt büntetés, mivel „tudatlansága által a halál gondolatával minden komolyabb kapcsolatot (kommunikációt) megakadályozott” (Kierkegaard 1982: 112).

Nietzsche szerint ugyanez a viszony már nemcsak a hatalom és szubjektum között folyó „halálosan” komoly játékként, a világtörténelem dialektikus fejlődésének egy véletlen mozzanatában értékelhető, hanem sokkal inkább az ironikus személyiség (ön)pusztító akaratának, az önmaga kiteljesítésére törekvő individuum tudatos és tervszerű cselekvésének eredményeként: „A konfliktus megoldhatatlan volt – mutat rá A tragédia születése tizenharmadik részletében –, s midőn Szókratészt a görög állam törvényszéke elé idézték, csupán egyetlen ítélet lett volna helyénvaló, a száműzetés; ha rejtelmes üzemeket folytató, tisztázatlan, sehová sem besorolható személyként elmarasztalják, s az országból kiutasítják, nincs utókor, mely joggal vádolhatná az athénieket szégyenletes eljárással. De hogy halálra s nem csupán száműzetésre ítélték, az, úgy tetszik, maga Szókratész műve volt, amit teljes tisztánlátással vitt véghez, s anélkül, hogy élt volna benne a halál iránti természetes irtózat: ugyanazzal a nyugalommal indult a halál, mint az új nap elé, amikor pirkadat idején, ahogyan Platón leírta, utolsóként elment a lakomáról, s háta mögött, a padokon meg a földön elnyúlva ott maradtak alvó asztalcimborái, hogy róla, Szókratészről, az igazi erotikusról álmodjanak.” Nietzsche tehát, ebben a végtelenül szubjektív és ironikus szókratészi gesztusban, az (ön)pusztítás általi (ön)teremtés paradoxonában látja annak a történelmi folyamatnak az elindulását és kibontakozását, amelyben az emberi lét kilátástalansága és a pesszimizmus eltűnik a tudományos megismerés derűs (ál)arca mögött, a görögség valódi szellemét kifejező tragédiát és lírát pedig felváltja a tanítómese és a filozófiai dialógus, vagyis a regény: „Akit Platón műveiből a szókratészi életszemlélet isteni naivitásának és biztonságának akár csak a lehelete is megcsapott – állapítja meg A tragédia születése –, az ráérez arra is, hogy a logikai szókratizmus roppant lendkereke mintegy Szókratész mögött forog, s hogy azt mintegy Szókratészen keresztül nézve kell megpillantanunk, akárha

⁴„Szüksége volt Szókratésznek az iróniára, amennyiben a görögséget megsemmisítette; vele szemben mindig ironikus volt a magatartása; tudatlan volt és nem tudott semmit, hanem állandóan másoknál keresett felvilágosítást; miközben azonban ily módon érintetlenül hagyta a fennállót, az pusztulásnak indult. Ezt a taktikát követte mindvégig” – állapítja meg Kierkegaard. (Kierkegaard 1982: 103).

árnyékon át néznénk. [...] A meghalni készülő Szókratész lett a nemes görög ifjúság új eszményképe, olyan eszmény, amelyet addig még sohasem tisztelt: s rajongó lelke minden áhítatával és odaadásával elsőként a tipikus ifjú hellén tanítvány, Platón borult le e kép előtt” (Nietzsche 1994: 125–6).

Ebben a megközelítésben viszont a nietzschei iróniafogalom a huszadik századi filozófia posztmodern fordulatát, a modernizmus heideggeri, derridai kritikáját előlegezi meg számunkra. Hiszen az a kontextus, amely elsőként tekinti a filozófiatörténet klasszikusait – pejoratív értelemben – a modern metafizika megalapozóinak, a szókratészi álarcot lényegében a modern gondolkodás episztemológiai háttereként, az európai filozófia és tudományosság alapkoncepciójaként ismeri fel. Az irónia így a racionalista világszemlélet egészére kiterjeszthető kategóriává válik; az ember és a világ modern viszonyának ironikus természete pedig éppen abból a kettősségből teremődik, amely látszólag a valóság objektív megismerésének egyre bővülő horizontját, a fejlődést szolgálja, valójában azonban csupán illúzió, nietzschei fordulattal élve: „amolyan gyávaság és álnokság,” amely magatartásában önmagát fosztotta meg a lét igazságának felismerésétől.

SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD

IRODALOM

- Bergson, Henri 1968. *A nevetés*. Ford. Szávai Nándor. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Gillespie, Gerard 1998. *Romantic Irony in Modern Anti-Theatre*. Frederick Garber (ed.): Romantic Irony. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1950. *A logika*. A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1977. *Előadások a filozófia történetéből I.-III.* Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kant, Immanuel 1996. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Ictus Kiadó. Szeged.
- Kant, Immanuel 1997. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus Kiadó. Szeged.
- Kierkegaard, Søren 1982. *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra*. Szerk. Suki Béla. Søren Kierkegaard írásaiból. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 1994. *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. Kertész Imre. Kriterion Könyvkiadó–Polis Könyvkiadó. Bukarest–Kolozsvár.
- Roman, S. Struc 1998. *Pushkin, Lermontov, Gogol, Ironical Modes in Russian Romanticism*. Frederick Garber (ed.): Romantic Irony. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Schlegel, Friedrich 1980. *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Solger, Karl Wilhelm Friedrich 1994. *Az iróniáról*. Ford. Horváth Károly. Orpheus/4.

ÎNTRE COMIC ȘI TRAGIC

Aspectele estetice și filosofice ale ironiei în prima parte a perioadei moderniste

(Rezumat)

În comediile grecești ale lui Aristofan precum și în retorica antică (lucrările lui Aristotel, Cornificiu, Cicero, Quintilian) definiția ironiei a fost legată de noțiunea comicului, începând însă cu teoriile romantice ale lui Friedrich Schlegel, Karl Wilhelm și Ferdinand Solger, sau cu reflexiile filozofice ale lui Friedrich Hegel sau Kierkegaard, ironia – ca o categorie estetică-poetică – se poate asocia mai ales cu diferite aspecte ale tragicului. Esseul propune o scurtă analiză a acestei schimbări, începând cu prezentarea lucrărilor „generației romantice” publicate în revista Athenäum, până la conceptul ironiei socratice al lui Friedrich Nietzsche, apărut în ultima perioadă al secolului XIX-lea.

ZLINSZKY ALADÁR STILISZTIKAI MUNKÁSSÁGÁRÓL

Zlinszky Aladár (1864–1941) a XX. század első felében úgy közelítette meg a nyelv és a nyelvhasználat kérdéseit, hogy ma, a kognitív nyelvészet és stilisztika dominanciájának korszakában időszerűnek nevezhetjük problémafelvetéseit. Egyik nyelvészeti egyetemi segédkönyvünk irodalomtörténésznek, esztétának, a modern magyar stilisztika úttörőjének nevezi (H. Bottyánfy, 1990: 119). Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* (1994: 2315) lényegében ezt a kategorizálást ismétli meg: „irodalomtörténész, esztéta. Z. Imre fia. Tanulmányait Bp.-en végezte, 1888-ban tanári és bölcsészdoktori diplomát szerzett. 1887-től bajai, pancsovai és zombori, 1896–1921 között bp.-i gimnáziumi tanár, 1922-ben egyetemi magántanár, 1933-tól tanár, 1922-ben az MTA lev., 1939-ben rendes tagja. Több úttörő jellegű stilisztikai és irodalomtörténeti tanulmánya jelent meg.”

Szathmári István, a magyar stilisztikatörténet kiváló kutatója 1961-es stilisztikatörténeti szöveggyűjteményében a legnagyobb teret Zlinszky Aladár írásai újraközlésének szentelte. A XVI. századtól a XX. század első feléig tartó időszak stilisztikai irodalmából hét szerző (Sylvester János, Geleji Katona István, Verseghy Ferenc, Szvorényi József, Kulcsár Endre, Kulcsár Gyula és Zlinszky Aladár) írásai közül válogatott szemelvényeket, összesen 361 lapon. Ebből a terjedelemből az első hat szerzőnek mindössze 133 lap jutott, egyedül Zlinszky Aladárnak pedig 228. Ehhez az aránytalansághoz, amelyet először is egy újabb szöveggyűjtemény kiadási szándéka motivált, másfelől pedig az, hogy 2005-ös stilisztikatörténeti tanulmánygyűjteményében a szerző külön írásban mutatja be a nyelvész Gombocz Zoltán, Mészöly Gedeon, Laziczius Gyula és mások stilisztikai munkásságát, de Zlinszky Aladárrol nem ír önálló tanulmányt. Azt, hogy mi lehet ennek a valóságos vagy látszólagos ellentmondásnak az oka, Szathmári István következő megjegyzése sejteti: a XIX. század végén és a XX. század elején a magyar stilisztikában „nem támadt egy Simonyihoz hasonló egyéniség” (Szathmári 1974: 26; 2005: 153). E több tanulmányban is megismételt kijelentés kontextusának lényege az, hogy Szathmári István az idézett helyen két szempontból is bírálja a XX. század első felének magyar stilisztikáját. Továbbfejlődésnek minősíti a funkcionális stilisztika felé tett lépéseket, de nagyobb hangsúllyal beszél a visszaesésről. E jelenség külső konstellációjaként egyrészt a századvégi magyar nyelvtudomány kiemelkedő személyiségeire (Budeniz József, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor), másrészt

Bally stilisztikai teljesítményére hivatkozik. Úgy látja, hogy e kedvező episztémikus körülmények ellenére stilisztikánk művelői nem érték el azt a szintet, amelyre nyelvészeink, nevezetesen Simonyi Zsigmond eljutott.

1. Stilisztika-történeti helyzetrajz

Szathmári István stilisztikatörténeti periodizációja szerint a XX. század elejéig megtörténik a magyar stílustudomány alapjainak lerakása. Ettől kezdődik a modern értelemben vett magyar stilisztika kora, 1954-től pedig a nyelv sokrétű funkcióját előtérbe helyező, gyakorlati stilisztika korszaka (Szathmári 1961: VII).

A XX. század stilisztikai irodalmának szemlézése alapján elfogadható és megerősíthető az a fenti megállapítás, hogy a XX. század eleje – más európai kultúrákhoz hasonlóan – a modern magyar stilisztikatudomány megszületésének kora. Fel kell tehát mérni, hogy miben áll ez a modernitás, s hogy e látszatra homogén korszakot milyen folyamatok és tényezők szerint lehet differenciálni. Erre nézve – a korabeli problémafelvetések sajátosságai alapján – a *retorika*, a *stilisztika*, az *esztétika*, valamint a *nyelvtudomány* s ezen belül a *jelentéstan* viszonya, illetve az egyes tudományelméletek metodológiája jelölhető ki tárgyalási alapnak. Ezt az átfogó s egyben több mozzanatot és viszonyt figyelembe vevő megközelítést a korszak stilisztikai irodalma alapján kell konkretizálni. Ebben az összefüggésben a vizsgált korpusz alapján már most megállapítható, hogy a XX. század eleji bölcsészeti szemlélet szintetikusabb (más nézőpontból: kevésbé artikulált) volt annál a rigorózusabb tudományelméleti felfogásnál, amely a formalizmus, logikai pozitivizmus, strukturalizmus nyomán terjedt el nálunk is. A retorika és a stilisztika a hagyományos módon egészítette ki egymást (lásd pl. Babits 1910/1938: 3–17), a nyelvtudományban a lélektani mozzanat nem került olyan dichotomikus viszonyba a nyelv társadalmi oldalával, mint ahogy az a *langue-parole* elmélet nyomán később nálunk is meghonosodott.

A XX. század eleji magyar stilisztikában *nyelvészeti* szempontból két vonulat határolható el. Az egyiket a stilisztikai jelenségek *nyelvesztétikai* megközelítése (Zlinszky Aladár, Zolnai Béla stb.), a másikat a szigorúbban vett *nyelvtudományi* alapállás (Gombocz Zoltán, Horger Antal stb.) jellemzi. Mindkét irányzat történeti jelenséggént kezeli a stílust, premisszáik, tudományelméleti felfogásuk azonban különbözik. Mivel mindkettő nyelvészeti indíttatású, természetszerű érintkezések is vannak közöttük. (Megjegyzendő, hogy a témakör monografikus feldolgozásában harmadik vonulatként azzal az *irodalmi stíluszemlélettel* is számolni kell, amelyet Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Németh László, Szabó Lőrinc, Szerb Antal és mások tanulmányai/esszéi képviselnek.)

A XX. század első felében a magyar nyelvű stilisztikai irodalomban gyakran használták a *nyelvesztétika* kifejezést (a század utolsó harmadának

terminológiájából ez a műszó valamilyen okból kiszorult). Zlinszky Aladár nyelvesztétikai tanulmányának nevezi a művészi hangfestést és hangutánzást vizsgáló írását. Ugyanebben a kötetben a következő megállapítást teszi: „A személynevek esztétikájával újabb stilisztikai irodalmunk többször foglalkozott” (Zlinszky 1937: 17). Az ő felfogásában tehát a stilisztika és a nyelvesztétika nagyon közel áll egymáshoz, sőt talán fedi egymást, azaz a két terminus végső soron szinonimája egymásnak. Ezt a feltételezésünket támasztja alá Zlinszky szövegének folytatása is, melyben a szerző stilisztikai munkának tekinti a tulajdonnév esztétikájával, az irodalmi névadással vagy a személynevek lélektanával foglalkozó tanulmányokat. Az is megfontolandó, hogy Martinkó András a Zolnai Béla 1957-es könyvének ismertetésekor a nyelvesztétikát azonosnak tartja a stilisztikával: „A stílusnak, elsősorban a szépirodalmi stílusnak – a könyv kifejezésével: a nyelvesztétikának – a kérdése évtizedek óta foglalkoztatja Zolnai Bélát” (Martinkó 1958: 243). Zolnai Béla 1964-ben megjelent *Nyelv és hangulat* című könyvének fűlszövege viszont azt írja a szerzőről, hogy „jelentős irodalomtörténeti, nyelvesztétikai és stilisztikai művek írója”. Látható, hogy az előzőekkel ellentétben itt egymás mellé rendelődik a két fogalom. A kérdést tehát nyitva kell hagyni, s ebből a szempontból majd alaposabban is meg kell vizsgálni a kor szakirodalmának terminológiáját és szemléletét, hogy konkrétabban láthassuk: a XX. század első felének magyar stilisztikusai hogyan látták a nyelvtudomány, a nyelvesztétika és a stilisztika viszonyát.

Az említett periódusban tehát az esztétikai szempont szerinti stílusvizsgálat jelenti a magyar stilisztika egyik irányzatát, s ez természetesen összefüggésben áll az európai előzményekkel és aktualitásokkal. Vossler úgy látta, hogy a nyelvi jelenségek esztétikai természetűek, s ezért a stilisztika alapján kell őket magyarázni. Szerinte „a stilisztika egyenesen betetőzése a nyelvtudománynak: a nyelvi jelenségek belőle magyarázandók, mint legfelső elvből” (Zlinszky 1931: 3–4). Ehhez hasonlóan Croce magát a nyelvet tekinti művészi terméknek, és a többi művészettel együtt az esztétika körébe utalja a vizsgálatát.

Zlinszky Aladár szintén szoros összefüggést lát stilisztika és esztétika között, de túlzónak tartja Vossler és Croce álláspontját. Elutasítja a stilisztikai jelenségek elszigetelt, önmagukban való vizsgálatát. Ezzel szemben szerinte „vizsgálunk kell azon társadalmi állapotokat, viszonyokat, melyek közt a beszélő él és azon folyamatokat, melyek lelkében végbemennek s melyekre beszédével reagál” (Zlinszky 1931:4). Ha mai fogalmakkal akarjuk minősíteni ezt a programot, nem annyira a kommunikációelméletre, s főként nem a jakobsoni modellre, hanem inkább a pragmatikára kell hivatkoznunk. Ez ugyanakkor közvetlen kapcsolatba hozható a klasszikus, gyakorlati retorikával: Zlinszky azt mondja, hogy a nyelv kifejező mozgásként (érzelmeink, gondolataink, akaratunk kifejezéséről van szó!) való felfogását nem a kívülről

jövő benyomások pusztá visszhangjaként kell érteni, hanem cselekvő magatartásként. Hallgatónkat ezzel a saját érdekvilágunkba akarjuk vonni, meg akarjuk győzni a magunk igazáról. „Nemcsak az a fontos tehát, *amit* mondunk, hanem az is, *hogyan* mondjuk, minő alakot, minő hangot, minő színezetet adunk mondanivalónknak, egyszóval: *minő stílusban fejezzük ki magunkat*. Ez tulajdonképp a stilisztika főadata: *a kifejezés formáinak vizsgálata*” (Zlinszky 1931: 5).

Ez a program a maga idejében a retorikai nézőpont érvényesítését is jelentette, sőt a most tárgyalt vonulatot *retorikainak* is lehetne minősíteni, ha ezzel nem okoznánk zavart a *stilisztika* későbbi és jelenlegi értelmezésében. A vonulat további belső tagolásaként meg kell említeni az *irodalmi* összetevőt is, azzal a megjegyzéssel, hogy ezen nem a szépirodalom stílusa vagy az irodalomtudomány stílusfelfogása, hanem, mai terminussal, a *standard* nyelvváltozat értendő. Ezt a tagolást és műszóhasználatot a korabeli írások egyik részének szemlélete és terminológiája indokolja: például Babits Mihály (1910/1938) a klasszikus retorika szellemében *irodalmi* nevelésről beszél, amikor azt állítja, hogy az iskola feladata a gondolkodásra és a beszédre való nevelés.

2. A nyelvészeti stilisztika néhány jellemzője Zlinszky írásaiban

Először három olyan kérdést, illetve viszonyt említek meg, amelyek Zlinszky szerinti értelmezése alkalmas a stilisztika esztétikai szemléletének illusztrálására. Az első a szó hangalakjának és jelentésének a viszonyával, a második a trópusok vizsgálatával, a harmadik a különféle tudományelméleti koncepciók, konkrétabban: a stilisztikai jelenségek formális-logikai, illetve szellemtudományi megközelítésének szembeállításával kapcsolatos. E kérdések esztétikai, illetve nem esztétikai értelmezése legtágabban a *fogalmi* és az *érzéki-érzelmi* közötti eltérés alapján ragadható meg.

A szó hangalakja és jelentése közti kapcsolat *motiváltsága* tekintetében Zlinszky a következő megállapítást teszi: „Jelenkori nyelvtudományunk *némi tekintetben* megújította azt a tanítást, mely a régebbi nyelvtudományban Platónról Müller Miksaig egyetemesen uralkodott, hogy ti. a szó fogalmi jelentése és hangalakja közt reális kapcsolat van” (Zlinszky 1937: 3; kiemelés tőlem – M. D.). Érdekes, hogy Zolnai Béla, aki szintén a stilisztika nyelvészeti irányzatához sorolható, ezzel ellentétes alapállásra épít: „A nyelvtudomány egyik elemi tétele ma már, hogy a szavakat alkotó hangsor és a vele asszociált jelentés között a kapcsolat nem szükségképpen, hanem közmegegyezésen és történeti fejlődésen alapul” (Zolnai Béla 1939: 3). Látható, hogy az említett viszony értelmezése tekintetében a magyar stilisztika két elismert képviselője ellentétes előfeltevésekből indul ki. Mindketten a nyelvtudománynak ugyanarra a kérdésére, de a rá adható antitetikus válaszokra hivatkoznak. Zlinszky Aladár a művészi hangfestést és hangutánzást, Zolnai Béla a szóhangulat és kifejező hangváltozás

problémakörét vizsgálja, azaz tárgyuk is közel áll egymáshoz. (Megjegyzendő az is, hogy Zlinszky óvatosan ugyan, de azért általánosít, hogy kutatási tárgyához elméleti alapot teremtsen, Zolnai pedig azért indul ki az általános tételből, hogy vizsgálatával e tétel egyoldalúságára világíthasson rá.)

A „szó fogalmi jelentése és hangalakja” közti kapcsolat realitását illetően Zlinszky azt mondja, hogy ez a felfogás az újgrammatikusoknál megingott, Hermann Paul pedig elutasította, s ehelyett azt állította, hogy ez a viszony megszokáson alapuló képzettársítás (Zlinszky 1937: 3). Érdekes, hogy e nyelvelméleti felfogás kapcsán Saussure nevét nem említi. Minden átmenet nélkül a hangutánzás tényére (onomatopoesis) hivatkozik, s arra, hogy Wundt a hangutánzás mellett *hangmetaforáról* is beszél. Ez nem más, mint a régebbi, metafizikai felfogás szerinti hangszimbolika racionálisabb, pszichológiai változata: „nem hangot utánozunk hanggal, hanem azt az érzést fejezzük ki hanggal, melyet valamely szó fogalmi jelentése bennünk felkelt. Ezt a jelenséget tehát a hangutánzással szemben *hangulatutánzásnak* nevezhetnők” (Zlinszky 1937: 3; az idézet alapján arra következtethetünk, hogy ezt a műszót Zlinszky vezette be a magyar stilisztikai terminológiába).

A fenti esetben Zlinszky azt állítja, hogy a szó hangalakja és jelentése között bizonyos esetekben reális kapcsolat van, ami azt jelenti, hogy ez a kapcsolat materiális, s mint ilyen, érzékelhető, átélhető, esztétikai élmény forrása lehet. Ehhez kapcsolható Zlinszkynek a nyelvi képek érzelmkeltő szerepére vonatkozó felfogása is. A szerző abban látja a trópusok rendeltetését, hogy „a költői nyelvet a szemlélet segítségével az érzelm kifejezésére alkalmassá tegyék s a rendes beszédmóddal szemben egy érzelmileg fölfokozott nyelvet teremtsenek. *Nem logikai*, hanem esztétikai elemzésükre van tehát szükség” (Zlinszky 1928: 77).

És végül a különféle tudományelméleti koncepciók viszonylatában elemi szinten kijelenthető, hogy a századvég és a századelő stilisztikája közötti eltérés a pozitivizmus, valamint a szellemtudományi szemlélet különbözőségével magyarázható: „A stílustudomány napjainkban reneszánszát éli. A nyelvtudományi felfogás, mely a stilisztikára is döntő, a tizenkilencedik században két nevezetes fokon ment át: a történetin és természettudományin, de egyik sem termékenyítette meg a stilisztikát, amely megmaradt annak, aminek az ókor hagyományozta, a stílusjelenségek bizonyos formális-logikai csoportosításának. [...] A stilisztika a szellemtudományi irány uralomrajutásával kapott új lendületre” (Zlinszky 1931: 3).

3. A trópusok vizsgálatához

Zlinszky Aladár 1900-ban retorikát (prózaelmélet) jelentetett meg, 1911-ben a szóképekről értekezett, s írását az alcímben *stilisztikai tanulmány*nak nevezte. 1913-ban a *kifejezés stílusáról* közölt tanulmányt, 1928-ban *stilisztikai*

fogalmakat (szóhangulat, hasonlat, trópusok, az ún. ráértés stb.) értelmezett, 1931-ben az eufemizmusról adott közre munkát, 1937-ben publikált írásában, melyet *nyelvestétikai tanulmány*nak nevezett, a művészi hangfestést és hangutánzást vizsgálta (az alcímnek itt azért van különleges jelentősége, mert korábban Crocet nyelvészétikusnak minősítette; lásd Zlinszky 1911: 4).

Az előbbi felsorolásból világosan látható, hogy Zlinszkyt többnyire a stilisztika kérdései foglalkoztatták, és ezt a vizsgálatot a retorika és az esztétika konstellációjában végezte. Természetesen nem kerülhette el figyelmét a jelentéstan sem. A szóképekről szóló tanulmányát az erre való hivatkozással kezdi: „Ma már tudjuk, hogy a stilisztikában tropusoknak nevezett szóképek nem csupán a stílus ékességei, díszesebb kifejezések a tulajdonképpenválók helyett, hanem a jelentéstannak abba a fejezetébe tartoznak, mely a szók jelentésváltozásáról szól, s a nyelvnek többi enemű tüneményével közös alapon tárgyalandók” (Zlinszky 1911: 3). Tanulmányában a szerző arra törekszik, hogy a *jelentéstan* újabb fejleményeit a *stilisztika* szemszögéből hasznosítsa, s ezt az *oktatás* körülményeihez alkalmazza. Megállapítja – vitathatóan – hogy a klasszikusok formális szóképosztályozásaitól eltérően a XIX. század stilisztikusai logikai sémák szerint kezdték rendezni a trópusokat. Ez azt jelenti, hogy a jelentésátvitelnek tekintett képek osztályozása logikai viszonyok: hasonlóság, térbeli, időbeli, oksági kapcsolatok, rész és egész stb. viszonya szerint történik. Ezzel szembeállítja Wundt felfogását, aki a jelentésváltozást is lélektani alapon magyarázza, és két fő csoportot állapít meg: a szabályos, egyetemes érvényűnek tartott jelentésváltozást elhatárolja a szórványos, egyéni kezdeményezésű jelentésváltozástól. A szabályos változásokat négy alcsoportra osztja: „ezek az asszimiláció, midőn ugyanazon, a komplikáció, midőn különböző érzékterület érzetei kapcsolódnak. A harmadik csoportban a képzetek társulását érzelmi hatások irányítják, végre a negyedik a jelentéssűrűsödés (Verdichtung), midőn a fogalom vele gyakran társult új képzeteket vesz föl elemei közé” (Zlinszky 1911: 4).

Szerzőnk Wundt lélektani metaforaelméletének egy mérsékeltébb változatát fogadja el: a metaforát a reflexió egyéni termékének tekinti, vagyis nem a szabályos, a néplelektan elve szerint működő, hanem a szórványos és alkalmi jelentésváltozások közé sorolja. „A metafora éppen ezen reflexív természetével hat művészien, amennyiben a fogalom tartalmára eszméltetve képzeletünket és érzelmünket is foglalkoztatja, míg a nyelv közönséges, mindennapi átvitelei nem művészi hatásúak” (Zlinszky 1911: 24).

Ennél az esztétikai háttérű stílusérték-szemléletnél a XX. század képeleméleti gondolkodásában fontosabb az, amit Zlinszky Wundt jelentéssűrűsödés-elve alapján a metonímiáról és a szinekdochéről mond. A kiindulópont ebben az esetben is pragmatikai: a szavak mondatbeli kapcsolata, vagyis a nyelvhasználat, a beszéd. A következtetések itt azon a megfigyelésen alapulnak, hogy valamely szó a vele gyakran társult másik szó jelentéséből

bizonyos mozzanatokot vesz át, s így jelentése kisebb-nagyobb mértékben módosul. A jelentéssűrűsödés egyik esetét, mondja Zlinszky, a francia nyelvészek *tapadás*nak (*contagion*) nevezik. Zlinszky arra is hivatkozik, hogy ezt a jelenséget már a latin grammatikusok is megfigyelték és leírták, s ezt később ellipszisnek nevezték a stilisztikák. A tapadás gyakori esete minden nyelvben a jelzős szó szerkezet értelmének a jelzőhöz való tapadása: *sertés* (állat), *fenyves* (erdő), *tokaji* (bor). Zlinszky e jelenség különféle típusú nyelvi példái alapján a következő – különben sokszor idézett – konklúzióra jut: „Nagyrészt egyszerű mondatbeli tapadásnak bizonyulnak azok az ún. szóképek, melyeket formális logikai okoskodással eddig a metonymia és synekdoche tropusai közé számítottunk” (Zlinszky 1911: 28). E probléma kapcsán műszótörténeti érdekességgént megjegyzendő, hogy a *contagion* jelenségét nemcsak Zlinszky, hanem Gombocz Zoltán is tapadásnak nevezte. A Magyar Filozófiai Társaság 1911. január 11-én tartott értekezletén Gombocz Zoltán is ezt a műszót használta, de ő nem francia, hanem német példákra hivatkozik. Előadása alapján úgy tűnik, hogy nem Zlinszky, hanem Gombocz használta első ízben ezt a magyar terminust (vö. Gombocz 1911: 98). Egyúttal az is figyelemre méltó, hogy Saussure-ismertetésében Gombocz (1924: 142) Zolnai Gyula egyik tanulmányára utal, aki a szóösszetételek kapcsán már 1893-ban foglalkozott a tapadás *jelenségével*. A hivatkozott helyen Zolnai *összeforrásról*, a szavak *egybeforrásáról* beszél, vagyis valóban az említett jelenség egyik rétegét vizsgálja, de ezt nem a *tapadás* terminussal nevezi meg (lásd Zolnai Gyula 1893: 39, 40 stb.).

Gondolatai összegzéseként Zlinszky a jelentésváltozásokat két csoportra: átvitelre és tapadásra osztja. Az átvitelt a metafora képviseli, a tapadáshoz több szintagmatípus sorolható. Az előbbieket értelmében nyilvánvaló, hogy szerzőnk szerint „Ezek közül művészi értéke csak a metaforának van. A metonymiát és a synekdochét pedig eltehetjük a stilisztika történeti emlékei közé” (Zlinszky 1911: 31; ezt a túl szigorú megítélést a szerző azzal ellensúlyozza-korrigálja, hogy 1928-as cikksorozatában a rangos stilisztikai fogalmak közt e kirekesztett nyelvi képekről is értekezik).

A metafora és a hasonlat viszonyát illetően Zlinszky Aladár úgy véli, hogy a metafora, noha „jelentésbeli hasonlóságon alapuló szókép”, nem tekinthető rövidített hasonlatnak, „mert sok hasonlatot nem lehetne metaforává rövidíteni, és sok metaforát hasonlattá kiszélesíteni” (Zlinszky 1928: 77–82). Figyelemre méltó, hogy Zlinszky itt nyelvi-transzformációs, és ilyen értelemben jelhasználati/pragmatikai érvet állít szembe az Arisztotelész óta érvényben levő metaforaértelmezéssel. Álláspontjának másik premisszája elvi: nem ért egyet azzal a nyelvtörténeti hipotézissel, mely szerint a nyelvben először hasonlatok léteztek, s ezek a későbbi nyelvhasználatban metaforává rövidültek. A genézis és a szerkezet szempontját egyesíti, s majdnem szó szerint idézve Arisztotelészt, a következőket mondja: „a metafora abban különbözik a hasonlattól, hogy nem azt mondja, hogy valami *olyan*, hanem hogy *az*, vagyis az egyezést nem hasonlat,

hanem *azonosítás* alakjában fejezi ki. A metafora tehát rövidebb és nyomatékosabb a hasonlatnál” (Zlinszky 1928: 78).

Összegzésként: Zlinszky nagyobb távolságot lát a metafora és a hasonlat között, mint Arisztotelész, sőt a megfogalmazása alapján úgy tűnik, hogy tudatosan, szó szerint tagadja, amit Arisztotelész a metaforák hasonlattá alakíthatóságáról mond (Arisztotelész a hasonlatot is metaforának tartja, s ezt egy sor példával illusztrálja, majd a következő megállapítást teszi: „A fenti kifejezéseket egyaránt lehet hasonlat és metafora formájában mondani; [...] a hasonlatok olyan metaforák, amelyek kifejtésre szorulnak” (Arisztotelész 1999: 147). Vö. még: „A hasonlat is metafora, és csak a megjelenítés módjában különbözik attól; éppen emiatt kevésbé kellemes, hiszen hosszabb. És nem jelenti ki azt, hogy ez azonos azzal, emiatt lelkünk nem is vizsgálja tovább” (Arisztotelész 1999: 156). Ezt a kettősséget s a két tétel más-más megalapozottságát nem vonhatjuk kétségbe, hanem részben az ókori és a XX. századi metaforák közötti eltérésekkel, részben a két korszak (képelméleti) gondolkodásbeli különbségeivel magyarázhatjuk. Végül az is figyelemre méltó Zlinszky felfogásában, hogy a metaforában egymáshoz viszonyított két dolog/fogalom kapcsán ő még egyezésről, s nem különbségről beszél, mint oly sokan a XX. század későbbi metaforakutatói közül.

4. Érzelem és nyelvhasználat

Zlinszky stilisztikai alapállása különbözik mind az általa formális logikainak nevezett XIX. század végi szemantikai stilisztikától, mind a XX. század második felében kikristályosodó, a leíró grammatika szerint struktúrált stíluskutatástól. Mivel Zlinszky közel áll a stilisztika retorikai szemléletéhez, felidézendő, hogy az elokúciót szolgáló formális képrendszerhez való igazodást, amely az iskolában túlmerevített struktúrává vált, a romantika esztétikája, majd később a XIX. század végi, XX. század eleji pszichológiai szemléletű nyelvtudomány is elvetette. Zlinszky Aladár is ehhez az irányzathoz tartozott: „A nyelv nemcsak gondolataink kifejezése, hanem érzelmeink, indulataink és akaratunké is, sőt gondolataink éppen ezek hatása alatt születnek. Az, hogy gondolatainkat hogyan nyilvánítjuk, nemcsak értelmünktől függ, hanem a vele együttjáró érzelmi hatásoktól is. Más érzelmek folytán másként fejezzük ki ugyanazt a gondolatot. Mi több, kifejezés módunkat nemcsak az az érzelem irányítja, mely saját lelkünkben ébred, hanem még az is, melyet a másik, idegen lélekben, embertársunk lelkében fel akarunk kelteni” (Zlinszky 1913: 3).

Ebből kiindulva Zlinszky fontosnak tartja, hogy a kifejezés érzelmi tényezőit is megvizsgálja, és megállapítsa, hogy erre a célra milyen formákat hozott létre a nyelv, a beszélő ember. Első lépésként megkülönbözteti a *kifejezés módját és nemét*. A kifejezés módjához az *erősítést*, a *túlzást* és a *gyengítést* sorolja, – azokat a formákat, amelyek szerinte általános érvényűek, s bármely

stílusfajban megnyilvánulhatnak. A kifejezés neméhez tartozó formák e konstellációban konkrétabbak az előbbieknél: a stílusnak sajátos jelleget kölcsönöznek. Ilyen a *szeretet*, a *megvetés*, *gúny*, *elmésség*, *udvariasság*.

E felsorolásokból látható, hogy valóban van egyfajta absztrakciós különbség a kifejezés módja és neme között. Másfelől az elsőre inkább a tudatosság, a másodikra az érzelmibb hozzáállás jellemző. Azt azonban, hogy a két kategória érintkezik egymással, Zlinszky szóhasználata is mutatja: a kifejezés *neméhez* sorolt magatartásformák tárgyalásához előre bocsátja, hogy tanulmányában csak a megvetés és a szeretet *kifejezésmódjait* fogja megvizsgálni. Ez a terminológiai ellentmondás talán nem tudatos, de így is jelzésértékű.

Az *erősítésnek* Zlinszky két módozatát: az alaki és a tartalmi erősítést különbözteti meg. Az előbbihez az *ismétlés* tizenkét fajtáját (egyszerű, soroló, erősítő, kiemelő, nyomatékos, származtató, hasonlító, rokonító, párhuzamos, párosító, ellentétes és tagadó), valamint a *továbbképzést* sorolja (Zlinszky 1913: 3–9). Árnnyalt elemzésében megjegyzi, hogy az alaki erősítés *lelki oka* az lehet, hogy a beszélő tovább akar időzni az épp adott fogalomnál, vagy azért, mert ennek hatása mintegy erre kényszeríti, vagy azért, hogy beszédpartnerre figyelmét e kiemeléssel a fogalom fontosságára felhívja.

A *tartalmi erősítés* jelzők és határozók segítségével a fogalom valamely mozzanatát nyomatékosítja. Ez többféle viszonylatban történhet: a) a fogalom jelentőségének kiemelése más fogalmakhoz viszonyítva, nagyság és erő, kiválóság és rendkívüliség tekintetében; b) a fogalom ránk tett hatásának (tetszés, nemetszés, csodálkozás, félelem) érzékeltetése.

Külön tárgyalja (más rendszerezési logikát követve és bizonyos értelemben motiválatlanul, mivel az előbbi kategóriákat művészi példákkal is szemlélteti) a költői nyelvhasználat *ismétléseit*. Az ennek az érdekessége, hogy ide sorolja a párhuzamot, az ellentétet és a paradoxont is (Zlinszky 1913: 11–3). Végül nyelvhelyességi (retorikai-stilisztikai) tételt is megfogalmaz: „Az ismétlés csak akkor jogosult, ha az, amit ismételni akarunk, valóban fontos s így a lélekre tett hatása érthető. Naiv, primitív fokon nagyobb a hajlam az ismétlésre: gyermekek és a nép többször alkalmazza, mint a műveltek, s a páros kifejezések, ikerszók a gyermek és népnyelvben otthonosabbak, mint az irodalomban” (Zlinszky 1913: 13). A szabatoság elleni vétségeket a toldalékolással (*kellett*), a szószaporításként felfogott (vagy legalábbis így példázott) tautológiával (*az előtt az idő előtt*) és a pleonazmussal (szófölösleggel: *lábrúgás*) példázza.

Összegzésként megállapítható, hogy Zlinszky az alaki erősítés és a tartalmi erősítés elhatárolásával a szóalakzatok és a gondolatalakzatok klasszikus felosztását vállalja és viszi tovább. Azzal pedig, hogy a kifejezés nemére, a megvetés, gyűlölet és szeretet nyelvi formáira is külön figyelmet szentel (Zlinszky 1913: 35–42), a retorikai-stilisztikai vizsgálódás *etikai* dimenziójának a

fontosságát hangsúlyozza. Ez a század második felének stilisztikai vizsgálódásából kimaradt, ami a formális kérdéskezelés túlsúlyának a jele.

5. Az eufemizmus

Zlinszky Aladár nyelvesztétikai stilisztikájának másik fontos témája az eufemizmus. Ez újabb alkalmat nyújt számára, hogy a stilisztika feladatát meghatározza. Az eszmére, gondolatra, jelentésre összpontosító kutatókkal szemben ő azon az állásponton van, hogy nemcsak a mondandó fontos, hanem ennek *hogyanja* is. A mondanivaló alakját, hangját, színezetét tekinti a stílus összetevőinek, s ezen az alapon a stilisztika feladatát *a kifejezés formáinak* a vizsgálatában jelöli ki (Zlinszky 1931: 5).

A kifejezési formák egyikét, az eufemizmust Zlinszky a társadalomban élő egyén kettős ösztönéből kiindulva magyarázza. Az individuális ösztön arra készíti az embert, hogy egyéniségét a lehető legteljesebben érvényesítse másokkal szemben. A szociális ösztön viszont arra indítja, hogy énjét másokra való tekintettel korlátozza. „Az eufemizmus a stilisztikának az a fejezete, mely arról szól, miként igyekszünk kifejezéseinket módosítani akkor, ha énjünket nem érvényesíthetjük szabadon, ha érzelmeinket korlátozni, leplezni, esetleg egészen el is kell nyomni” (Zlinszky 1931: 7). Ez a magatartás s maga a viszonyrendszer tehát megváltoztatja a beszélő nyelvhasználatát és jelentésváltozásokat idéz elő. Zlinszky a korabeli pszichológiának megfelelően az ént végső soron az érzelmekre korlátozza, és ezen az alapon magyarázza az említett jelentésváltozásokat: „Az újabb nyelvlélektan a jelentésváltozás fő okát egyáltalán az affektusban keresi: az érzelmileg erősebb jelentésű szó kiszorítja a kevésbé hatásost, mígnem a gyakori használat folytán maga is megkopik s egy érzelmileg elevenebbnek ad helyet” (Zlinszky 1931: 6).

A szerző egyetemes összefüggésben tárgyalja a kérdést, vallásfilozófiai ismeretek, vallás-, nyelv- és irodalomtörténeti példák alapján, s az emberi létezés néhány alapviszonya szerint tagolja a nyelvi magatartásnak ezt a formáját. A *vallási eufemizmus* az istenek világához és a halálhoz való nyelvi viszonyulásnak a formája (Zlinszky 1931: 7–36), a *társadalmi eufemizmus* az emberek egymás közti nyelvi magatartásának a sajátos módozata (Zlinszky 1931: 37–45). Mindkettőre érvényes az, hogy az egyén a közösségi megfontolásnak engedelmessé elnyomja saját énjét. Lényeges tehát, hogy az eufemizmus összetett viszonyjelenség, konvenciók szerinti, az egyén és a közösség 'javát' szolgáló nyelvi önkorlátozás. (Maga a műszó vallási eredetű; arra utal, hogy áldozatok, imák alkalmával csak jó jelentésű szavakat volt szabad használni.) Ez a magatartás összefügg a szó hatalmának, varázserejének eszméjével is. Ebből következik a varázsigékbe vetett hit, a ráolvasás gyakorlata, s később az imádkozás. A helyes, megfelelő szó megválasztása ezekben a helyzetekben rendkívül fontos.

Ehhez kapcsolódik a tilos szavak problematikája, az elhallgatás is. „Az eufemizmus legtökéletesebb formája: a tilos szó teljes elhallgatása”, a tabu (Zlinszky 1931: 11–2), melynek egyik esete a tulajdonnév, köztük az istennév elhallgatásának parancsa. Ez arra készíti a beszélőt, hogy más szavakat használjon a szakrális személy vagy istenség megnevezésére. „Az eufemisztikus névmágiának talán legérdekesebb esetei azok, amikor ominózus félelemből ellenkező értelmű nevet adnak az illető [bosszúálló, büntető] istennek vagy szellemnek: jóságát, kegyességét hangoztatják, hogy ezáltal elvegyék a megszólítás élet s mintegy eleve kiengeszteljük” (Zlinszky 1931: 21).

Ebből a kérdéskezelésből látható, hogy a szerző az eufemizáló nyelvi magatartást tágran értelmezi. A vallási eufemizmus egyik kategóriájának, a halállal szembeni eufemizálásnak a leírásából kiderül, hogy e szűkebb terjedelmű alapviszony is összefoglaló jellegű: „Az eufemisztikus stílus a halál fogalmát szereti leplezve *célzással, körülírással, képpel* (metafora) sejtetni. Ezekben rendkívül finom árnyalatokat érvényesíthet, nagy egyéni művészetet fejthet ki az író” (Zlinszky 1931: 34). Tárgyalásmódjából az is kiderül, hogy nem egyszerűen deduktív ez a problémamegközelítés, hanem – mai betájolással – a Lakoff nyomán a XX. század végén elterjedt *konceptuális szempont*nak az egyik századeleji formája. Az a kijelentése, hogy „a halál *távozás, utazás, költözés*” (Zlinszky 1931: 31) közvetlenül is példázza azt a felismerést, hogy a halálról a nyelvközösségek az ókortól kezdve áttételesen, képletesen beszélnek, s közben ennek számos formáját kialakították. Belátható, hogy itt lényegében a *konceptuális metafora* felismeréséről és igen árnyalt leírásáról van szó: „Ha valakiről ahelyett, hogy ’meghalt’ azt mondjuk, hogy *elköltözött*, a halál képzetét az elutazásra vittük át, s így azt a képzetsort keltjük fel, mely az elutazással máskor is társult: hogy az illető csak ideiglenesen távozott, hogy vissza fog térni, mint ahogy utazásaiból máskor is visszatért. Ha pedig még azt is hozzátesszük, hogy egy *jobb hazába távozott*, még a távolmaradás idejére is megnyugtató képzeteket és érzelmeket keltettünk fel” (Zlinszky 1931: 25).

A társadalmi eufemizmus körét a szerző szintén átfogóan tárgyalja és részletesen tagolja. A kor vallásfilozófiai koncepcióját követve a félelemből eredezteteti mindazt, „amit ma társadalmi illemnek, tekintetnek, udvariasságnak nevezünk s aminek forrása, úgy tetszik, a kegyelet, a kímélet, a tapintat, egyszóval a mások iránti tiszteletnek bizonyos megnyilvánulása” (Zlinszky 1931: 37). E vallásfilozófiai háttértől azonban most eltekinthetünk, mert ettől függetlenül is számba vehetők az egyes nyelvi vonatkozások. Egyben az is megemlítendő, hogy mivel a társadalmi eufemizmus lényegében a nyelvi illetan problémakörével azonos, Zlinszky tárgyalásmódjára is érvényes a történetiséggel együtt járó részleges időszerűtlenné válás.

Az udvarias beszéd, az udvarias nyelvi magatartás az üdvözlésben, a köszöntésben, a tiszteletnyilvánítás különféle, gesztusnyelvvel kísért formáiban figyelhető meg. „Régebbi korok szólásai szertartásosabban fejezik ki a

megalázkodást”, de a gyakori és hosszas használatban ezek is az érintkezés pusztán formai elemévé váltak (Zlinszky 1931: 39–40). Az udvarias nyelvhasználat a társadalmi kiegyenlítődés során „mindinkább vesztett nyers, szolgai jellegéből s főként a megalázkodás kifejezései enyhültek, vagy tűntek el egészen belőle”, párhuzamosan az emberi méltóság egyetemes elismerésének folyamatával (Zlinszky 1931: 43). Az udvariassági formulák mellett e beszédmód másik jellemzője az állítás bizonytalansága. A vélemény, ítélet határozottságát, a kérés súlyát ennek megfelelően a feltételes mód használatával enyhíti a beszélő. Ehhez gyakran a tagadás társul, s így az állítás még *félénkebb*.

A szerénységet jellemző bizonytalanság kifejezésére a nyelvekben gazdag elemkészlet alakult ki. Ennek egyik formája a kicsinyítés, mely pl. a kéréssel kapcsolatos dolgok kisebbitéseként vagy kicsinyítő képzős alakokban jelenik meg a beszédben; ez utóbbi a kedvesség, a kedveskedés jele. A magunk személyének nyelvi háttérbe szorítása a velünk szemben álló személynek a fontosságát emeli ki. „A név jelentősége itt ismét előtérbe nyomul. Az udvarias nyelv kerüli az illetőnek, akihez szól, közvetlen megnevezését. Különösen a keresztnéven szólítás egészen bizalmas s csak szoros családi vagy baráti körben használható. Idegen embert keresztnévén szólítani, egyenesen lealázó s csak szolgálkkal, kocsisokkal, napszámosokkal vagy gyermekekkel szemben szokásos” (Zlinszky 1931: 41).

A középkori tegezést felváltó harmadik személy használata és az ezzel összekapcsolódó magázás szintén az eufemizálás következménye. „Ez a fordulat azonban méginkább hozzájárult annak a válaszfalnak létesítéséhez, melyet magunk és a megtisztelni kívánt személy közé emelni jónak láttunk. A harmadik személy általános használata tisztára megfosztotta a beszédet közvetlenségétől, és teljesen elvonntá tette a viszonyt a beszélő és a között, akihez beszélünk” (Zlinszky 1931: 43).

A római császárok korában divatossá vált *pluralis majestaticus* és az eufemizáló szándék volt a forrása annak, hogy egyes európai nyelvekben a többes szám első személy analógiájára a megszólított egyénre is a második személyű többes számú névmást kezdték alkalmazni. A magyarban a pluralis majestaticustól „meg kell különböztetni azt, melyet az írók, szónokok, tudósok használnak s mely éppen az illető személyének túlságos előtérbe nyomulását akarja megakadályozni s mintegy a közönséget is belevonni mondanivalójába” (Zlinszky 1931: 43).

Összegzésként: azok a magatartásformák, amelyek a történelem folyamán az eufemizmus létrejöttét és működését meghatározták, a megalázkodástól és alázatosságtól a szeméremérzeten, szerénységen át a tisztelettudásig terjednek. Ez utóbbi alapján mondható, hogy „az eufemisztikus nyelv a fejlett társadalmi életnek nemes virága, mely letompítja az életküzdelem fegyvereit, elismeri a mások jogát, kíméletes felebarátaival szemben, műveli a szépet, nemesíti az ízlést s mindezzel magunkat is fölemel” (Zlinszky 1931: 44). A társadalmi

eufemizmus, a tisztelettudó beszéd az egyén és közösség nyelv útján történő humanizálása. Nemcsak akkor használjuk, ha valaki valamilyen értelemben fölöttünk áll, hanem azok irányában is, akikhez nem kell feltétlenül udvariasaknak lennünk, s akiktől nem akarunk semmit sem elérni vele.

MÁTHÉ DÉNES

IRODALOM

- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Telosz Kiadó, Budapest.
- Babits Mihály 1910/1938. *Irodalmi nevelés. Írás és olvasás*. Tanulmányok. Athenaeum. Budapest, , 3–17.
- H. Bottyánfy Éva (szerk.) 1990. *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. ELTE, BTK. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Gombocz Zoltán 1911. *Képzettársulás és jelentésváltozás*. MNy.
- Gombocz Zoltán 1913. *Hangutánzás és nyelvtörténet*. MNy.
- Gombocz Zoltán 1924. *Ferdinand de Saussure: Cours de linguistique générale*. MNy.
- Martinkó András 1958. *Zolnai Béla: Nyelv és stílus*. Nyr.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat. Budapest.
- Szathmári István 1974. *A magyar stilisztika az utóbbi két évtizedben*. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.), Jelentéstan és stilisztika (Nyelvtudományi Értekezések, 83.). Akadémiai Kiadó. Budapest, 23–39.
- Szathmári István 2005. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Új Magyar Irodalmi Lexikon 1994. (Péter László főszerk.), Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1900. *Rhetorika. A prózai műfajok mintái és törvényei* (tankönyv középiskolák számára). Budapest.
- Zlinszky Aladár 1911. *A szóképekről*. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1913. *A kifejezés stílusa*. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1928. *Néhány stilisztikai fogalom értelmezése*. MNy. 73–82; 232–8; 301–7.
- Zlinszky Aladár 1931. *Az eufemizmus*. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Zlinszky Aladár 1937. *Művészi hangfestés és hangutánzás*. Nyelvesztétikai tanulmány. Budapest.
- Zolnai Béla 1939. *Szóhangulat és kifejező hangváltozás*. Szeged.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Gondolat, Budapest.
- Zolnai Gyula 1893. *Mondattani búvárlatok*. NyK.

DESPRE CONTRIBUȚIILE STILISTICE ALE LUI ALADÁR ZLINSZKY

(Rezumat)

Aladár Zlinszky a fost una dintre personalitățile proeminente ale stilisticii maghiare din prima jumătate a secolului al XX-lea. Studiul analizează scrierile sale cele mai importante, în concordanță cu premisele și tendințele stilisticii contemporane lui Zlinszky, având în vedere și procesele ulterioare din istoria stilisticii secolului al XX-lea, precum și tendințele actuale ale acestei discipline.

A FEL-, LE- ÉS ALÁ- IGEKÖTŐ JELENTÉSSZERKEZETE (II.)

Folytatjuk a címbeli kötőszók jelentésszerkezetének bemutatását.*

2.2. A M felkerül a S-ra, lekerül a S-ról

A FENN–LENN tengely mentén való elmozduláskor, amennyiben az észlelés szempontjából fontosnak tartjuk a végpont vagy a kiindulópont jelölését is, más relációk jelenlétével is számolhatunk. Mivel a *fel* és *le* igekötőkkel jelzett irányok egy része a RAJTA viszonyhoz kapcsolódik, így a FENN–LENN mellett megjelenő lehetséges relációk közül a legjobban kidolgozott a RAJTA: *vki/vmi felkerül/lekerül vminek a felületére, vki/vmi felkerül/lekerül vminek a felületéről*. Ez a felület lehet vízszintes, függőleges, vagy a térbeli elhelyezkedés szempontjából közömbös S pólus (vö. Galaczi 1995).

2.2.a. A M rákerül a S-ra

2.2.a.1. A M rákerül a S-ra

a) A *fel* igekötő használatakor a kiindulópont (S₁-hez) képest a M a magasabban elhelyezkedő végpontra (S₂-re) kerül. A *le* vagy az *alá* igekötő azt jelzi, hogy a kiindulópont (S₁-hez) képest a M egy alacsonyabban elhelyezkedő végpontra (S₂-re) jut. Ezt a mozgást végezheti maga a M külső beavatkozás nélkül: DebrK. 137: zent Sebstien a garadiLra *fel aluan*; 1638: ez a Uarga Miklos ... *fel allot* az töltesre [Mv; MvLt 291. 146b]; 1784: énis *fel állottam* a szán talpára [Béta U; IB] – MargL. 55v: *fel evle loua hatara*; 1653: Csiki Mihály ... a bürökben lappang három lovával, melynek egyikét elvöm tölle és *felülék* reája [ETA I, 70 NSz]; 1717–1758: Egy kis hajóra *felülők* (Mik: TLev. 33) – 1759: Csehi János *le ültt vala* az Tötésen a Haznak szegeletire [Csejd MT; VK] – 1638: Csiszar Andras ... *fel kapantozek* (!) az gerendara a lo hatarol [Mv; MvLt 291. 235b] – XVII. sz.: Dávid ott *felkele* egy erős kőszálra (RMK II. 358) – 1598: az zolgaja ... kochjmra *fel ugrott* [Kv; TJK V/1. 184a]; 1767: *Felugordanak* a lóra (PPBI) – 1635: en *le konyoklem* az Aztálra [Mv; MvLt 291. 49a–b] – DomK. 64v: evmagat fevldre *le teryezkevduen* – NádK. 126v: hanem a földre *le eseem*; 1616: az eghből egy malomkö *le esneiek* az földre (Lép: Ptük. VII. 42); 1775: ugy *eset le* az Követsre [Udvarfva MT; Told. 44/50] – 1634: egy szekerceuell vgy vaga hogy mingyarast *le Rogyek* az foldre [M.köblös SzD; DLt 383]. A 'felül' jelentésű *felszerződik* is ebbe az alcsoportba tartozik: 1540–1555: az ő jó lovokra mind *felszörződének* (Tin. 285).

* A tanulmány első részét lásd a NyIrK. XLIX, 1–2. számában.

A viszony három tényezőt tartalmaz, amikor a M egy A segítségével kerül rá a vízszintes felületű S-ra: 1577: ha penig az vinczelér hya az myesseket ... es az pelengerre *fel allassa* [Kv; TanJk V/3. 15a]; 1646: kiuanom ... *fel allassak* az pelengerre [Kv; TJK VIII/4. 130] – 1666: Nem is vallana kárt az ország benned, ha immár a szent Mihály lovára *fel-ültetnének* (Pós: Válasz. 72); 1764: a veres kakast *fel ültetem* a kakas ülőre [Oltszem Hsz; Mk II. 2/65] – 1629: Miklóst ő két lóra *fel éppitette* (Ilosv: Toldi 4) – 1589: Kap az hajában, szakállában is, annál fogva *lerándítja* az földre (Kopaszsz.); 1793: a' Földre *le-vonták rantzikálták* [Dés; DLt] – 1781: ökötis a földre *le kapták* [Márkod MT; BetLt 7] – 1573: *leh vonzak* egimast az feoldre [Kv; TJK III/3. 230]; 1796: a Fa vágora *le vonatatt* [Kv; AggmLt B. 15] – 1731: a falusi birot, Meg mas szeginy egy hazi nemes embert, a földre *lehuzot* [Varsolc Sz; Ks 83] – 1784: egy mást a földre *le hurczolták* [Béta U; IB] – 1597: igi *tazita le* az vrad az maiorba [Kv; TJK VI/1. 95]; 1689: rea tamadot *le taszittotta* a földre [Kovászna Hsz; HSzjP] – 1634: *le rugdosa* az foldre [Mv; MvLt 291. 31a] – 1598: Az feoldre *le ejtue(n)* addig vere migh akart [UszT]; 1625: engemet ... vert ugi annyera hogj az feoldre *le ejtet* [UszT 74] – NádK. 320r: mint az zel a harmatoth *le* a földre *fujja*; 1781: aszszu Tökét hordottanak, de nyerset nem láttam hanem tsak olyanokat mellyeket a' szél *le fűtt* és törött [Csóka MT; Ks].

Az A segítségével a S felületére kerülő M mozgását jelző igék közé tartoznak a *rak, tesz, terít, emel, vet, hány, csap* igekötős változatai: 1566: A madarász kezde az ő lépes veszszeit ... a fáknac ágaira *fel rackogatni* (Helt: Mes. 184); 1691: azon szénamra rea menven szekerre jol *fel rakvan* benne ... el hozta [Dés, Jk]; 1732: az Szénát fel gyűjtök, Szekérre *fel rakók* [Pata K; JHbK LVI/19] – 1570: vytte volt hoz Bartos az Keres Andrasne haza eleybe oth *Rakta volt leh* [Kv; TJK III/2. 156]; 1629: *rakiak le* valahova az marhat kit hiuba s kit hova [Mv; MvLt 290. 172] – DöbrK. 185r: es *fel teven* vtet v barmara; 1798: Szép egienes hat Szál fakot ... akarván már a tajigara *fel tenni* [Ádamos KK; JHb 19/58] – MargL. 27r: az ev scapularat es *le teue* az fevldre – 1748: á kemencze előtt rudra *fel terítve* szép sáhos abroszokat, kendőket [Torda; Borb.] – TihK. 184: Az zőnegőket az otarnak előte *le terítek*; 1680: asztalokon szaradasra *le terítve* magyaro hagymat [A.porumbák F; ÁLt Inv. 9]; 1736: az köpenyeget az fűre ... *leterítették* [MetTr 361] – 1647: kasamatahoz valo öreggh Gerenda kikett *fel* kell *emelni* az Kasamatara vagjon hét [Marosillye H; VLT 55/541] – DöbrK. 55r: te oltarodra *fel vetnek* borivkot; 1776: mind az ketten egy egy kötésecske Sűtni valo aszszu ágbogat ... *fel vetettük* a szekérre [A.kápolna KK; BK] – 1598: az Hegedws az zappanos legent az zekrenre *le wete* [Kv; TJK V/1. 162]; 1762: az utrizált fákott ... a Csűr mellé *Le vetettük* [Udvarfva MT; Ks 67. 48. 81] – 1589: *fel hantak* azon borokat mas zekerekre [Kv; Szám. 4/X. 39]; 1618: Kőteleket *hántac fel* az házra (MA: Scult. 932); 1747: (A vádlott) kőveket *hányván fel* a' sendelyre [Torda; TJK III. 180] – 1573: penzt Mertek Zakokba teoltettek es *leh hantak* az padra [Kv; TJK III/3. 133]; 1662: nagy hosszú üstökű fejek hozattak

vele, mellyek sátora előtt *lehányatván* [SKr 625]; 1705: ganaját vivén ki ... ahová mások is tötöttek, oda *hánta le* [WIN I, 455] – 1772: a' Gátrol le folyo Viznek ... sebessége *verné fel* a' Malomra a' vizet [Ádámos KK; JHb L17/2. 292] – 1783: a' Pénzt az Asztalra *le tsapván*, ki ment [Perecsen Sz; IB].

Ugyanezt a mozgást jelzik a *leszámol*, *leolvas* '(rendszerint pénzt) leszámol, letesz (pl. az asztalra)' igék is, valamint a 'tétet megjátsszik' *feltesz*, amelyet már a korai századokból adathatunk: 1588: Sendelt ... Az Keofal keozeot Le raktak *le zamoltak* [Kv; Szám. 4/III. 17–8]; 1795: háromszáz Vonás forintokat *le számláltata* [Torda; JHb 20/41] – 1592: az penzet *leis olwastatta(m)* vala [Kv; Szám. 5/XIV. 96]; 1638: *le olvasak* az ketszaz hatua(n) vasat [Mv; MvLt 291. 165b]; 1711: *le olvasvánn* azonn ház(na)k ... arrat [Kv; DE 2] – 1598: A ki *fel téssen*, megis kel iadzani (Decsi: Adag. 144); 1669: A ki *fel teszen*, jádszani-is kel annac (Czepl: Japh. 147).

Az itt tárgyalt igék között több olyan is jelen van, amelyet az előző, 2.1. fejezetben is bemutatam. Az átfedést azzal magyarázhatjuk, hogy a *fel* és *le* igekötős igék egy része azt az elsődleges FEL–LE irányt jelöli, amely esetében egyáltalán nem releváns az, hogy a M a mozgás befejeztekor valamely S-ra kerül, még akkor sem, amikor ez mégis expliciten megjelenik a szövegben. Itt az észlelés szempontjából csak a felfele vagy lefele irányulás a fontos. Ezzel szemben a *felrak–lerak*, *felterít–leterít* stb. párok esetében meg kell különböztetnünk azokat a mozgásokat, amelyek során a M felfele vagy lefele irányuló mozgást végez, attól, amelyek során nem az a fontos, hogy a kezdeti pozíciójához képest kerül fentebbi vagy lentebbi helyre a M, hanem az, hogy a mozgás befejeztekor kerül FELETT–ALATT viszonyba a S-lal. Ez utóbbi a RAJTA viszony származékaként van jelen a nyelvben.

b) Külön kell szólnom a *felfűz* és a *felvon* igekötős igék által jelölt cselekvésről, amelynek során a M (a gyöngyszem, húsdarab stb.) tulajdonképpen úgy kerül fel a cérnaszerű anyagra, nyársra, hogy a M teljesen átöleli, eltakarja a S felületét, és az észlelés szempontjából közömbös, hogy vízszintes vagy függőleges felülettel van-e dolgunk: 1657: Vagion huszon ... fwzetlen Eőregh kalaris, aprobb Eőtt szem. *Fell fwzve* kett szall czernaba(n) [Mihályfva NK; JHb 20II/42]; 1773: Tizenkilentz arany gyöngyös boglárból állo nyak szorito ... ketteje nints *fel fűzve* [RLt] – 1500–1599: Az szép tarpecsenyét ... *vond fel* tiszta nyársra (Radv: Szak. 110).

c) A *ráakaszt*, *ráaggat fel* igekötős párjairól elmondható, hogy egy vízszintes felületre felkerülő M mozgását jelölik akkor is, ha ez a vízszintes felület (pl. a mennyezet) akár 180°-ban van elfordítva (vö. Galaczi 1995): BécsiK. 40: *Akaziatoe fel* e főt; 1598: *Akazd fel magad* (Decsi: Adag. 84); 1603: az Gergel Antalne hazahoz ne mennie(n) mert az fwstre *akaztya fel* [Kv; TJK VI/1. 642]; 1759–1767: egyet az commendans a házok eleibe felemelt fára *felakasztatott* (Haz. II. 60) – 1650: többször magát afféle dologban nem elegjitené, mellyet ha többször cselekednék ... érette *fel akadna* [Bodola Hsz;

BLt]; 1727: Balo István ... lopta volt el a penzt ... es *fel kellett volna akadni* [Hévíz NK; JHb] – NádK. 260r: es eg' magas fara labbal *felfüggeztethe*; 1653: a kopját elvevé töllem, és reája *felfüggeszté* a zászlót [ETA I, 63 NSz]; 1736: az aranyas zászlót ... *felfüggesztették* [MetTr 410] – BodK. 1r: Te eleted ... eg' zor . awağ hay zalon *ketnenek* eg' golobist *fel*; 1688: az Uramot ... Lanczal Gerendaba *fel kötöszte* [Kv; UtI]; 1758: A Palota közepin *fel kötve* üveg kristályos Gyertya tartó [Déva; Ks 76. IX. 8] – 1740: tubákot ... hogj meg száradt s *fel papusálták* [Szemerja Hsz; HSzjP] – 1717–1758: Akik jöttek, azok a fára való *felmagasztaltatást* kerülték el (Mik: TörL. 357).

Mind a *fel*, mind a *le* már korán kapcsolódik az igékhez 'vmi rákerül vmire' jelentésben. A *fel* az eddigiekben már tárgyalt igékkel társulva jelenik meg. Egyéni szóhasználatot tükröz a Tinódi munkájából kiragadott szövegrész *felszerződik a lóra*, valamint az Ilosvai *felépít a lóra vkit* kifejezése. Ugyancsak egyéni szóhasználatot állunk szemben a XVIII. században a *fára felmagasztat* szókapcsolatot tartalmazó példamondatban. A *felmagaszt(al)* 'felemel, feltesz valamire; felakaszt' jelentésben a korábbi századokban gyakran előfordult, azonban a 'túlzottan dicsér' és a 'dicsővé, híressé tesz' jelentések kialakulása után a konkrét jelentés visszahúzódott a tréfás regiszterbe. A *felpapusál* regionális szóhasználatot tükröz: a *papusál* ige a román tájnyelvi *a păpuși* 'dohányt minőség szerint kötegel' szavak hatására hatolt be az erdélyi magyar nyelvbe – az adatok szerint – valószínűleg a XVIII. században. A 'felkerül vmi vmire' jelentéssel bíró igekötős igék sora a XIX–XX. században kiegészült a *felkönyököl (az asztalra)*, *feltérde(pe)l (a kisszékre)*, *felkuporodik (az ágyra)*, valamint a *felpakol (a kocsira)*, *felfér (a villamosra)* kifejezésekkel. A *felfűz*, *felvon* igékkel jelzett alcsoport is bővül a XVIII. század után, különösen a ma műszaki szókincs részét képező *feltekerccsel*, *felcsévéz* szavakkal, de ugyancsak ezt a csoportot egészítik ki a *felszúr(ja a lepkét a gombostűre)*, *felnyársal(ja a malacot)*, *felgombolyít(ja a fonalat)* kifejezések.

A *le* igekötős igék közül a *leterjeszti magát*, *lebírja magát* és a *lebocsátja magát* csak a XV–XVI. századi adatokból került elő. Az ÉrtSz. már egyiket sem veszi fel a korábbi századokban használt értelemben. A 'leszámol' jelentésű *leolvas* igét pedig ma már csak a tájnyelv ismeri. A *le* igekötős igék körében bővülést is megfigyelhetünk: *Lerakódik* a korom a házak falára. Kilépvé a fürdőkádból *leállt* a szőnyegre. A *leszámol(ja a pénzt)* kifejezés mellé pedig kialakult a *lepenget(i a pénzt)* és a szlengbeli *leperkál(ja a pénzt)*.

2.2.a.2. A M rögzítetté válik

A rögzítettség szempontjából általában semleges *feltesz*, *felvet*, *felcsinál* igékkel megnevezett cselekvés a szövegkörnyezettől függően erős rögzítettséget is kifejezhet: DöbrK. 221r: Es *fel tevek* v feie fele v vğet irvan It vağon nazaretbeli iesus sidoknak kirala; 1724: *Töttek fel* a Lesneki uj kereket a Malomban [Lezsnek H; Szer.] – 1572: Az haz aytayara *fely vethue volt* az Retez [Kv; TJK III/3. 5]; 1633: im cziak az retezt *vetetem fell* [Mv; MvLt 290. 127a];

1743: az Lakatot minden defectus nélkült *fel vetve* tanáltam [Kövesd NK; Ap] – 1582: az Fekethe Thamasne Aythayra (!) wettem egy zart es *fel chjnalthattam* [Kv; Szám. 3/VII. 10]; 1739: Beke az Táblákat *fel csináltotta* az ablakokra [Ks 99].

A M bármilyen anyag lehet, amelyet valamilyen módon hozzá lehet erősíteni akár egy vízszintes, akár egy függőleges felülethez valaminek a segítségével, ami lehet szeg, ragasztó, cérna, csíptető vagy bármely rögzítésre szolgáló anyag, eszköz: CornK. 282: *fel zegezteteek* az magas zent kereztfan; 1681: Az deszkákat is ... vas lédczegekkel *szegezték fel* [CsVh 90]; 1763: egy paraszt kendő szegis lévén falára *fel szegezve* [Hortobágyfva Szb; Néhai Hortobágyi György conscr. 12–5] – 1593: apro zerü zeget Czinallion kiwel az dezkkat *le zegezek* [Kv; Szám. 5/20I. 30]; 1643/1673: Sátorokat szegecel *leszegezni* (Com: Jan. 147); 1729: egj gjolcs abrosz *le szegezve* [Árapatak Hsz; SVJk] – 1587: Ballas kowachy ... 8 wy Acellos patkot *vert fel* [Kv; Szám. 3/20XIII. 22]; 1669: Az bolt oldalan *fel verve* előtt fogas [Királyfva KK; Ks 67. 46. 24a]; 1780: A Barna lovakra két patkót *vertem fél* [Gyalakuta MT; GyL] – 1676: (A ház) alol ... deszkaval padimentumozot mellyet lapos fejű szegekkel *verték le* [Fog.; UF II, 725] – 1573: valameliket valaky hywandia Boranak ely esset Abroncha *fely vtny* [Kv; TanJk V/3. 92a]; 1673: Kett Bokor sarkantyú ... maga *ütötte fel* az Urunk ... csizmájára [Utl] – 1695: a nagy kapunak alsó sorkán ... felyül pedig egy sing vas karikával vagyon *felfoglalva* [O.csesztve AF; ETF 108. 7] – 1681: A' le eresztő hid külső szélín-is (: mellyel az hidat *le foglallyák* ... :) retez [Vh; VhU 502, 508] – 1798: egy Pár Sánto Vasat ... *fel Igazitottam* Az Ekére [Déva; Ks 72. 54] – GuaryK. 17: Te vag az ki istennec fiat es az akasztofara *fel fezeyted*; NádK. 132r: lata az o zent fiat ... mezítelen a kereztfara *felfezitteni* – 1590: veotte(m) ... Az Taligara egj veg Sinort kiwel az Semelt *le keoteoztek* [Kv; Szám. 4/XIII]; 1636: az böltsöben valo *le kötöztetését* neheztelvén [ÖGrAj 7]; 1799: a' tsatlo pátzát *le nem kötötte volt* [Berz. 4. N. 31/27] – 1751: Lajtorja végét *le szoritto* vas kapcsok [Gyéressztkirály TA; SzentkZs 6b] – 1781: Egy *le tsiptető* vas Srof [Told. 9a] – 1592: Chynaltatom Eött kawatt, Melyel Az vyzbe Jaro gerendakott *Le kapchyoltak* [Kv; Szám. 5/XIV. 261] – 1500–1599: Az czérnát az nyakáról leoldjad, az kivel *felvarrottad* (Radv: Szak. 110); 1671: az Foldozo Vargakis ... sarukra ... bereoket *fel varvan* [Kv; KvLt Céhir. I. 17]; 1798: Hét melyre valora ... Ezek irházására *fel varratott* az dölöt^a bőrből No. 4 [H; Ks 108. 53. – ^aTollvétség *döglött* h.] – 1797: egy egy Abrontsot tiltul *fel ragaszt* [Bányica K; IB]. Hasonló cselekedettel állunk szemben akkor, ha a M kenhető massa, vagyis festék, tapasztásra használt anyag, olaj: 1788: Gusajra *fel tsinált* Pätz [Mv; TSb 47] – 1592: az Istallot megh tapasztattam ... 4 Ember vizet es poliawat hordot rea, és azon nap *felis tapasztottak* benne [Kv; Szám. 5/XIV. 158–9]; 1680: (A ház) Fáb(a) foglalt ket öveges ablaka, egyike ket nyilassu, massik *fel tapasztva* [A.porumbák F; ÁLt Inv. 24] – 1759: olaja(t) tsináltatott ... *fel kente* a' maga ökreire [Marosludas TA; TKI].

Amint láthattuk, ugyanarra a típusú cselekedetre újra két különböző irányt jelző igeikötőt használunk, mégsem kezeljük ezeket tiszta szinonimákként, hiszen pl. a *felszegez* – *leszegez*, *felköt* – *leköt* 'leszorít', *felfog* – *lefog* 'leköt' párok közül a magyarul beszélők mindig tudják, melyiket mikor használják: A kerítés léceit *felszegezik* a gerendákra. A képet *felszegeztük* a falra. *Felköt*i a szőlővesszőt Csavarral *fogta fel* a zárat. A padlót a legjobb mesterekkel *szegeztette le*. Jól *leköt*i a bőröndöt. A beteget *lekötötték* a műtőasztalra. Kapcsokkal *fogták le* a tengelyt. A *fel* igeikötős igeik használata a M-nak általában egy vertikális felületre jutását jelzi. Éppen ezért nem mondhatjuk, hogy a **képet leszegeztük a falra*, **a szőlővesszőt lekötöttük a karóra* vagy a **zárat lefogluk az ajtóra*. Ám a felület vertikálitása nem minden esetben feltétele a *fel* igeikötő használatának: A beteget *felkötötték* a műtőasztalra. Ez a példamondat olyan szituációban hangozhat el, amikor a beteg előbb a műtőasztalhoz képest lentebbi helyen feküdt vagy ült. A *fel* igeikötőnek a használata így egy, a kezdeti helyhez viszonyítva magasabb pontra jutást jelez.

Az ebbe a csoportba sorolható *le* igeikötős igeik esetében nem csak arról van szó, hogy valamely dolgot/személyt egy vízszintes, lentebbi felületre juttatunk. Ha a *leköt*, *leszegez* és *lefog* igeik ÉrtSz.-beli értelmezését hívjuk segítségül, láthatjuk, hogy csupán az *leszegez* és a *leköt* jelentése tartalmaz részben olyan kifejezéseket, amelyek a FELETT–ALATT viszonyra utalnak: *leszegez* '(rendszeres) fedőlapot, fedelet) az alatta levő tárgyhoz szegez', '(ládát, láda formájú tárgyat) úgy zár le, hogy a fedelét leszegezi; *leköt* 'kötéssel leszorít, rögzít(ve tart)', 'kívülről v. felülről megköt, átköt, ált. kötéssel megerősít'; *lefog* 'leszorítva odaerősít, megrögzít, ill. leköt'. Ám minden értelmezés tartalmaz egy olyan közös kifejezést, amely az ebbe a csoportba sorolt *le* igeikötős igeik sajátja, így a *le* használatának egyik feltétele: a rögzítettségéből (vö. *leszorít*, *lecsíptet*) és a lezártaságból (vö. *leragaszt*, *levarr*) adódó mozdulatlanság.

Az előző csoporthoz hasonlóan itt sem számolhatunk *alá* igeikötős igeikkel. A *fel* és a *le* igeikötősek azonban már a XV–XVI. században jelen vannak. Amint a példák is mutatják, kezdetben nemcsak a rögzítettséget létrehozó cselekvések megnevezését közvetetten kifejező igeikhez kapcsolódtak az igeikötők, hanem a 'vmire felkerül vmi' általánosabb jelentést hordozó igeiknek is kialakult a 'rögzítetté tesz/válik' jelentése. A rendszer kétféleképpen bővült. Egyrészt az alapige a cselekvésre használt dolog nevéből alakul: *Felcsavarozta/felsrófolta* a lemezt az ajtóra. *Lebilincseltek* a gálya evezőpadjára. Kénytelen volt *leszíjazni* a bőröndöt. A kikötőtől nem messze *horgonyozta/macskázta le* a hajót. *Le* kellett *láncolnia* a szekér kerekét. Másrészt az alapige a rögzítettséget, a valahova erősítést fejezi ki: A szőnyeg szélét szegekkel *erősítette le* a padlóra. *Felerősítette* a patkót a lóra. *Le* kellett *rögzítenie* a székeket.

A ma is szókincsünk részét képező *felken* és a *feltapaszt* igeikhez a XVIII. század után olyan kifejezések társultak, mint: *felhord(ja a festéket a vászonra)*, *felmázol(ja a nevét minden sziklára)*, *feldörzsöl(i a kenőcsöt)*.

2.2.a.3. A S ellátottá válik

A M rákerül a S-ra csoport külön alcsoportjaként, kiterjesztéseként kell tárgyalnom azokat a cselekedeteket, amelyek során nemcsak a M-nak a S-ra való rákerülését észlelhetjük, hanem azt is, hogy valamely dolognak a vízszintes vagy függőleges S-ra való felkerülése eredményeképpen a S-t valamilyen szükséges, netán nélkülözhetetlen kellékkal látja el az A. Az ide sorolt példaanyag azért is kívánczodik külön csoportba, mert a RAJTA viszonyt jelző toldalékokat felváltja az ellátottságot jelző *-val*, *-vel* ragpár és a *feltesz vmire vmit* szerkezet határozója tárgyi viszonyba kerül az állítmánnyal.

Feltette a nyeret a lóra. → Nyereggel látta el a lovat. → *Felnyergelte a lovat.*

felIGE + vmi₁-t + vmi₂-ra/-re → vmi₁-val/-vel + IGE + vmi₂-t → felvmi₁-l/-z + vmi₂-t

Ennek ellenére maga a viszony alapvetően nem változik, hiszen az ellátottság azáltal jön létre, hogy a M valamilyen módon a S-ra kerül: 1602: Felette nagy aiandekockal az istentől *fel voltanac keszitetuen* (EsztT: IgAny. 320); 1792: kétt ágyba négy derekally, kétt, kétt, vánkös, tisztességes festékessel, és lepedőkkel *fel készítve* [Recsenyéd U; Pf]. Az általánosabb jelentésű *felkészül*, *felkészít* mellett olyan *fel* igekötös igét is használunk, amelynek alapigéje megnevezi azt a tárgyat, dolgot, kelléket, amellyel a M ellátja a S-t: 1587: Santha kowachy ... *Patkolt fel* ... 5 wy Patkokat [Kv; Szám. 3/20XIII. 22] – 1626: Lata Eleazar egyet a vadak közzöl *fel-pánczélyozva* a király pánczélyával (Káldi: Makal. VI. 43) – SzékK. 28v–29r: az teh zolgaýd vtan *fél feğwerkedwén* fwthnak vala; 1659/XVII. sz. m. f.: keresztén szomszédink ellen való *felfegyverkezésével* az ... török nemzetet provocálta [EOE XII, 217]; 1780: az egész Joszágot *fel fegyverkeztette* [Buza SzD; LLt 113. L. 20] – 1690: el kerte az pistalljat ... megh mondotta, hogj ... *fel is vagjon poroszva* [HSzjP]; 1718: belénk csappantotta, *fel porozván* is egj néhány rendben puskáját [Dezmér K; JHbK LI. 10] – 1748: az Ágjat *fel ruházta* 9. párnákkal, 3. derékallyal, 2. paplannal [Torda; Borb.].

Az épületek, építmények ellátottságát jelzik a következő igék: 1694: faragot Tölgy faval az Kutnak szaja, kerekdeden *fel van gardozva* [Kövár vid.; JHb Inv.]; 1746: egy *fel gargyázott* kőből ki rakott kerek Kut [Borsa K; Told. 49] – 1755: a ... Házakot *fel szarvazták cserepezték* [Kiskend KK; Ks 71. 52 szám.] – 1725: le rontva(n) a fa kémént *Sendelyeztetett fel* nro 3000^a [Kv; Szám. 54. IV. 28. – ^aZsindely] – 1694: egy vastag fakkal *felgerendázott* mély kút [Kövár vid.; JHb Inv.] – 1594: *fel szarvaszszak* vala asz haszath [Dés; DLt 246]; 1699: egi kis szin három agasokokra (!) és a palankra *fel szarvazva* [Vécke U; LLt Inv. 137]; 1769: egy jó Uj házat pitvarostol Kamorástol ... *fel szarvazzák* [Szépkenyerüsztmárton SzD; Ks 39. 20III. 16] – 1776: egy Borona Fábol ki rakot még *fel nem szarufázot* ... konyha [Szurduk SzD; JHbK 20XI/4. 2] – 1590: Veöttem az Swteohazhoz 1110 Sendelt ... *fel heasztak* [Kv; Szám. 4/19. 17]. Hasonló módon jelölte régi nyelvünk a valamely földterület kijelölésére szolgáló

kerítés, határkő felállítását: 1592 k.: en sem tartozom *fel kertelnj* [UszT]; 1633: Vy kertel *fel kerteli* az köz kertet [Mv; MvLt 290. 119a]; 1782/1795: két Katárka ... a' másik felig *kertelve fel* tsak [Sorostély AF; Ks 80] – 1768: ha ... egyik a' másikebol el foglalt újra *métáztassék fel* [Cege SzD; Wass] – 1650: (Az alperes) az be jaro utczankba(n) ... *fel karosza* el foglalta [UszT VIII/64. 16a].

A 'borral ellát, bort ad valakinek' jelentésű *felboroz*, illetve az 'ajándékkal ellát, ajándékoz' jelentéssel bíró *felajándékoz* ugyancsak a valamivel ellátottságot jelzi, akárcsak a *felpéldáz* 'azonosító jellel ellát', illetve a többi példabeli ige: 1777: jól *fel borozták* az Jobbágyakat [Hoszzúaszó KK; BLt 9] – 1628: bora sincs, mellyel *fel ajándékozzon* (Prág: Serk. 689) – 1655: Ozdi Thamás adot hozzam por aranyat ... hogy *fel példázzam* [Kv; CartTr II] – 1732: az husatt *felfűstöltem* [Noszoly SzD; Ap. 4] – 1635: *Fel álorcázván* magokat (Mad: Evang. 211) – 1760: a nyoszolyóasszony ... a menyasszonyt *felkontyolta* [RettE 100] – 1745: Sárvári Bota Mária ... elsőbben a Plengeren ... meg veszszoztessék, azon tul *fel koszoruztatván* in Exemplum aliarum [Kv, TJK 16/5. 4–5] – 1615: kákából czinált coronauál *fől tarézzák* vtet (Zvon: PázmP. 285) – 1615: Magát possat virágokkal vgyan *föltetészte* (Zvon: PázmP. 260) – 1788: Férjfinak való égy patyolat hálo süveg *fel pántlikázva* [Mv; TSb 47]. A *felpofoz* ugyanúgy ellátottságot mutat, mint a fentebb idézett szerkezetek: 1764: bizony *fel pofozza* mert eo bé nem árulta [Bögöz U; IB].

A rendszer kiterjesztését jelzik azok a *fel* igekötős igék, amelyek nemcsak a valamivel ellátottságra utalnak, hanem jelentéskörükbe tartozik a díszítettség is: 1589: Fiuekcel *fől ekesiti* (Mon: Kép. 2); 1761: viselt ... egy drága kövekkel *fel ékesítettett* njak szorított [Mezőbánd MT; MbK IX. 28] – 1566: szépen *fel-ciffrálta magát* (Helt: Mes. 92); 1767: Képekkel *fel-tzifrázta* a házát (PPB) – 1760: A hid széleit és végeit faragott képekkel, ékes tornyotskákkal *fel-fitsérezték, fel ékesítették* (Moln: JÉpül. 221) – 1628: Az oltárokat *fől nem tarkázzuc* (Sam: Harm. Előb. 6) – 1613: Meg-kivánnya az vr, hogy asztalát *fel-csinyosítsák* (Pázm: Kal. 735); 1713: míg magokat *fel-tsimogattyák* (Kisv: Adag. 132) – 1666: Pántlikákkal *tzaffragozá-fel* (Pós: Válasz. 45) – 1613: ezer esztendőül fogva soha olyan mosdott s *fel kendett* nem vólt (Pázm: Kal. 294).

A régi nyelvi adatok tanúsága szerint az ellátottság csak a *fel* igekötő jelentéskörébe tartozik, hiszen a vizsgált anyagból sem *alá*, sem *le* igekötős ige nem sorolható ebbe a csoportba. Az alapigék legnagyobb részéhez a XVI. század után kapcsolódik az igekötő, korábbi adattal csak elvértve találkozunk. Ekkor azonban a csoport robbanásszerű gazdagodást mutat, hiszen azoknak a dolgoknak a többsége, amit valamire rátehetünk, alapját képezheti annak az igének, amellyel a cselekvést megnevezzük. Több olyan kifejezés is ide sorolható, amely akár egyszeri, sajátos használatra enged következtetni. Gondolok itt az építkezés különböző fázisait mutató *felcserepez*, *felzsindelyez*, *felszarufáz*, *felhéljaz*, valamint a *felkaróz* 'karóval bekertel', *felmétáz* 'métával kijelöl' igékre. Hasonlóan egyéni, alkalmi használatot feltételezhetünk a *felboroz* 'bort ad, borral

ellát' és a *felajándékoz* 'ajándékot ad', illetve a *felálorcáz* 'álarcot tesz' esetében. Külön említést érdemel a *felruház*, amelynek a 'ruhával ellát' jelentése – az elérhető adatok fényében – csak a XIX. században alakult ki, pedig a ruha 'öltözködési darab, ruhanemű' jelentése már a legkorábbi századokból adatolható.

Az adatokból előkerült alapigék egy része ma már nem használatos, azonban nagy számmal jelentek meg a XVIII. századot követően olyan *fel* igekötős igék, amelyek a 'vmivel ellát' jelentést hordozzák: *felhúroz*, *fellobogóz*, *felzászlóz*, *felsámfáz*, *felgyűrűz*. Hasonló módon tágult a díszítettség körébe sorolható igék csoportja: *feldíszít*, *felcicomáz*, *felpiperéz*, *felsallangoz*, *felvirágoz*, *felgallyaz* 'gallyakkal feldíszít'. A rendszer azonban olyan kifejezésekkel is bővült, amelyek alapigéje a cselekvést magát nem a vmire rákerülő dolog nevéből képzett igével fejezik ki: *Fellocsolja* az udvart. *Felöntözi* a járdát. A sétány útjait *felhintette* homokkal. Munka közben *felsebezte* a kezét. A csoport érdekessége azonban az, hogy míg a régi nyelvi adalékok csak *fel* igekötős igékkel szolgálnak, a XX. századra olyan *le* igekötős igék megjelenésével is számolhatunk, amelyek szintén az ellátottságot fejezik ki: Szépen *leetted* a ruhádát! Jól *lecukrozta* a lekvárt. Töltőtollával *lefröcskölte* a ruháját. A forró olajjal *leforrázta* a karját. Vigyázz, *le ne köpd* a cipőmet! Borral *lelocsolta* a nadrágját. *Lemocskolja* a kötényét mosogató lével. Mindig *leöntözi* a ruháját. *Lepacázta* a dolgozatát. Valami veréb *lepiszkította* a kalapodat. A *le* igekötőnek ezt a használatát nem csak az motiválja, hogy a cselekvések során valami fentről kerül rá a S-ra, hanem inkább a FENN–LENN tengelyhez kapcsolódó POZITÍV–NEGATÍV értékjelentés.

2.2.b. A M felkerül/lekerül a S-ról

2.2.b.1. A M nem tartozik hozzá a S-hoz

a) A *le* igekötő alapjelentésében azt jelzi, hogy a M eredetileg magasabb helyen van, és a mozgás következtében ehhez a helyhez képest kerül alacsonyabb helyzetbe. A M és a S egymáshoz való viszonyát tekintetbe véve elmondhatjuk, hogy a M nem tartozik közvetlenül a kiindulópontot jelző S-hoz. A M külső segítség nélkül végzi a cselekvést: 1551: *le bochatkozec* a teuéről (Helt: Bibl. I, L2) – ErdyK. 510: *Le zökölleek* lowa hatarol; XVII. sz.: Garai Miklós lováról *leszekellék* (RMK III. 327); 1796: Ros Mária ... Szenárol egy felé ... Mytyéj Nutz ... más felé *le szöktenek* [Déva; Ks 101] – 1566: a ketské meg látác a farkast, *alá szeckelénec* a kementzeről (Helt: Mest. 303) – 1585: *le vgrandozanak* a' zekerekreol [Kv; TJK IV/1. 486]; 1632: *le ugrek* az kertreöl [Mv; MvLt 290. 77b]; 1780: egy szakasz szénán állok vala, és a tetejéről *le ugordván* [Karácsonfva MT; Told. 4] – 1584: *ala ugordanec* az egyhaz teteieről (Born: Préd. 23) – 1632: egj *le dobbana* az kertről [Mv; MvLt 290. 77a] – NádK. 239v: az oltarrol *le zalla* [egy tetemereklye]; 1606: be mene az keortuely fa ala ... *Zallj le rulla*, Ezenbe *le zalla* [UszT 20/195] – PeerK. 54r: fakrol lewelees *nem zal ala* – PeerK. 41r: egh hollo zalla ... az palmafanakh agara ees onnat ... *ala repolwen* –

DomK. 153r: az pap huganak ev fya az tornachrol *le eseek*; 1631: *le esek* az lorol [Mv; MvLt 290. 52]; 1750: a' Kantzárol *le esett* [F.szászújfalú BN; BK] –1597: (a tehén) *ala eset volt* az ganerol [Kv; TJK VI/1. 7] – JordK. 402: Eeznek az morsalekból, kyk *lewe hwlnak* hw vroknak aztalarol; 1767: Asztalról *le-húlló* morsalékok (PPBl) – GauryK. 21: Judas ... acasztófarol *alazacada*.

A M mozgását egy kívülálló idézi elő: NagyszK. 150: a kereztfarol az o zent testeeth *le vennejek*; 1681: az lovárul valami üres berbenczet *vöttek le* [Sziget Mm; KaLt]; 1771: harangot akart *levenni* rola [Vadad MT; VK IV] – DöbrK. 161r: farol vtet *ala veven* – WespzrK. 56r: kezdek vronknak zent testet *ala adni* a kereztfarol – 1592: ket legint *zallitottak wala le* az lorol [Kv; TJK VI/1. 29–30]; 1636: az ... lovas *le szálita* louaról az Azzonyt [Mv; MvLt 291. 71b]; 1747: az sido gyermekek *le szálittatak* az kanczáról [Szentbenedek SzD; Ks 27. 18b] – 1703: a piaci templomról is sok cserepet *lehányt* [Kv; KvE 281 SzF] – KrisztL. 11r: *le vetetny* paranchola a kerekrol o'teth; 1652: diszno pajta ... ā falarol ā szél a szalmát *le vetette* [Görgény MT; Törzs.]; 1795: a Szekérről *le vetette* mint egy kis pumit [MvLev. 9] – DebrK. 5: az Ifyat niakkal *vetneie* onnet *ala* – 1590: Az kö szikláról *le taszigálac* őket (Kár: Bibl. I. 395) – DebrK. 153: *le vere* az wr Isten o'tet loua hatarol; 1695/1751: lováról *leveri* Ulyssest (Hall: HHist. III. 106); 1772: a nagy karikákat a kerekekről *le verte* [Dés; DLt 321. 60b] – 1592: ladamrol lakatomot *le wtte* [Szu; UszT]; 1762: egj Bokályt az asztalrol *le üttenenek* [Hagymásbodon MT; Told. 48] – 1654: az szegről egj kardot *le kapa* [Ksz; BLt 7] – 1566: *le raggadac* Lupescót a keuer lónac orráról (Helt: Mes. 347); 1600: az palchat *le ragatta* Janos az aito felüll [UszT 15/67] – 1540–1560: Zsidót az oltárról *leránditá* (RMK V, 32) – JordK. 756: *le razwan* az port hw labokrol; XVII. sz.: Az kégyót kezéről tűzre hogy *lerázá* (RMK IV, 205) – 1500–1599: Az disznó sódorát *vond le* az nyársról (Radv: Szak. 60); 1668: az zárokat is *levonatta* az ajtókról [TML IV, 339]; 1747: az vasat lábáról *le vonta* [Küküllővár KK; Ks 112] – 1570: kichin gyermek koraba ... az Dayka *eytette volt leh* az Aztalrol [Kv; TJK III/2. 180].

A *lekerül vmi vmiről* szerkezetet felmutató *lefordul* 'egy fordulattal leugrik, leszáll, lejön vmiről', *lefordít* 'vmi alacsonyabban levő helyre fordít' is ebbe a csoportba sorolható, annak ellenére, hogy a *fordít*, *fordul* ige *fel*, valamint az *alá* igekötős párját a 2.1.d. alatt tárgyaltam. Ugyanis az oda besorolt *felfordul* és az *aláfordul*, ritkábban a *lefordul* igékkel jelzett cselekvések során a M olyan kétpólusú dolog, amelynek az egyik vége stabil, míg a másik mozgatható, így a mozgás során a dolognak csak a mozgatható vége változtat helyet, míg a S vége mozdulatlan marad. Itt azonban olyan cselekvésekkel állunk szemben, amely során a M teljes egészében lekerül a S-ről, a *fordul* és a *fordít* alapige csak a mozgás milyenségét mutatja: NémGl. 116: *Lefordula*; 1574: Zeoch demeter vgy *fordwl leh* egy veres kacholarwl [Kv; TJK III/3. 310]; 1603: Mind *le fordult* az Fwle az vallara [Kv; TJK VI/1. 666]; 1710: mind lajtorjástól *lefordulának* a köfal mellé [CsH 356–7] – PozsK. 22: lathak *leforditottat* az keweth; 1630 k.: (Aztalos

Janost) *le fordita* Szabo Ferencz ne Aszonio(m) az ladarol [Mv; MvLt 290. 44a]. Ugyancsak *lekerül vmiről vmi* szerkezetet mutat a *lefon*, valamint a *leszűr*, *levesz* '(folyadékot) letölt', *levon* 'uaz' és a *lefőz* is: 1708: *Lefonni* a gu'zalyról (PPI) – 1569 k.: *zwrđ le* az vizet [Nsz; MKsz 1896. 357] – 1705: Ma kezdettem egy huszonhat vedres csanádi óbort ecetre ... két vederrel *vétettem le* róla [WIN I, 541] – 1662: Hóld fogytára *le-vonhatni* a borokat avagy egyik hordóból a másikban tölthetni (Lipp: Cal. 6) – 1705: meg kell főzni, úgy, hogy két ujjnyira *lefőjön* [WIN I, 528].

A *felkerül vmiről vmi* szerkezet ritkán jelenik meg a magyar beszélők szövegeiben. Csak azokban az esetekben használjuk, amikor hangsúlyozni akarjuk, hogy a S lent van, lennebb van, mint a M helyzete a cselekvés befejeztekor. Ide elsősorban azok a szerkezetek sorolhatók, amelyekről már szóltam a 2.1.a.1. alfejezetben. Ezt a sort egészíti ki a *vmi felfordít vmiről* kifejezés, amely az előzőekben látott *vkít/vmit lefordít vmiről* ellentétes irányú párja: 1593: *fel fordítak* az lepedeőt rolla [Kv; TJK V/1. 404]; 1629: *felfordita* szokniáját [Mv; MvLt 290. 142]; 1753: az Mentet *fel fordittattatta* az fararol [Marossztyörgy MT; Ks 48. 67. 31]. A kifejezések többségéből azonban hiányzik a RAJTA viszony megszűnését jelző toldalék, és a szerkezet csak a tárgyas viszonyt mutatja meg, mivel nem kívánjuk hangsúlyozni honnan kerül el a felfele irányuló mozgást elszenvedő M: 1626: *Hajts-fel* a leplet (Káldi: Bibl. 233) – 1597: egy rúhaba(n) vala *fel takarok*, hat egy holt gyermek [Kv; TJK V/1. 133] – 1713: Testét szemtelenül *felmezteleníteni* (Kisv: Adag. 128) – 1570: *fely otthak* ... az Teste az ltes ellen meg zagadot volt [Kv; TJK III/2. 186]; 1729: *feloldoztatta volna* kezeit ā sparga helljein Sürün ki serkedezet ā Vēr kezeiből [Sövényfva KK; TSb 51]. Az idézett példaanyagból kitetszik, hogy itt a hangsúly a láthatóságon, és az ezzel kapcsolatos megismerésen van, ahogy a csoport kiterjesztését jelző *felfed* igénk is jelzi. Így rokonságot mutat a 'M egyik vége magasabbra/alacsonyabbra kerül' csoportban bemutatott igékkel. Az észlelés szempontjából nem az a fontos, hogy megszűnik a RAJTA viszony, hanem az, hogy ezáltal valami láthatóvá, megismerhetővé válik. BécsiK. 6: Jöy es *felféggéd* ő palasťat; 1593: *fel fede(m)* az giermeket, hagi lassam [Kv; TJK V/1. 434]; 1630: agiaban fekuen *fel fedte magat* [Kv; RDL I. 20]; 1723: fényes öveg-tál lévén, nem vala szükséges *felfedezni* (Csúzi: Síp. 219).

b) A takarítás jelentéskörébe tartozó kifejezések szintén a *vmi lekerül vmiről* szerkezetet mutatják. A nemkívánatos M ugyan ebben az esetben jobban hozzátapad a S-hoz, azonban nem tartozik hozzá, nem része a S-nak: 1757: *le tisztított* Szöröket meg gyűjtsék [Déva; Ks 92. I. 23] – 1592: Az cloaka kerül a sok rútsagot *fel tisztattatuk* (!) [Kv; Szám. 14/V. 25]; 1667: 400 majorsagh Kalongja buzat ... *Fel tisztittatám* [Bonyha KK; UtI]; 1742: A köles *fel tisztitva* [Szászkerked K; LLt] – 1758: Számtarto Ur(am) ... ā Vizet havat *le takaritassa* [Déva; Ks 76. IX. 8] – DebrK. 177: heet zent Azzoni allatok *leh tőrlék* az bodog vert rola; 1675: *letöröltetnék* szomorú orcámról az tőkéletlenségnek és

háladatlanlanságnak mocska és szennye [TML VII, 27]; 1767: *le-törölöm*, tisztítom (PPBl) – 1597: az pokhalat *le sepretettem* [Kv; Szám. 7/XII. 23]; 1621: az keo labokrol falokrol pokhalat port *le sepret* [Kv; Szám. 15b/IV. 15]; 1758: ā meg álló vizet, havat ... *le tisztitasson sepertessen* [Déva; Ks 76. IX. 8] – 1584: a' giermeket es *mossuk le* a' feredeo vízbe [Kv; TJK IV/1. 276]; 1633: mossa megh az inget kit az Lean mosais de iol nem *moshatta le* [Mv; MvLt 290. 132b]; XVIII. sz. eleje: dugásztot Szuvattal be kel verni ā föl Szedet bőrt, harmad nap múlva borral ā Szuzatott (!) *mosd le* [JHb 17/10] – 1573: talat fazakat *Mossok fely* [Kv; TJK III/3. 53–4]; 1720: midőn főzni te<czen>ek belőle lagy meleg vízzel kel *fel mosni* s meg fejeür [Hévíz NK; Ks 95].

A szennyeződés eltávolítására használt alapigékhez tapadó igekötők ugyanazt a kettősséget mutatják, amit már több ízben is jeleztem: a *tisztít* és jelentéskörébe tartozó igékhez mind a *le*, mind a *fel* igekötők társulhatnak. Itt is különböző nézőpontot takar az egyes igekötők megjelenése. Egy dolognak vmire való rátétele, valamint a vhonnan, vmiről történő eltávolítása a magyar nyelvet beszélők számára inkább a KÖZEL-TÁVOL dimenzióhoz kapcsolódik. A térdimenziók egymáshoz való viszonyában pedig a KÖZEL, a KINN-hez és az ELÖL-höz hasonlóan, a FENTI pólushoz, a TÁVOL, a BENN és a HÁTUL-tal együtt, pedig a LENTI-hez áll közel. Így érthető, hogy a *le* igekötős igéket miért használjuk valami eltávolításának a kifejezésére. Ez azonban nem indokolná a *fel* igekötő hasonló módon való használatát. A *fel* megjelenését nem (vagy nemcsak) az indokolja, hogy a feltisztítandó felület általában lent helyezkedik el, hanem mert a POZITÍV–NEGATÍV értékdimenziók szerint szerveződő nyelvi világban a FENT-hez a POZITÍV és ezen keresztül a TISZTA, míg a LENT-hez a NEGATÍV és a PISZKOS/MOCSKOS értékjelentés kapcsolódik (l. *lemocskol*, *lepiszkít* stb.).

c) Az utolsó csoportba sorolható kifejezések olyan cselekvéseket neveznek meg, amely során a S-hoz hozzá nem tartozó, de közvetlenül (az előzőekben tárgyalt szennyeződéshez hasonlóan) hozzátapadó M eltávolítására kerül sor. Az igék egy része nem feltételezi valamely külső erőnek a beavatkozását: 1638: geörzeölte ... az haz oldalát ... *hullot le* az tapasz [Mv; MvLt 291. 163b]; 1785: a stokaturája sok helyyeken *le hullott* [Szamosfva K; Born. 20IXb. 20. 13] – 1668: *le kopot* Araniu Mosdo Korsostol [Mk 4]; 1798: Poharatskánk ... a rezezés, vagy ... aranyozás rolla *le kopott* [M.bikal K; RAK 30] – 1638: rontotta az haz falat hogi ugia(n) *sorlodot le* az haz oldala [Mv; MvLt 291. 164a] – 1656: ezen haznak ... meszelese *le omlott* [UF II, 172]; 1761: (A szoba) *le omladozott* tapaszu [Pagocsa MT; JHbK L18/1. 14–5].

Azonban a tapadás néha oly nagy mértékű, hogy csak egy A segítségével távolíthatjuk el a nem kívánt réteget a dolog felületéről: 1575 k.: ezth *vakard le* az plehről [Nsz; MKsz 1896. 282]; 1682: genetségít cserépdarabokkal *vakarná le* (Hall: Paizs. 13); 1778: itassanak uele^a ... egy Lót borkövet, a' mint a' hordórol *le vakarták* [MvÁLt Mátyus, ConsSan. gub. – ^aA hasszorulásos beteggel] – 1760: régi^a pedig csak valami késnek a hegyivel *vakart(ák) fel* ezen betüket [RettE 107.

– ^aA sólyomközi puszta templom egyik felirata] – 1592: *felváj* (C); 1758: földet *felvájó* vas Lapoczká [Déva; Ks 76. IX. 8]; 1767: Tapasztékját *fel-vájom* (PPBl).

A *lekerül vmiről vmi* szerkezetet mutató kifejezések közé jobbra *le* és *alá* igekötős igék sorolhatók. Az ide tartozó kevés számú *fel* igekötősek, ugyanúgy, ahogy a *le* és az *alá* igekötővel előforduló igék már a 15–XVI. századból adatolhatók. A felfele irányuló mozgást és a láthatóságot hangsúlyozó *felmeztelenít* ma már nem része a szókincsnek, illetve a *felold(oz) vmit vmiről* szerkezetet az ÉrtSz. irodalmi nyelviként minősíti, az ÉKSz. pedig már nem is veszi fel az igének ezt a jelentését. A *fel vmiről vmi* szerkezettel rendelkező kifejezések a) alcsoportjába sorolt igék állománya az évszázadok során nem bővült. Az ugyancsak már a XVI. századból adatolható, a tisztogatás jelentéskörébe besorolt igék száma a 20. századra megnő: a korábban már meglévő *le* igekötős igék *fel* igekötős párai is kialakulnak: *Felkeféli* a parkettet. *Felseperte* a sok szemetet. *Felsúrolja* a padlót. *Feltakarítja* az udvarról a favágás nyomait. Az asszony minden reggel *feltörli* a padlót.

A c) alcsoport *felvakar, felváj* igéi mellett pedig megjelenik a *felhorzsol, feldörzsöl* is. Az ide sorolható *le* igekötős igék a régiségben nagy számmal jelentkeztek, és az úton történő elmozdulást jelző igecsoport mellett ma is a konkrét mozgást jelző csoportok leggazdagabbika.

Az a) alcsoport olyan kifejezésekkel bővült, mint: *leszédül (az állványról)*, *lebillen (a székről)*, *lecihelődik/lekászalódik (a villamosról)*, *letuszkolják (az emeletről)*; *leakaszt(ja a bundáját a fogasról)*, *lebukik (a járdáról)*, *lebukfencezik (az ágyról)*, *leemel(i a könyvet a polcra)*, *lecsavar(ja a tubus kupakját)*, *leteker(i a fonalat)*. A takarításra vonatkozó *le* igekötős igék érdekessége, hogy a *letakarít* és a cselekvés eredményét mutató *letisztít* csak a XVIII. századból adatolható, míg a *feltisztít* már a XVI. században megjelenik. Ennek az is lehet a magyarázata, hogy – amint már említettem – a FENN–LENN tengelyhez közvetlenül kapcsolódó POZITÍV–NEGATÍV értékeken keresztül a tiszta a skála fenti, a piszkos a lenti pontján helyezkedik el. Részben ugyanez a magyarázata annak is, hogy miért jelentkeznek olyan kis számmal a *fel* igekötős igék ebben az alcsoportban, és miért nő a *le* igekötősek száma a XVIII. század után: a piszkot, mint kellemetlen, eltávolítandó dolgot *le* kell venni arról a S-ről, amin rajta van ahhoz, hogy az tiszta maradjon: *Lefújta* a hamut a papírról. *Lepöccinti* a pihét a kabátjáról. *Leporolja* a nadrágjáról a meszet. A sarat *lepucolta* a csizmájáról. *Lecsutakolja* a lovat. A nagytakarítás után *lefürdött/letusolt*. A c) alcsoport *le* igekötős igéi, szemben a *fel* igekötősekkel, csak a XVII. századtól adatolhatók (kivételt képez a *levakar*), és ezt a csoportot egészítik ki később a *lemállik/lepattogzik (pl. a vakolat)*, *lepereg (pl. a mész a falról)*, *leold(ja a körömlakkot)* kifejezések.

A *lekerül* a M a S-ről csoport a) alcsoportja tartalmaz csak *alá* igekötős igéket, amelyek a XV–XVI. századból kerültek elő, és amelyek közül ma már

csak hármat szótárastak az ÉrtSz. szerkesztői: az *alászáll*-t vál., az *alávet*-et irod., rég. és az *alábukik* igét szintén vál. minősítéssel.

2.2.b.2. *A M hozzátartozik a S-hoz*

A S-hoz hozzátartozó M testrészű (bőrfelület, növényi szár, gyümölcs stb.) vagy valamely dolognak olyan fontos része, amely nélkül az a dolog nem töltheti be funkcióját. A M-nak a S-hoz való szoros hozzátartozását az is mutatja, hogy A nélkül nem is mehet végbe a mozgás: 1589: az fat es az mi czierezniet *le szedett* ... Zaz matthias rolla [UszT]; 1668: Egy gyöngyös parta, melytol boglarokat *le szedtek* [Mk 12]; 1758: a cserép fedelit *Le nem szedik* [Déva; Ks 76. IX. 8] – TihK. 225: Adam *zakazta le* az tiltot fanak gömöchet; 1651: Rósát virágiában *le nem szakasztottam* (Zrinyi: ASyr. 4); 1767: *Leszakasztani* a gyümölcsöt (PPB) – DebrK. 5: *leh tőrek* a Tömlőcznek aitoiat; 1682: Pro memoria én is *tőrek* egy darab kőfalt *le* [Kv; KvE 217 BP]; 1773: az Isten megszegyenité őket, szarvokat is alkalmasint *letöré* [RettE 305] – 1679: az eszterhaját *leteptek* [Dés; Jk]. Az A-nak szerszámra van szüksége ahhoz, hogy megszüntesse a S és a M egységét: DebrK. 586: az elős tőrel erdőgnec ynath *levagod*; 1690: erdőnek egyik részét *lé vágatta* [Jedd MT; EHA]; 1773: Könyökinek a bogját ... *le vágta* [Burjánosóbuda K; KLev.] – 1604: Agait *lenyese*m (MA); 1794: a Dio fának az also részin lévő ágait *nyesnök le* [Szászkerked K; LLt 227. L. 25] – 1598: Valami oltuant *meteltek vólt le* az gyermekek [UszT 13/30]; 1662: bizonyára igen *le is metéltetének* a sódorok [SKr 628]; 1767: Faradék, *le-metélék*, forgáts (PPB) – JordK. 680: Mynden zelw vazzót ... *le metzy*; 1643/1673: A szőlő fejeket *le-metzyén* (Com: Jan. 84); 1759: a Csorikájának madzagját ... *le metczették* [Tomnátyek H; Ks 112] – 1689: az Álla kapczajatis mind ket felül *le hasogattak*^a [Dés; DLt 452. – ^aBoncolás közben]; 1767: *Le hasították* az orrát [Bethlensztmíklós KK; BK] – 1540–1560: A nagy állófáknak ő ágait szörnyen *leszegdeli* (RMK V. 85); 1767: *Le-szegni* az ágat; *le-töröm*, *le-szegem* (PPB) – VitK. 34v: a *le zeldelt* keher; 1773: egy darab szalonnát *leszelt* [Selye MT; BetLt 7] – 1608: Az juhokrol csak a gyapiokat *nirie le* (Sim: Evang. 181b); 1780: egy juhát meg nyirte, gyapját *le nyirvén* el lopta volna [Grohot H; Ks 113] – NádK. 325r: es az o husat Lontyarol *le faractatha*; 1769/1802: Bükfában praetendált kereszt *le faragva* tanáztatott [BSz; JHb L17/3. 48] – 1612: Az szegelletet *le czapyak* [Kv; PLPr 1612–15 I/3]; 1772: egy ... katonának egyik fület, egy ujját *lecsapták* [RettE 276].

Az ide sorolható szerkezetekben az igekötő olyan alapigékhez tapad, amelyek jelölik azt a szerszámot, amivel az A-nak sikerül leválasztania a M-t a S-ról. Hasonlóan felépített igekötős igékkel találkoztunk a 2.2.a.4. alfejezetben, ahol a jelen csoportban tárgyalt kifejezések ellentétét vizsgáltam meg. Ha a megfosztottságot szeretnénk kifejezni, az alapszerkezethez hozzátartozhat a cselekvés végrehajtásához szükséges eszköz neve is. Azonban ez a szerkezet

abban is különbözik a 'feltesz vmit vmire' csoporttól, hogy itt az eszköz nevéből képzett igét igekötő nélkül is használjuk.

vki leveszi vmi₁-vel vmi₂-nek a vmijé₃-t → vki leVMI₁-z/-l (vmi₂-nek) vmi₃-(jé)t

Az erdész *levágja a fűrészszel* a fa ágát. → Az erdész *lefűrészeli* a fa ágát.

Ugyanígy az eszköz nevét is magukba foglalják az igék: 1566: szaruaimat *le fűreszellyétec* (Helt: Mes. 349); 1621: Zekek(ne)k 24 labait *le fwrezelte* [Kv; Szám. 15b/IV. 12] – 1736: Ha valaki ... az szakállát *leberetváltatta* ... az csúf volt [MetTr 350] – 1630: arczul Kapa Szanto Martonne Szeőke Petert s mind *le keörmeöle* [Mv; MvLt 290. 198b]. A szerszámot expliciten nem tartalmazza a *lerág*, *leharap*, *lemar* igecsoport, azonban az alapigék észlelési feltételei közé tartozik az is, hogy ezeket a cselekvéseket csak foggal lehet elvégezni: 1570: Neh ... *Ragatna leh* a gyepwt [Kv; TJK III/2. 47]; 1793: a' jövéseket *le rágiák*^a [Peselnek Hsz; HSzjP. – ^aA kecskék] – 1604: *leharap* (MA); 1767: *leharap* (PPB) – 1604: *lemar*; *lemardos* (MA). Ide tartoznak azok az igék is, amelyek nem a szerszámot, hanem a cselekvés végeredményét vetítik elő, illetve azok, amelyek a M milyenségére mutatnak rá: 1643/1673: A borbély a hajakat nyiri, *le koppasztya* (Com: Jan. 115); 1745: *le kopasztván* a' szőrít [Szásznyíres SzD; Ks] – 1755: *le tsonkált* fa [Balsa H; GyK] – 1690: A dió-fának belső héját *háncs-le* (PP:PaxC. 278); 1798: a' Ketskék ... a' fiatal fák(na)k Héjját körül *le hánattyák* [Déva; Ks 76. VIIIc. 183] – ÉrsK. 417: egy zolgalo leyannak zoknyayath, kynek ew wyath *lefeyte*; 1662: zöld barsoni perem Negy rendel ... *le vagion feítve* [Kv; RDL I. 146]; 1708: *le fejtem* a prémet (PP).

Ritkán a nyelv rezultatív igét is használ a *vmi lekerül vmiről* szerkezet megnevezésére annak ellenére, hogy az, ami része valaminek, illetve ami szorosan hozzátartozik egy dologhoz, önmagától nem válik le. Ezt azonban (a legtöbb esetben) pótolja a szöveggörnyezet: 1590: Az én karom az ő forgó czontairól *le szakadgyon* (Kár: Bibl. I. 530); 1638: ugy hagita ... Czismagia Istuan egy Tanierral hogy *le szakat uala* egj darab az Arczaiban [Dés; DLt 402]; 1757: Az udvari üstnek a füle *le szakadván* [Kiskend KK; Ks 71. 52 Szám.] – 1667: az asonakis egyik file *le hasadván* [Kv; SzCLEv.]; 1720: falai *le hasadoztak* [Branyicska H; JHb] – 1637/1639: 4. vj karszek az egjiknek az karia *le teort* [Kv; RDL I. 111]; 1736: edgyik kéményének Sipja töb(en) *le törött* [CU]. A *lehámlik*, *lefoszlik*, *lebomlik* stb. igék *fel* igekötővel megjelenő párját hasonló módon, a valóságban kauzativ cselekvés megnevezésére használjuk rezultatívként: ÉrdyK. 561: Az nagy veresseegből mynd *fel hamlot valla* az bewre; 1767: *Fel-hámlik* a hátom a verés miatt (PPB) – 1604: *Föl-feslett* (MA) – 1767: Köröm mellett bőr *fel-foszlása*, szálkázása (PPB) – 1767: *Fel-tört* a tenyerem, talpam (PPB) – 1743: két sárga szőrű *fel romlott* Nyaku ökrököt hajtott volna [Szásznyíres SzD; Ks].

A 2.2.b.1. csoportba sorolt *fel* igekötős igékkel élünk akkor is, amikor valamely dologhoz tartozó rész eltávolítását szeretnénk kifejezni: 1767:

Ágyéknak, alfelnek lovaglásban, járásban fel-törése, bőrnem *fel dörgölése* (PPBl) – 1598: Nem ió az uy sebet *fel körmölni* (Decsi: Adag. 257) – 1736: De miért *vakarjuk fel* a béforrott sebnek az ő turját? [MetTr 340] – XVIII. sz. eleje: azon dugásztot Szuvattal be kel verni a *föl Szedet* bőrt [JHb 17] – 1609: az Rostelj alatt *fel bontotta* ... az Varos falat [Kv; Szám. 26/IV. 167] – 1604: Bőr *föltörése* járás miatt hévi időben az alfelen (MA); 1765: gr. Bethlen Imre ... Vadászni járván a csizma egy kisség *feltörte* [RettE 180] – 1755: a Lábai fájnak a vas *fel rontotta* [K; Told. 3a].

Itt is, a *fel* igekötős igékkel szemben, a *le* igekötősek jelennek meg nagyobb számmal, azonban hiányoznak az *alá*-hoz kapcsolódó igék, hiszen az észlelési feltételeknél jelzett megszorítás miatt nem is alakulhattak ki. A *levág vmiről vmit* jelentéskörébe tartozó igék jelenlétére már a XVI. századból van adatunk, ám a XVII. században terjednek el nagy mértékben, akárcsak a jelen csoport ellentétét, a valamivel ellátottságot jelző *fel* igekötős igék. Az újonnan keletkezett igekötős igék között az egyik leggyakoribb igitípust a S-ről lekerülő M nevét magába foglaló alapige képezi: A tegnap *leszemeztük* a kukoricát. A tavaly *leszüretelt* szőlőből nagyon jó bor lett. *Le* kellett *pikkelyeznie* a süllőt. A jövő héten *lekacsozzuk* a dinnyét. Az almafát *legallyazta*. *Lelevelezi* a napraforgószárat. *Lefölözte* a tejet. A szerszám nevét tartalmazó igék sora csak a *lekanalaz*, *lebaltáz*, *legyalul*, *leköszörül*, *leráspolyoz* igékkel bővült. Emellett a *levág* és a *lerág* jelentéskörébe tartozók is gazdagították a csoportot: *Le* kellett *amputálni* a lábát. *Leoperálták* a nyakán levő daganatot. *Lecsípett* egy darabot a kenyérből. *Leissza* a habot a sörről. *Lehörpintette* a tej fölét. *Leeszi* a húst a főzelékről. Savval *lemaratja* a rozsdát. *Lecsiszolta* az öntés nyomait. A gyufával *leperzselt* a bajuszát.

Az ebbe a csoportba sorolt *fel* igekötős igék csak a XVII–XVIII. században jelentkeznek, és számuk, az előző csoporthoz hasonlóan jóval kisebb, mint a *le* igekötőseké. Ha összevetjük a régi nyelvi adatokat a mai szókinccsel, láthatjuk, ma már sem a *felfoszlik*, sem a *felromlik*, sem a *felkörmöl* nem tartozik a magyar köznyelv szókincséhez.

2.2.c. A M ruha

Az öltözködéshez kapcsolódó kifejezéseket külön csoportban tárgyalom, mivel a M, a ruha nemcsak felkerül az emberre, hanem le is kerül róla, így nem tárgyalhattam volna az ide sorolandó igekötős igéket az előző fejezetekben anélkül, hogy a M szempontjából összetartozó kifejezések ne kerültek volna távol egymástól. Az öltözködés kizárólag emberi aktivitás, és a S-t képező emberi test, amelyre a M, a ruha rákerül vagy amiről lekerül, alkata és térbeli elhelyezkedése miatt vertikális felületnek tekinthető. Éppen e kettősség miatt az alapigék mind a *fel*, mind a *le* igekötőt magukhoz vonzzák. Ugyanakkor olyannyira fontos mindennapi tevékenység az öltözködés, hogy külön igével jelezzük a ruha felöltését (*felöltözik*, *felölt*) és annak levetését (*levetkőzik*, *levet*): NádK. 269v–270r: labí oltozetoth ... *vezonvala fel*; 1653: a dolmant és a

mentémet *felvőm* [ETA I, 69–70 NSz]; 1777: talám esső után *veszszük fel* a' köpenyeget [Déva; Ks 92. I. 17] – 1592: Swegeket *le wewen* [UszT]; 1796: fejről, hogy meg ne fojlodjék keszkenyőjét *le vettem* [Kv; AggmLt B. 15] – DomK. 60r: ev saruýt *fel vonya vala*; 1631: had *uonnjam felj* az czismamot [Dés; DLt 367]; 1724: Laczika ... az nadragat *fel nem vonhata* [Ap. 2] – NádK. 123r: *le vonac* rola a zederyes palastoth; 1613: kel az áll-orczát *levonni* az ... Zopyrusokrúl (Pázm: Kal. 450); 1710 k.: a kesztyűjét elfelejtvén ... *levonni* ... ott kelle állanom, míg *levoná* [BÖn. 586] – 1665/1754: Ha valamely Legény a' B. Társaságnak bé-gyűlésekor mentéje *fel-öltetlen* ... büntetése két héti bér [Kv; AsztCArt. 13]; 1759: minden nap dolmányt *öltöttek fel* [RettE 89] – DöbrK. 239v: Zokíamot *le vettem*; 1641: az Ciukliaiat *le vete* [Kentelke SzD; BfR]; 1783: *le vetteti* a piros tsizmát az aszszonyokkal Toroczkon [Torockó; Thor. 20/4.] – 1767: Ruháját *felöltözni*; *felöltözött* ruhák (PPBl) – EhrK. 68: Az prior mend az conuent helyekuel *magat le uetkeztettuen* kerek bodog Ferenczett; 1638: *le uetkezek* Sylagine Aszoniom [Mv; MvLt 291. 160b]; 1774: a dolmányát *le vetkezte* [Oprakercesora H; TL].

A *felöltözik* és *levetkőzik* külön alcsoportot is képez, mert amikor nem általánosan beszélünk az öltözködésről, hanem meghatározzuk azt a ruhadarabot, amelyet felöltünk vagy levetünk a FENN vagy a LENN viszony létrejöttéhez a BENNE viszony létrejötte vagy megszűnte is társulhat. A magyarázat a ruha észlelési feltételeiben rejlik: a ruha elsődleges észlelési feltétele az, hogy körbefogja, beburkolja az emberi testet, és követi a test alakját, vagyis olyan dologként viselkedik, amely körülöleli testünket: NádK. 208v: *fel öltöztete* ... ruhába; 1653: *felöltöztetvén* cardinalis ruhába és süvegbe [ETA I, 53]; 1741: *fel öltöztette* poszto gunyában Marosán Jánost [Faragó F; Told. 44a] – JordK. 510: *Lee vethkozteteek* hwtet a barsonbol.

Több olyan *fel* vagy *le* igekötős ige is ebbe a csoportba is besorolható, amelyet már máshol megemlítettem, azonban az öltözködéssel kapcsolatos használata miatt itt újra felveszek: 1591: ingementis mind *le tepte* rollam [Kv; TJK V/1. 143]; 1783: az Anyamat meg támatta, a Gyoltsát az fejről *le tépte* [Udvarfva MT; Told. 44/54] – NádK. 252r: a hitvan ruhat o rola *le zaggata*; 1785: a bőr mejrevalojais *le szagadott (!)* [Koronka MT; Told. 20] – ThewrK. 36r: te rolad az te zenth rwhadath *lee foztaak* – 1761: mingyárt *húzni* kezdém *le* Csizmámot, Harisnyámot [Szászsztiván KK; BK] – ÉrsK. 98: Jesusrol az ő rwhayat *le rantak*; 1636: *le-rántzigálák* róla azt a bársony köntöst (Pázm: Préd. 509) – VirgK. 52r: cordaiat *le oda*; 1629: Zathmari az lorol az Turbat *le otta* [Kv; TanJk II/1. 44]; 1797: *le oldá* a derekán levő Dészüit [Uzon Hsz; HSzjP] – DomK. 48r: zent damancos atyank ruhayat *fel evuedezneye* – 1776: a nadrag szijja le vala odva és *fel kerekitté* magára [Kovászna Hsz; HSzjP].

A M ruha csoportba sorolható igeik közé szintén nem került *alá* igekötős. A *fel* és a *le* igekötős igeik már a korai századokban jelen vannak, hiszen az öltözködés mindennapi tevékenységeink közé tartozik. Az évszázadok során

mind a *fel*, mind a *le* igekötő újabb igékkel társulva nevezi meg azt a tevékenységet, aminek következtében valamely ruhadarab fel- vagy lekerül vkiről/vmiről: *felpróbál(ja a kabátot)*, *lehámoz(za a gyerekről a kabátot)*, *lecsatol(ja az övét)*, *felgombol(ja)/legombol(ja a paplanhuzatot)*, *felhúz(za a csizmáját)*. A csoport bővülését mutató tájnyelvi *leöltözik* külön figyelmet érdemel, mivel az öltözködés körébe tartozó prototipikus igék közül mind a régi nyelvben, mind a mai szókincsben az *ölt*, *öltözik* igékhez a *fel* igekötő társul, míg a *le* a *vesz*, *vetkőzik* igék mellett jelenik meg. Ez elsősorban azért van így, mert az alapige, az *öltözik* 'ruháit egymás után magára veszi', a *vetkőzik* pedig 'a rajta levő ruháit egymás után leveti magáról' jelentéssel rendelkezik. A *leöltözik* megjelenése valószínűleg annak a jelenségnek köszönhető, hogy az öltözködést jelölő igékhez mind a *fel*, mind a *le* igekötőt társíthatjuk, és ennek következtében az *öltözik* igének az adott közösségen belül kialakult mind az 'öltözik', mind a 'vetkőzik' jelentése.

2.2.d. A M teher

A teher minimális észlelési feltételei a következők: 1. felülről kerül rá egy vízszintesnek tekinthető S-ra (legtöbbször az ember vállára, fejére); 2. súlya van és emiatt a) ránehezedik a S-ra; b) erőfeszítésbe kerül a hordozása, tartása. Akárcsak a ruhát, a terhet is fel lehet venni, illetve le lehet tenni: 1556: az en gyermekymnek terheth *fel wewen* [Mikefva KK; BfR IV. 283. 3]; 1639: Mi legyen az *tereh felvétel*? Valakinek terheth *fel venni* ez, mikor valamelly jóság meg vevőjenek felel valaki, hogy az attafia vallas-tetelet meg allya és meg tartya (Ver: Verb: 110); 1795: magunkra és Maradékainkra *fel vészszűk* a Törvényes oltalmazásnak terhét [Kv; JHb XIII/19] – 1568: egi terhemet *le töttem* [Kv; TJK III/1. 191]; 1765: az Aszszony mostani terheth *le teszi* [Kv; SRE 213]. A felsorolt adalékokban ugyan nem minden esetben számolhatunk konkrét teherrel, azonban ide soroltam be, hogy érzékeltetni tudjam, miből indulnak ki az átvitt értelmű kifejezések.

A teher attól különbözik a ruhától, hogy súlyánál fogva ránehezedik a S-ra, amely a teher súlya miatt az eredeti pozíciójától lentebbi, alacsonyabb helyre kerül. Itt tulajdonképpen a S-ra rákerülő M okozóként van jelen, és a S az, ami a rákerülő M (teher) hatására szintén M-ként viselkedik, lentebbi helyre jut: 1682: Terhek-alatt *le-romlanak* az ágak (Hall: Paizs. 43) – 1573: az feold *le zaka*<tt> egi vagi ket Iwh alat [Kv; TJK III/3. 217] – 1636: Annyi terheth nem rakhatnak a pálma gerendára, hogy *alá-horgadgyon* (Pázm: Préd. 472) – 1768 k.: a mi életünket is ... a Tereh alatt *le görbedve* keressük [Told. 5a].

Hasonló módon, teherként viselkedhet a(z emberi) test, különösen a láb, aminek a súlya alatt pl. a növényzet kerül alacsonyabbra, valamint bármely természeti jelenség vagy emberi tevékenység, amely következtében a S (ami emberi test is lehet) a megszokott helyénél alacsonyabb helyre kerül: 1592: *letapod* (C); 1604: *letapod* (MA); 1745: a Marhák ... Rétséges helyet ... *le tapodták* [Koronka MT; Told. 14/15] – 1753: mintha *le heverték volna* a

T<örökbü>zát [Erdőalja KK; Ks 38. X. 10] – 1669: A kö esső még fűvében *le czepüllli* (Czepl: Enoch. III. 12) – DomK. 76v–77r: damancos atyank coporsoya volna ... *ala nyomatot* helyen – 1574: otth *leh Nyomyak* Adamot az Zarba [Kv; TJK III/3. 344]; 1699: Maroti György ... gonosz vegre *le nyomta* [Dés; Jk]; 1710: az atyámot is erővel *lenyomja* [CsH 150].

A már a XVI. századból adatolható *terhet felvesz* és *letesz* mellett a mai szókincs tartalmazza a hasonló jelentéssel rendelkező *felmálház* és *lemálház* igéket. A *teher* főnévből képzett igék mellett megjelenő, az ÉrtSz.-ban címszóként ritk. minősítéssel felvett *felterhel* és *leterhel* ugyanezt a szemléletet mutatja: *Felterhelte* a tevéket. *Terheljétek le* a lovakat!

A *leterhel*-nek azonban kialakult egy olyan jelentése is, amely a *lenyom* ige jelentésével mutat rokonságot. A teher súlya alatt lentebbi helyre kerülő M mozgását jelző igék közé két olyan *alá* igekötőt is besoroltam, amelyek ugyan még a XVI–XVII. században a magyar szókincs részei, azonban azóta sem a *nyom*, sem a *horgad* igéhez nem kapcsolódik 'le' jelentésben. Természetesen ez a csoport csak *le* igekötős igéket tartalmaz, mivel itt nem a tehernek a vmire jutása az uralkodó mozzanat, hanem a S utólagos viselkedése kerül előtérbe. Az ide sorolható régi nyelvbeli igék csoportja a 20. századra újakkal gazdagodott: *Legázolta* a gyepet. *Lejárja* a fűvet az udvaron. *Ledöngölték* az utat. A könyvkötő *lepréseli* a könyveket. *Lerudalták* a kévéket. *Leszorítja* a háló a haját. Ugyanezt a szemléletet mutatja a *lenyomtatja az ebédet egy pohár borral* kifejezés is.

2.2.e. A M írásjegy

A 'M rákerül a S-ra, lekerül a S-ról' csoport tárgyalása során nem a M milyensége határozta meg az osztályozás szempontjait, azonban az írásjegyek valamely felületre kerülése azért is mutatkozik a többitől eltérőnek, mert tüzetesebb vizsgálat nélkül nem érthetjük meg miért használ nyelvünk három különböző igekötős igét erre a cselekvésre: *felír*, *leír*, *ráír*. Galaczi Árpád (1995) a térbeli elhelyezkedés szempontjából közömbös S felületet tárgyaló fejezetben a RAJTA helyzet létrejöttét bemutató alfejezetnek a *vki vhogyan ráerősít vmit vmire* alcsoportjában így indokolja, hogy a *ráír* és a *rávés* igéket e helyre tartozónak érzi: „Ide tartónak vettem a *ráír vmit vmire* kifejezést is, mint valamilyen porózus anyag vagy folyadék (M) rájuttatását egy sima felületre (S), melyek jellegüknél és anyaguk tulajdonságánál fogva tartós tapadást biztosítanak a M és S között. Közvetlenül származik ebből az a különleges eset, amelyben szigorúan értelmezve nincs meg a RAJTA helyzet abban az értelemben, hogy két tulajdonképpen dolog egymáshoz viszonyított helyzetéről lenne szó, de a helyzetészlelés sajátosságainak következtében mégis a RAJTA viszonyt kell alkalmazni. Pl. *rávés a kőre egy jelt*. A *rávés* szorosan fizikai értelemben nem tekinthető RAJTA helyzetnek, hiszen nincs anyagi M, amely rákerül a S-ra (sőt tapasztalatunk alapján tudjuk, hogy S-ra nemhogy rákerülne valami, de még elveszünk belőle), de az írást szem előtt tartó észlelési háttér alapján a nyelv a

(vésett) jel főnevet szubsztanciaként kezel, a jel és a kő viszonyát pedig a RAJTA viszsonnyal fejezi ki.” Ahhoz, hogy kiderítsük a *felír* és a *leír* használati köre közötti különbséget, segítségül hívhatjuk az ÉrtSz. megfelelő címszavainak értelmezését: „**felír 1.** Olyan helyre ír vmit, hogy sokan **láthassák.** (...); **leír 1.** (...) **a.** <Szöveget v. más írott jelekkel rögzíthető tartalmat> pusztán az írás technikájával – szerkesztés, fogalmazás munkája nélkül – **lerögzít**, írott formába önt, ill. **lemásol.** (...) | **b.** ~ *vmit v. vmennyit*: vminek v. mely szöveg bizonyos mennyiségű részének **írásban való rögzítését** elvégzi, teljesíti” (Kiemelés tőlem, F. E.) A választ egyrészt az igekötők elsődleges jelentése, másrészt az értelmezésbeli kiemelések együttese biztosítja. A *felír* használatakor elsősorban egy függőleges (vagy függőlegesként észlelt) felületet képzelünk el, amire rákerülnek az írásjelek, míg a *leír* mindenképpen egy vízszintes felületet implikál. Ezt az aspektust azonban csak az igekötő konkrét jelentése sugallja, és nem magyarázza meg, miért mondhatjuk mégis azt, hogy: *Felírtam a noteszbe valamit. Leírtam a füzetembe, amit mondtál.* Mindkét felület, a notesz és a füzet lapja is alapvetően vízszintes felületű, függőlegessé csak akkor válik, ha nem a megszokott pozícióban tartjuk. Ugyanezt látjuk a régi nyelvi példákban is: 1560: Ezwt es Egyeb Marhayaról walo regestom ... *fell Irattatoth* [JHb QQ]; 1657: A ... templomban ezt az írást hagyák a falra *felirva* [ETA I, 162 NSz]; 1779: *fel irattak* az Inventariumnak 98dik Levelére vagy oldalára [Zágon Hsz; NkF] – 1584: *Iriunk le* mindeneket [Kv; TJK IV/1. 211]; 1690: marad meg Quartelynak város falu negyvennél több az kik eleb *le irattak* [Ebesfva; Törzs. fej-i ut.]; 1797: Én a’ ki Nevemet alább *le irtam* [Kv; TSb 7]

A *leír* jelentésében ugyanúgy a rögzítettség rejtőzik, mint ahogy a *leköt*, *leszögez* esetében láttuk, és a felület vízszintes vagy függőleges volta nem játszik szerepet az észlelésben. A *felír* igét szintén használhatjuk bármilyen felületre írandó jelek esetében, ám hogyha használati köre csak ennyire korlátozódna, miért lenne szükségünk ugyanannak az igének két különböző igekötős változatára. Itt maga a *fel* igekötő eredeti irányjelentése sem nyújt megoldást, hiszen nem valamihez képest kerül fentebbi helyre az írásjegy a papírra, sőt az írás közbeni testtartásunk inkább a *le* használatát indokolná. Ha megvizsgáljuk a példaanyagot (*táblára/falra/székre felír, régesztrumba/leltárba felír*) és figyelembe vesszük az ige szótárbeli értelmezését is, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *fel* itt a létezést, és ezen keresztül a láthatóságot, az ismertséget szolgálja. A van–nincs és az ebből eredő láthatóság–láthatatlanság, valamint az ismertség–ismeretlenség oppozíciók a pozitív–negatív értékek közvetítésével kapcsolódnak a FENN–LENN térdimenzióhoz (vö. *felmutat, felolvas* stb.).

Az *felír* – *leír* jelentéskörébe tartozik a *feljegyez* – *lejegyez*, a *felregisztrál*, illetve az itt tárgyalt relációt talán legjobban tükröző *feltesz* és a *lerak* is, valamint a *felnyomtat* – *lenyomtat* igepár: 1572: Ados lewele ... az hatara vagion *fel legezwe* a mit meg adot [Fog.; SLt S. 10]; 1799: Rovásokra minden Administratio igasságoson *fel jegyeztessek* [AszLt Nr. Reg. 207] – 1645: A

hibákat mind ide *le-jegyeztetni* alkónak lenni nem itélem (GKat: Titk. 1097) – 1573: *fely Regestalliak* az myt meg tartottak [Kv; TanJk V/3. 89b]; 1625: mindeneket *fel regisztralta(m)* [UszT 8a] – 1615: mennyi és hányszor administral Fu szerszamoto ide – kel *fel tenni* [Utl]; 1767: Napját a levélnek *fel-tenni* (PPBl) – 1591: It az cyphrákat *ragd le* (Helt: Arithm. K4) – 1746: Egy ... tafota velum ... közepin magok nevek arannyal vagyon *felnyomtatva* [Komolló Hsz; SVJk] – 1770: a Petset ... Sponyol viaszra *le nyomtatva* [Orbai szék; BetLt 17].

Ugyancsak ide sorolható a *lerajzol* 'leír' és 'megrajzol', *leábrázol*, *leképez* 'lefest' és 'leír', *lefest*, *leemblémáz* 'emblémát fest valamire': 1643/1673: A képiró ... a képet *le-rajszollya* (Com: Jan. 167); 1789: Patika Czimerhez valo Képek vagy(na)k ... *le rajzolva* [Mv; ConscrAp. 90] – 1669: nem tilalmas a teremtet állatokat *le-ábrázolni* (Pós: Igazs. II. 661); 1767: *le ábrázolások* ezen személyeknek im ez [Szancsal KK; Mk Jos.] – 1772: én *le tudnám*, úgymond, *festeni* a te címeredet [RettE 287] – 1664/1767: Historiámnak magos vóltát illendő ábrázolással pennám sem tudta *le-képezni* (Gyöngy: MV. Előb. 4) – 1704: tizenöt emblémák is voltanak, az halálnak különb-különbféle figurái lévén *leemblémázva* [WIN I, 304].

A rendszer kiterjesztése során olyan cselekvéseket is ebbe a csoportba sorolhatunk, amelyek során a valóságban nem kerül semmi egyetlen felületre sem. Mivel a nyelvi világban az írásjegyek vagy a jelek mint valamire fel- vagy lekerülő szubsztanciák jelennek meg, a nyelv ugyancsak a *fel* és a *le* igekötőket társítja az olyan igékhez, amelyek az írásjegyek valamilyen módon való megjelenítését jelzik: TelK. 75: penzt cenal ... eggie felen az orzagnac cymeret *mettessed fel*; 1692: A kö oszlopra *fel-metcteték* a verseket (Liszny: Krón. 216); 1724: pohárokra, a' Gonos név van *fel meczve* [Ne; DobLev. I/106. 4a] – 1704: egy faragást köre ... melyen Christus urunknak némely passiója *le volt metszve* [WIN I, 270] – 1573: kewesbet *rot fely* az Rowasra [Kv; TJK III/3. 215]; 1793: rakassa a' kalángyákat az Asztagban, azt egy rovásra *fel rotassa* [JF 36 LevK 297] – ÉrdyK. 542b. 671: *Feel* kellene kepeet *faragtathny* – 1778: az fáknak mindkét felire magok jegyeket *felvágják* [Taploca Cs; RSzF 143]. Az előzőekben bemutatott cselekvés ellentétjét mutatja a régiségből adatolható *levakar*, amely a valamilyen felületre rákerülő írásjegyeknek a S-ról való lekerülését jelzi: DöbrK. 12v: o neveket *le vakarad* mind özönig.

Hasonlóan az írásjegyeknek, valamely szövegnek egyik helyről a másikra jutását jelzik a *lemásol* ige és régi nyelvi szinonimái. A *lemásol vmit vmiről* szerkezetben „a nyelv a »rajta« helyzet felbomlásaként értelmezi az információ-átvételt: mintha a szubsztancializált információ lekerülne a S-ról (és esetleg átkerülne egy másikra: *átmásol*).” (Galaczi 1995). 1705: instructiómat és expeditiókat ... *lekopialám* [WIN I, 613] – 1561: az *leformalasrol* [Kv; ÖCArt.] – 1676: Francisco uram mit írjon nekem, *lepáriáltattam* [TML VII, 132].

A *felír* jelentéskörébe tartozó igék jelenléte már a XVI. századból kimutatható, míg a *le* igekötős igék (a *leír*, *lerak* és a *leformál* kivételével) csak

későbből adatolhatók. Az írásra vonatkozó tevékenységet megnevező igék csoportja mára a *felfirkál* és a *felfest*, *lefest*, *legépel* igékkel egészült ki. Ugyanígy a valahonnan lekerülő M-ra utaló *leradíroz*, illetve a *leutánoz*, *lepuskáz*, *lemásol*, *lemintáz*, *leblokkol* 'vminek az árát blokkon feltünteteti' is újabb kori bővülést jelez. A rendszer a 20. századra a hang és a kép rögzítését megnevező igékkel gazdagodott: *lefényképez*, *lefilmez*; *lekottáz*; *felvesz* (*szalagra/lemezre vmit*). A hang és a kép a nyelvi világban az írásjegyekhez hasonlóan olyan dolgokként jelenik meg, amelyet bármikor feltehetünk és levehetünk valamely S-ről. Ugyanezt a szemléletet mutatja a *leolvas*, *lediktál* is.

2.3. A M a S alá, illetve fölé kerül

A *fel* és *le* igekötők elsősorban valamely dolognak a felfele vagy lefele tartó mozgását jelzik. A tanulmány tárgyát képező igekötők, különösen az *alá*, jelezhetik valamely dolognak egy S felület alá vagy fölé kerülését. Az ALATT viszony létrejöttét jelölő *aláfordul* ige nemcsak azt jelzi, hogy a M a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül, hanem azt is, hogy a M közvetlenül kerül a S alá, így az igekötő a prototipikus ALÁ jelölésére szolgál: 1582: *fel mentek ... az haz heara ... egy dezka ala fordwl* alatta az Veynek [Kv; TJK IV/1. 106–7].

2.3.a. A S vízszertű

A vízszertű felülettel rendelkező S nagy mozgásszabadságot biztosít a M-nak. A mozgás irányának a jelzésére mindhárom igekötő alkalmas: a *fel* a M-nak a vízszertű felület fölé kerülését, míg az *alá* és a *le* a felület alá jutását jelzi: NádK. 323r: a holt test *fel labadván* – 1551–1565: A folyo viz békakat *forr fel* (Helt: Bibl. Ee4); 1636: A must *fel-forja* ... valami rútság a hordó fenekén találta (Pázm: Préd. 231) – 1645–1647: a vizen száraz lábval járt, és a lába *le nem sellyedt* (GKat: Válts. II. 1230); 1710: a Marosban *lesüllyede* a hajó [CsH 445] – 1710 k.: *lemégyen-e* a vízben, boszorkány-é [BÖn. 583] – 1643/1673: *Alá mégén*, el süllyed a hajó (Com: Jan. 90) – DöbrK. 246v: Vrnak ... anála Idő zerent *le zal vala* az halastoba; 1757: vas gereblyével s vonoval addig roncsoljuk mig zavarja el mégyen, az Arany pedig ... a' láda fenekére *leszál* [Zalatna AF; JHb] – DöbrK. 123r: kik *ala toba zalnak*; SándK. 19r: azzoný allaatoknak az lelők kyk *az toban ala zaalnak uala*. Itt is számolhatunk egy kívülállóval, többnyire a víz erejével, amely a víz felszíne fölé vagy alá kényszeríti a M-t: 1778: A szegény Prágai ... a víz szüntelen nővén *le csapta*, aztán ismét *felvetett* [RettE 223] – 1619: Sokan magokat az folyo vízbe hanyat homlok *ala hantak vala* (Forró: Curt. 207) – ÉrdyK. 447b: wr istennek zent anygaly mynd az tengher fenekeere *yzeek le ewketh* – DebrK. 177: a vitehzok kozzwl hatuan oton akarnanak mennie hagi eh zent emborth *ala niomnaiak a vízben*.

A vízszertű S felület fölé, valamint alá kerülő anyagszertű M mozgását jelző igék mellett már a XVI. században megjelenik mind a *fel*, mind az *alá* igekötő. A *le* igekötő – a *leszáll* igét kivéve – csak a XVII. századtól adatolható ebben a jelentésben, hiszen ennek a mozgásnak az észlelési feltételei közé elsősorban a

vmi alá kerülés, és nem a lefele mozgás tartozik. Mára az adatolt régi nyelvi *alá* igekötős igék közül csak az *alászáll* őrizte meg e jelentését, azonban a csoport kiegészült az *alámerül*, *alámerít*, *alábukik* igékkel. Ezekhez az igékhez nemcsak az *alá*, hanem annak szinonimájaként a *le* is társult, valamint a mozgás ellentétes irányát jelző *fel* igekötő: *Lebukik/alábukik* a víz alá. – *Felbukik/felbukkan* a víz alól. *Lemerül/alámerül* a tóba. – *Felmerült* a víz alól. A *le* és az *alá* egymás mellett élése ebben az esetben sem jelent teljes szinonimitást. A *le* a lefele irányulást jelzi, és éppen ezért mellette legtöbbször az *alá* névutónak is meg kell jelennie a szövegben (vö. *lenyomták* – *lenyomták a víz alá*, *lebukik* – *lebukik a víz alá*). Az *alá* igekötő itt a *fölé* ellentétéként, az ALATT–FELETT viszony jelölőjeként van jelen.

2.3.b. A S anyagszerű

a) Az anyagszerű S szilárdságánál fogva nehezen ereszti át a szintén anyagszerű M-t. Ezért a M csak vkinek vagy vminek a segítségével kerülhet a S felszíne felé vagy alá: 1574: A szent István testét ... *fel ásác* (Nagyb: HunyJ. 1570. MF) – 1590: Czeovekeket *Leverettem* [Kv; Szám. 4/XIII. 9]; 1662: (A cövekeket) annyira *leveretni* igyekeznének [SKr 296] – 1593: az ... palohoz 5 keopwt Czinalt az Chowek wigire, az kit *ala wertek* [Kv; Szám. 5/20I. 30] – 1662: fundált vala egy ... sáncot ... az árokszélben sűrű lábfákat *ásatván le* [SKr 222–3]. Az elmondottak ellenére a vizsgált anyagból olyan példamondatok is előkerültek, amelyek igéi azt mutatják, hogy a M könnyen, bármely A segítségével nélkül is képes az anyagszerű S felülete alá kerülni: 1757/1758: lettyes a hely és az oszlopak *le süllyedtek* [Abrudbánya; Szer.] – 1570: egy karot az feoldbe nyomtak volna Mind *alah Megen volt* [Kv; TJK III/2. 61] – 1781: a' víz alá ázott vólt ... az ágasok *alá ereszkedtenek* [Mihálcfa AF; Eszt-Mk] – 1758: lettyes a hely igen *ala szállattak* az oszlapjai [Abrudbánya; Szer.]. Az a tény, hogy itt ugyanazokat az igéket használjuk a mozgás megnevezésére, mind a vízszzerű S esetében, azt mutatja, hogy a puha, vízenyős földfelszín a nyelvi világban nem szilárd, anyagszerű felületként, hanem vízszzerűként kezeljük, és így érthető, miért hatolhat át a felszínén olyan könnyen a M.

b) Az anyagszerű M bekerül az anyagszerű S alá azért, hogy a S-t megtámassza, még stabilabbá tegye. Ilyen értelemben használatos a régi nyelvben az *alábarázdol*, az *aláköt* 'gáttal megtámaszt' és az *alászegez* 'szegekkel megerősít, megtámaszt' a következő XVI. századi példákban: 1575: Az Minemw vyz folias ky az derek vthban foly ... *barazdoliak ala* [Kv; TanJk V/3. 127b] – 1592/1593: az a' porond zygett ... *gattal ala keoteottek* [Szásznyíres SzD; Ks] – 1593: az keozep kapun walo emelczeoheoz es teomleocziheoz zegeget (!) vert kīwel az szingj wasakot *ala zegezek* [Kv; Szám. 20I/5. 27]. Ennek a típusú viszonyoknak azonban kissé mások az észlelési feltételei, mint az eddigiekben bemutatott eseteknek. Itt is természetesen számolhatunk egy S-lal, ami alá bekerül a M, a S és a M közvetlenül érintkezik. A M azonban a S alátámasztására szolgál, és így jön létre az ALATT viszony. A mozgás iránya is

megváltozik: a M nem függőleges, hanem vízszintes irányú mozgást végez, oldalról kerül a S alá. Tehát az ALATT viszony létrejöttének nem feltétele a M vertikális elmozdulása, hanem a nyelvben sokkal fontosabbnak mutatkozik az a tény, hogy maga a viszony létrejöttét jelöljük. Ahogy vmi alá betehetünk vmit annak érdekében, hogy az stabilabbá váljon, ugyanúgy ki is vehetünk vmit; de azt is mondhatnánk: üreget, azaz negatív tárgyat „helyezhetünk” a S alá. Ennek a cselekvésnek a jelölésére az *alálás* ige szolgál: 1600: az Kikeleön thwl ... az wizez aho(n) *ala astak*, annakis a' helit alkalmasint tudo(m) ki kie [Kadicsfva U; UszT 15/264. – A homályos szövegben a Küküllő medrének lejjebb költöztetéséről lehet szó]. Ugyan a valóságban tudjuk, hogy az alálásával jelzett cselekvés során nem kerül a S alá semmi, hanem éppen az ellenkezője történik: kikerül valami a S alól. Mégis a nyelvi világban ez úgy jelentkezik, mintha valamit a S alá helyeznénk. Ez indokolja, hogy a valóságban másképp megjelenő mozgást ebbe a csoportba soroljuk.

c) Az ehhez kapcsolódó *fel* igekötős igék valami mást is jeleznek, történetesen azt, hogy a M-nak a S alá kerülésével nemcsak megtámasztjuk a S-t, hanem ezáltal a S kissé megemelkedik. Ezt jól mutatják a *felmagasztal* 'magasabbá tesz', *felemel*, valamint a hasonló értelemben használt *felvet*, *felvesz* igék: 1690: A fejét *magasztaltlyák* jól *fel* [sok vánkost tegyenek alája] (PP: PaxC. 21); 1790: ezenn ... tonak gattyát felettebb *fel magosztaltatta volt* [Kebelesztiván MT; CsS] – 1585: az palot *fel Emeltette(m)* [Kv; Szám. 3/20II. 72]; 1794: a Mester Emberek *fel emelhessék* a pintze Derekát [Szilágycseh; IB] – 1647: ugy *vetetek fel* az gatiokot [HSzj *malomgát* al.]; 1749: az K(orod) Sz: Mártoni Malomnak Gáttya ugy *fel van vetve* [Zágor KK; Ks 15. LX17. 4] – 1610: az derek Abrugi visza foliasarol az ... vizzett *fel* akaria az ... Gatón *venni* [Abrudbánya; Berz. 17]; 1772: a' Malom *fel vétetödvén* a Gátnakis szükségképpen magasztalodni kell [Ádámos KK; JHb L17/2. 300].

Tulajdonképpen itt nem csak a M mozgásáról beszélhetünk, hanem arról is, hogy a M mozgása következtében a S is elmozdul, fennebb, magasabbra kerül: azaz a mozgás következtében a M válik S-lá (vagyis olyan dologgá, amely alátámasztja azt a felületet, amely alá bekerült), illetve a S felület a felemelkedés következtében M-lá. Ezt a felületet mégis stabilként észleljük, hiszen az alája kerülő M-hoz képest stabilabban viselkedik.

d) Ide sorolható az a mozgástípus is, amely következtében egy vízzel teli tartály alján, alsó felületén található anyagszerű M valaminek a következtében a tartály aljához képest kerül fentebbi helyre. A mozgást legjobban tükröző igék a *felzavar*, *felkever* és a *felzagyválódik*: 1566: Miért *zauarod fel* a uizet ennekem (Helt: Mes. 12); 1674: az Farkas *szavarja fel* az vizet s az baranj az tettes [KJ]; 1787: Vizöket *fel-zavarítottam* (Gvad: Pösty. 22) – 1716: az mely bor ... Kapuson volt ... *fel zagyvalodát* (!) [Szőkefva KK; Ks 96] – 1558 k.: az közönseges aranyat be tezik ... az tegelbe ... Jol *fel keueriek* az fenekeröl [Nsz; NKsz 1896. 300].

A megvizsgált csoport a) alcsoportjába került csak *le* igekötős ige. A csoport *alá* igekötős igéi a mai magyar szókincsnek már nem részei, helyüket a *le* vette át, mivel az ide sorolható mozgás jelölésekor nem a vmi alá kerülés mozzanata, hanem a lefele irányulás vált fontossá. A csoport idővel a következő igékkel egészült ki: Régi pénzeket *szántott fel* a minap. Olyan hideg volt, hogy *felfagyott* a vetés. Háromszáz méternyire *fűrt le*. *Leszúrt* egy karót a földbe. Ugyancsak a csoport bővülését jelzik a *legyökerezik*, *lecövekel* igék is: *Legyökerezett* a bejáratnál. *Lecövekel* a kijárat mellett. A reális világban ugyan nem beszélhetünk arról, hogy valakinek a lába a föld felszíne alá kerül, azonban a földbe süllyesztett cövek, illetve a gyökeret vert növények mozdulatlansága és a személy mozdulatlansága közötti hasonlóság nyomán a nyelvi világban ugyanazzal az igével élünk.

A b) csoportba sorolt *fel* igekötős igékről elmondhatjuk, hogy a XVII. század folyamán alakul ki a 'vmi vmi alá kerül', valamint a 'vmi vmit megtámaszt' jelentésük. Az ÉrtSz. címszavai közé felvett *fel* igekötős igék azt mutatják, hogy a csoport a következőkkel egészült ki: *Felpolcolta* a derekát párnákkal. *Feltámasztotta* a könyvespolcot.

A csoport domináns igekötője az *alá*. Míg a *fel* igekötős igék használatakor a S kerül előtérbe, az *alá*-val a M-nak a S alá kerülését hangsúlyozzuk. Az eddigi csoportoktól eltérően a M mozgásiránya is megváltozik: a M tulajdonképpen vízszintesen mozdul el, így jut be a S alá. A mozgás nyomán létrejövő ALATT viszonyt prototipikusnak nevezzük. A régi nyelvi adatok közül az *aláfordul* igére idézett példamondatban megjelenő viszonyt világítják meg a mai nyelvi adatok is: *Aláfeküdt* a gépkocsinak, és úgy javította ki hibáját. *Aláfeküdt* a fejelő csatárnak. *Alátesz* egy dézsát az eresznek. *Aláhúzta* a kocsit a szín alá. *Aláaknázt* a hidat. *Alávetette* a vállát a hatalmas gerendának. A mezőgazdasági munkálatok körébe tartozó, csak a XVI. századból adatolható *alábarázdol* helyett a XX. századra megjelent az *alászánt*, *alábuktat* ige, illetve az *aláfordít* is hasonló jelentést nyert: *Alászántja* a trágyát. A tarlót aratás után azonnal *buktassuk alá*. A tarlóhántást követő szántással *aláfordítják* a kikelt gyomokat.

Ugyanezzel a prototipikus ALATT viszonnyal állunk szemben az *aláfesti az arcot*, *alánéz az ágyak* kifejezések használatakor. „A reális világban tulajdonképpen a legalsó festékréteg kerül legelőször a vászonra, majd erre rá a többi. A nyelvi észlelés szerint úgy tűnik a beszélő számára, hogy ez a réteg kerül be a többi alá. A beszélő a nyelvi észlelésben a befejezett képről beszél, ebben az esetben a szóban forgó festékréteg valóban a többi alatt van.” (Somkerekki 1999: 22). Az *alánéz az ágyak* esetében nem beszélhetünk arról, hogy egy számunkra látható, tapintható dolog jut az ágy alá, azonban a nyelvi világban a tekintet olyan sugárként jelentkezik, amely a dolgokhoz, szubsztanciákhoz hasonlóan elmozdulhat, így valamely dolog alá is kerülhet. Ennek a prototipikus ALATT viszonyt a jelölésére más, a vertikális skálához kapcsolódó igekötőt nem is

használhatunk, hiszen itt elsősorban a mozgás horizontális iránya sem engedi ezt meg. Az elemzett *fel* igekötős igék sem a valami alá jutást mutatják elsősorban, hanem a S elmozdulását, illetve állapotát a M-nak a S alá kerülése után. A *lebújik az asztal alá* kifejezés azonban nemcsak az ALATT viszony létrejöttét jelzi, hanem azt a tényt is, hogy az a személy, aki a cselekvés eredményeképpen az asztal alá került, kezdetben az asztalhoz képest fenti pozícióban volt. Így a 'lekerül vmi alá' jelentésszerkezetet felmutató *le* igekötős igék ugyan az ALATT viszony létrejöttét nevezik meg, de ennek a viszonynak a szempontjából nem prototipikusak.

A *fel* igekötős igék és csak az ómagyar korból adatolható *aláköti*, *alászegez* mintájára az újmagyar kor folyamán megjelennek olyan *alá* igekötős igék, amelyek nem a vminek vmi alá kerülését, hanem ennek eredményét, vminek a megtámasztását jelzik: *Alátámasztja* a polcot. A meghasadt falat *alá* kell *boltozni*. *Aládúcolja* a bolthajtást. A házat *aláfalazzák*, mert emeletet húznak rá. A háznak az utcai részét *alápincézték*. A kétféle *alá* közötti átmenetet mutatja az *aláver* *vmi* ige: *Aláveri* az éket a billegő szekrény alá.

A d) csoportba sorolt *felzavar* köré csoportosuló igék mellett megjelenik a *letisztul* (*a folyadék*) kifejezés, amely a tartály aljára leszálló anyag mozgásának eredményét mutatja. Így míg a régi nyelvben csak a felfele irányuló mozgás jelölésére találunk bizonyítékot, az újmagyar korban a lefele tartó mozgás is jelöltté válik.

2.3.c. A S szöveg

A prototipikus ALATT viszony egyik sajátos esetét az *aláír* ige mutatja, melynek megléte már a XVII. század elejéről kimutatható. Az írás jellegéből adódóan nem mondhatjuk azt sem, hogy az aláírás vagy az aláhúzás felülről, de azt sem, hogy oldalról történő elmozdulással kerül a szöveg, az írás alá. Az azonban könnyen érthető, hogy miért *aláírjuk* az előttünk álló szöveget, ugyanis írásunk jellegéből adódóan a papír felső felén kezdünk el írni, és természetes, hogy a szöveg végére, a papír aljára kerülő névjegyet nevezzük aláírásnak: 1604: *Alája való írás* (MA); 1794: büntetettek volna többen is, hacsak magok *alaja* (!) *írásával* a szó Fogadásra halál büntetés alatt le nem kötölezték volna [Thor. 20/12]. A szövegszerű S alá bekerülő M mozgását a régiségben csupán az *aláír* jelzi, amelyre, mint láthattuk, az első adatunk a XVII. század legelejéről van. Az ÉrtSz. tanúsága szerint a XX. század közepére a már ritkán használt *alájegy*ez 'aláír' és a bizalmas regiszterbe sorolt *aláfirkant* igékkel egészült ki a csoport. Szintén az újmagyar korban keletkezett *aláhú(z) a hibákat* szókapcsolat is ugyanezt a szemléletet tükrözi.

2.4. A S benti hely

Az előző csoportok S-jától eltérően itt olyan benti helyként észlelt S-ről beszélhetünk, amelybe bekerülhet, vagy ahonnan kikerülhet a M. A 2.1.c.1. alfejezetben tárgyalt dobozszerű dolgok is benti helyként határozhatók meg, ellenben az ott vizsgált mozgás szempontjából nem bizonyult fontosnak a S

bentisége, mert csak a benti hely lezárására szolgáló felület elmozdítása került előtérbe. Ebben a fejezetben olyan benti helyekről lesz szó, amelyek edényként vagy szöveggént jelennek meg a nyelvi világban. A észlelés szempontjából a M milyensége is meghatározó lesz. Az itt tárgyalandó benti hely a dobozszerűvel szemben tartályként, edényként viselkedik. A doboz- vagy szobaszerű benti hely esetében a M nem érintkezik közvetlenül a S falával, míg az edényszerű benti hely esetében ez kötelező: a M teljesen kitölti a háromdimenziós teret. Ennek alapján újra meg kell vizsgálnunk a S és a M milyenségét, illetve ezek egymáshoz való viszonyát.

2.4.a. A S edényszerű

2.4.a.1. A M bekerül az edényszerű S-ba

Az edényszerű benti hely „minden olyan S-ra utal, amely felülettel van elhatárolva, de a rajta levő nyílás helyzetéből fakadóan a kintről befelé irányuló elmozdulás mellett a nyelvi észlelésben egy fentről lefelé irányuló mozgás is jelen van” (Páll 1998: 36). A S tehát edény, falszerűvel körülhatárolt benti hely; és a M pedig az a vízszerű anyag, amely belekerül az edénybe. 1596: a' mústot ... *fel teoltettek* [Kv; Szám. 7/II. 43]; 1626–1627: Az részegség az bor sokaságánac *öltöltése* (Zvon: Post. I, 41); 1782: maga *töltette fel* az Hordoban a sok mézet [Mv; DLev. 4] – 1573: eo lyztet *teolt volt fely* [Kv; Tjk III/3. 293]; 1698: én mint molnár *fel töltetem* az buzát az Felseő Garatba [Vízszilvás SzD; Ks]; 1795: a ... szolgálám ... *fel töltette volt* a maga kassába^a [Elekes AF; BK. – ^aA törökbúzáat] – 1573: az filep Janosne *fely akar volt Eotteny* az garatba [Kv; Tjk III/3. 293]; 1642: szaladomat *öntöttem volt fel* az garatban [HSzj *garat* al.]; 1765: kénszerítette volna ... hogy merné ki az *fel öntett* buzáját az garatból [Záh TA; Mk V. VII/19 vk]. A példákból kiderül, hogy a M-t, amelyet vízszerűként határozottam meg, a reális világban nemcsak vízként, vagy hasonló állagú folyékony anyagként, hanem szemcsés anyagként is megkülönböztetjük a többi anyagtól. A nyelvi világban azonban a szemcsés anyagokról (liszt, gabona, homok) is úgy beszélünk, mint a vízszerűekről.

A XVII–XVIII. századi adatok egy részében azonban a BENN viszony helyett a rag által is jelzett RAJTA viszony jelenik meg ugyanennek a mozgásnak a leírásában: 1697: Ebben *töltettenek fel* az borokra [Alvinc AF; Mk 10] – 1713: *Feltöltött* a garatra (Kisv: Adag. 203) – 1739: Sietenek hogy melyik *önthessen* hamaréb *fel* az ... Vass Daniel kövire mégis eléb *öntött fel* Fazakas Gabor [Cege SzD; Wass]. Ez a kettősség abból adódik, hogy a garatot és a hordót ugyan elsősorban BENN helyként konceptualizáljuk, de amikor a garat, a hordó aljának, illetve a már bennük levő anyag felszínének a jelenléte kerül az észlelés szempontjából előtérbe, akkor a viszony is megváltozik.

2.4.a.2. A M kikerül az edényszerű S-ból

A S-ba bekerülő M ki is kerülhet a tartályból, ez azonban a S elmozdítása nélkül nem történhet meg. A *felszív*, *felfakaszt* igekötős ige azt jelzi, hogy a vízszerű M külső hatásra kerül ki az edényszerű S-ból, anélkül, hogy a S

helyváltoztatásra kényszerülne: 1590: Az elephant ... az Jordánnac folyó vizét *fel-szizhatya* (Kár: Bibl. I. 537); 1645: Szivárvány a szivallástól, mert bor *szivatik fel* rajta (GKat: Titk. 1120); 1736: *Szēják fel* a tengerből a vizet (Szeg: Aqu. 102) – 1592: *felfakaszt* (C); 1604: *felfakaszt* (MA). Hasonló mozgást mutatnak a *felbuzog*, *felfakad*, *felhúgyoz* és a *fellövell* igék, amelyek a M-t olyan dologként tüntetik fel, amely képes bármilyen külső beavatkozás nélkül a felfele mozgásra. Tudjuk, hogy ez a víz esetében nem lehetséges, azonban a nyelvi észlelés számára azért sem fontos, hogy mi okozza a víznek pl. a föld felszínére kerülését, mert a nyomás, amely okozója a cselekvésnek, számunkra nem látható: 1767: a tűzhelyéből s háza földiből ... vér *buzgott fel* [RettE 212] – DebrK. 43–4: eg kwt *fakaduan fel* meg olta az vasnak thwzes voltat – 1613: az nyári házban alatt az földön egy ... csekme, az kiben *huddozott fel* az szép víz tizenkét csőből [BTN] – 1636: A víz mennél magasabb helyről jó, annál *fellyebb lövellik* a tsévében (Pázm: Préd. 675); 1767: Magasan *fellőni* (PPBI).

Az edényszerű S-ba bekerülő, illetve onnan kikerülő vízszerű M mozgását megnevező igékhez a *fel* igekötő járult már a XVI. századtól. Ez a csoport kétféle változást mutat. Egyrészt a következő példákban megjelenő igékkel egészül ki a csoport: *Felszivárgott* a talajvíz. A lápon minden lépés alatt víz *buggyant fel*. Az olaj a fűró nyomán *felszökött* a magasba. Másrészt a *fel* igekötős igék mellett megjelennek már a XVII. században a *ki* igekötősek is, hiszen ez az igekötőnk a *fel*-lel ellentétben, amely csak a felfele irányulást nevezi meg attól függetlenül, hogy a M felületen vagy benti helyen tartózkodott-e az elmozdulás előtt, a *ki* használata a S bentiségét hangsúlyozza ki.

Ezek mellett már a XVII. század elejére kialakul a *tölt*, *telik* igék *be* és *bele* igekötős változata is. A rendszer ilyen irányú elmozdulását az indokolja, hogy az edényszerű S-ból kikerülő M mozgását már a korai századokban nem a *le* vagy az *alá*, hanem a *ki* igekötő jelzi, amely a S benti helyként való észlelését helyezi előtérbe. A *felönt* és *feltölt* igék kétféle vonzattal rendelkeznek: *felönt/feltölt vmit vmibe*, illetve *felönt/feltölt vmit vmire*. Így az általuk jelzett mozgás ellentéte két külön dimenzióban szerveződik: a BENN viszonyra utal a S benti helyként való megjelenésekor a *kitönt/kitölt vmit vmiből*, míg a S-nak felületként való kezelése során a *letölt/leönt vmit vmiről* a RAJTA helyzet megszűnését kódolja.

2.4.b. A S szövegszerű

A szöveg írott és beszélt formáját is benti helyként lehet kezelni. A benti helyként észlelt szöveg érdekessége (a *felír–leír* igékkel jelzett cselekvésekkel szemben), hogy a felfele irányuló mozgást jelző igekötővel ellátott igék a szövegrésznek a szövegbe kerülését, a lefele tartó mozgás pedig az onnan való kikerülését jelzik: ÉrdyK. 624: *yraak ffel* Marton vytezt az tablában; 1653: *felírata* a hadba engem [ETA I, 140 NSz]; 1760: Törvényes p(rae)cautiok Contractusb(a) *tétetődje(ne)k fel*, minden világosson *irattassék fel* [Igenpataka AF; TLM] – ThewrK. 87v: az lölky esmérettül ualo szamuételnek Tablaiában *fel uagion iegiezue*; 1608: Az te layistromodban *főljedzed* minden én inségemet

(MA: Bibl. V. 26); 1777: Also Peter Uram az utrumban *fel jedzet* Sessiot házastól birja [Mezőpagocsa MT; BK] – 1675/1681: az Urbariumban *fel van téve* [VhU 459]; 1776: a bécsi novellista ... novellákban *feltette*, hogy Erdélyben micsoda orás támadott [RettE 372] – 1797: ezután a' Causansok ügye a Partialisba *fel nem vetetődik* [M.bikal K; RAK 23] – DöbrK. 66v: Előknek könyveből : *vakartassanak le* – AporK. 20: *Le törlessenek* előknek könyveből; 1642: Mellyel ados vala, az ő számtarto könyvéből *letörlé* (Tyuk: Józ. 197). Az *vmibe letesz* kifejezés ellentmond az előzőekben elmondottaknak. Így valamely szövegrész nemcsak feltétellel, hanem letétellel is bekerülhet egy szövegbe: DebrK. 172: eh töruenh vȳ töruenbeh *leh tetetneiek*; 1678: csak levélben ... az okokat ... *letennem* [TML VIII, 105]; 1705: ki-ki maga memorialisában ... *letötte* a Gubernium előtt [WIN I, 403]. A *feltesz* és a *letesz* használati köre közötti különbség megegyezik a *felír* és a *leír* igék esetében elmondottakkal: a *fel* igekötős ige jelentése magába foglalja azt is, hogy a feltett szövegrész láthatóvá, ismertté és ezáltal létezővé válik, míg a *letesz* inkább a rögzítettséget emeli ki.

A szövegszerű S benti helyként való észlelésekor ugyanazokat az igéket használjuk, mint a S-nak felületként való észlelése esetében. Az ebbe a csoportba sorolt igekötős igék sora kiegészült a rögzítettséget jelző *leszőgez vmit vmibe* kifejezéssel. Emellett a bentséget előtérbe állító *be, bele*, valamint a *ki* igekötős igék már a XVI. századtól adatolhatók ugyanebben a jelentésben, és egymás mellett élésük ugyanannak a mozgásnak különböző szemszögből történő megvilágításának köszönhető.

2.5. Összegzés

A konkrét mozgásokat tartalmazó kifejezések körében négy nagy csoportot különböztettem meg a M és a S egymáshoz való viszonyának, illetve a M és a S milyenségének függvényében.

A három igekötő közül a *fel* és az *alá* egyidőben, már a XV. században jelentkeznek egymás ellentétéként, míg a *le* valamivel később, csak a XVI. század közepe táján kezd elterjedni, és a XVII. század elejéig átveszi a lefele tartó mozgást jelző *alá* szerepét. Habár napjainkban is bizonyos esetekben az *alá* igekötőt a *le*-hez hasonló funkcióban használjuk, ez mindinkább háttérbe szorul. Ennek következtében megerősödött az *alá* prototipikus használata, amely azt mutatja, hogy a M közvetlenül a S alá kerül nem függőleges, hanem vízszintes mozgás által. Így két *alá* igekötővel kell számolnunk: **1.** az egyik az a prototipikus *alá* (*alá₂*), amely részben vminek vmi alá kerülését jelzi, részben a mozgás következtében a S alá jutó M a S alátámasztását szolgálja (l. *alátámaszt, aládúcol*), **2.** a másik *alá* (*alá₁*) pedig a lefele tartó mozgást jelöli. Az *alá₁*-ről el lehet mondani, hogy az úton való elmozdulás jelölésére ma már nem használjuk, csupán a XVI. századtól napjainkig adatolható *alá* (*s*) *fel* szerkezetben él tovább. Az ÉrtSz. és az ÉrtKSz. adatai alapján azonban elmondható, hogy ennek a helyét is lassan a *le* (*s*) *fel* szerkezet veszi át.

Az *alá*₂ nemcsak abban különbözik az *alá*₁-től, hogy az ALATT–FELETT viszony létrejöttét jelzi, hanem abban is, hogy nem a *le* igekötővel helyettesíthető, hanem bizonyos esetekben a *fel*-l-el (vö. *aládúcol* – *feldúcol*) ott, ahol az *alá*₁ 'megtámaszt vmit' jelentéssel rendelkezik.

A *fel* és a *le* az ómagyar kortól napjainkig mind több és több igéhez társult. E két igekötő használatában jelentős változást nem észlelünk, csupán annyit lehet elmondani, hogy mivel melyik relációt különböző szemszögből észlelhetünk, a *fel* és a *le* mellett – az észlelési feltételek függvényében – a *ki* és a *be* igekötők is hasonló értelmet nyertek (vö. *feltát* – *kitát*, *felnyit* – *kinyit*, *lecsuk* – *becsuk* stb.). Azért élhetnek egymás mellett hasonló értelemben különböző igekötős igék, mert ugyanannak a jelenségnek más és más aspektusát hangsúlyozzuk ki.

FAZAKAS EMESE

I R O D A L O M

- Galaczi Árpád 1995. *A RAJTA viszony jelentésszerkezete*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár. <http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/galaczi.doc> (letöltve 2004. október 22.)
- Páll László 1998. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.
- Páll László 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Magszteri dolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kolozsvár.
- Somkerek József 1999. *Az ALATT/FELETT viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat (témavezető: Szilágyi N. Sándor), Kolozsvár.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

STRUCTURA SEMANTICĂ A PREFIXELOR VERBALE *FEL*, *LE* ȘI *ALÁ* (II.)
(Rezumat)

Lucrarea tratează problematica a trei prefixe verbale (*fel* '(în) sus', *le* '(în) jos' și *alá* 'sub') în limba maghiară veche (sec. XV–XVIII.) și cea contemporană. Lucrarea investighează condițiile ce determină atașarea prefixelor la verbe precum și modul în care unele verbe își schimbă prefixul păstrându-se însă înțelesul inițial al cuvântului. Orientarea în spațiu este un aspect foarte important în viața de zi cu zi, și astfel este natural ca direcțiile să fie denumite, ca ele să ocupe o parte importantă în limbă. Scopul lucrării este de a studia unele dintre aspectele legate de verticalitate: care sunt criteriile care determină folosirea prefixelor verbale *fel*, *le* și *alá*, pe baza căror realități apar în limbă expresiile figurative, și ce schimbări s-au produs în cursul istoriei limbii maghiare. Materialul lingvistic deosebit de bogat oferă posibilitatea de a da o imagine cuprinzătoare, complexă și mai mult decât suficient de nuanțată a fenomenelor studiate.

La baza împărțirii materialul studiat nu a stat în primul rând sensul concret și cel figurat, ci prima problemă a constatat în necesitatea definirii verticalității, necesitatea deosebirii direcției primare ÎN SUS–ÎN JOS de relația SUS–JOS care se prezintă ca derivatul relației PESTE–SUB. Această deosebire s-a dovedit necesară, deoarece: (1) în cazul direcției primare ÎN SUS–ÎN JOS mișcarea se produce pe o axă verticală, spre deosebire de relația SUS–JOS, în cazul căreia direcția mișcării nu este relevantă în percepție, ci se prezintă a fi mult mai important faptul că cei doi poli ai relației (S și M) în urma mișcării se află într-o relație PESTE–SUB; (2) sensurile figurate se deosebesc în funcție de cele două grupuri: în timp ce expresiile care au la bază direcțiile primare, pot fi explicate numai prin sensurile valorice, cele care se bazează pe relația derivată stau la baza conceptualizării metaforice a noțiunilor abstracte; se poate explica (3) de ce limba maghiară folosește două prefixe verbale pentru a denumi mișcarea în jos; (4) de ce și în cadrul cărei grupe se poate vorbi de sufixare (cu sufix de comparație și desinență) și de rotație. Împărțirea în subgrupuri s-a făcut (în cazul direcției primare) în funcție de substanța M și a caracteristicilor drumului real sau virtual, (în cazul relației) pe baza caracteristicilor substanței S și direcției mișcării făcută de M.

ADATTÁR

IDEGEN NYELV FÉLREÉRTÉSE, MINT A NÉPI HUMOR FORRÁSA

A Magyar Népmesekatalógusban az Aarne-Thompson szerinti nemzetközi besorolásnak megfelelően AaTh 1699 típusszám jelöli azt az elbeszéléscsoportot, amelyben a komikus szituáció alapja a nyelvi félreértés. A történet hőse nem érti, és emiatt félreértelmezi az idegen nyelvű szavakat. Ez a szüzsé igen kedvelt, népmesekatalógusunk 22 változatát vette számba (MNK 7/C, 117–9). A magyar néphagyományból följegyzett szövegek meglehetősen változékonyságot mutatnak. 10 szöveg magyar–német nyelvi környezetben játszódik, 7 magyar–román közegben, kettőben a latinra visszavezethető nemzetközi szavakat értelmezik helytelenül, 1-1 narratívum angol, illetve francia szavak félreértésén alapul. (Közbevetőleg megjegyzem, hogy a Magyar Népmesekatalógus az AaTh 1699 típusnál a 14. sorszám alatt tévesen közli Hanni Markel szászrégeni változatát. Ez az elbeszélés nem része a magyar folklórnak. A narratívum német nyelvű, a mesélője is német, témája pedig az erdélyi szász nyelvjárás és a német városi köznyelv közti különbség. Gyűjtője sem Nagy Olga, mint ahogy a katalógusban olvashatjuk.)

Az AaTh 1699-es elbeszéléstípus bemutatásában és kutatásában a Nyírk meghatározó szerepet vállalt. A típus katalogizált magyar változatainak kis híján 70%-át 1971-ben, a Nyírk. XV. évfolyamának 1. számában Faragó József tette közzé a romániai magyar folklórból. A 15 közreadott szöveget 7 kutató gyűjtötte. Most, 35 év elteltével mintegy évfordulós megemlékezésként megállapíthatom, hogy tudományunkunk azóta sem lépett előre a kérdés kimerítő vizsgálatában és a recens adatok megjelentetésében. Az újabb publikációk is a romániai magyar folklórból születtek. Landgraf Ildikó bőséges válogatást állított össze a honfoglalás 1100. évfordulójára kiírt pályázatra érkezett számos történeti mondából. A kötetben egy székelykakasdi mondát találunk, amely témánkba vág (Landgraf Ilona, *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...”* Magyar történeti mondák. Magyar Néprajzi Társaság – Európai Folklór Központ. Budapest, 1998. 102–3). A szilágysági Kraszna népi prózarepertoárját elénk táró Mitruly Miklós is közölt egy variánst (*Szóból ért az ember. Népi elbeszélések Kasznáról. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó. Székelyudvarhely, 1999. 167–8. 238. sz.*). Az előzmények figyelembe vételével talán meglepőnek tűnhet, hogy a teljes mese- és mondarepertoár föltérképezésének igényével 1976 és 2003 között folytatott galgamácsai prózai népköltészeti gyűjtésem során a közel 850 tréfás történet között a *Félreértések idegen nyelv nemtudása miatt* (AaTh 1699) a leggyakrabban előforduló típus. Az anekdotát 14 változatban sikerült rögzítenem a különböző mesemondóktól.

Galgamácsa Budapesttől északkeletre, 40 km-re, a Galga patak völgyében – a néprajzi fölosztás szerint a Felső-Galga mentén – helyezkedik el. Az Alsó-Galga mentén magyar falvak találhatók, a Felső-Galga mente pedig döntően nemzetiségi (főképpen

szlovák) községekből áll. A magyar Galgamácsa majdnemhogy szigetként ékelődik be a nemzetiségi falvak gyűrűjébe. Szomszédai a szlovák Galgagyörk, Váckisújfalu és Vácegres, a német Ikklad, valamint távolabbra a magyar Kálló. Ennek fényében érthető, hogy miért ennyire kedvelt a szűzsé. Mivel a falu sajátos helyzetének megfelelően a nyelvi kérdések gondot okoztak a lakóknak, így folytonosan ezen élcelődtek. A 14 változatból 6 szövegben szlovák szereplőt, 3 szövegben német szereplőt, 1 szövegben szerb, 3 szövegben orosz szereplőt találunk. Figyelemre méltó, hogy a *Magyar Népmesekatalógus*-ban földolgozott változatok között nem akad egyetlen szlovák, szerb vagy orosz nyelvi környezetben játszódó szöveg sem. Mindazonáltal a galgamácsai változatok töredékében találkozunk a „klasszikus” idegen nyelvi félreértésekkel. A variánsok döntő többségében valamely idegen nemzetiségű szereplő beszél félreérthetően, kacagtatóan magyarul. Valószínű, hogy azért fordulnak elő egészen ritkán, csupán elvétve idegen nyelvű kifejezések a galgamácsai anekdotákban, mert elmondóik (és hallgatóságuk, a falubeliek) nem beszélnek az adott idegen nyelvet. A másik nyelv ismeretének hiányában érthetetlennek lennének az idegen szavak, nem érvényesülne a tréfa lényege, a nyelvi félreértés humora.

A 14 galgamácsai szövegvariáns – a NyIrK idézett 1971-es úttörő számához hasonlóan – nyelvek szerint csoportosítottam.

1. Két asszony a piacon

Váci piacra egy illető – galgamácsai, hát azt is hozzátéhetjük – vitt rozsuzát elannyi. Hát odamént hozzá egy tót asszony, oszt azt mondja, hogy:

- *Kélko rozs?*
- *Mi? Ez konkolyos?*
- *Nem! Pékni!*
- *Még bele akarsz köpni?*

Hát így osztan ebbe elmaradt az egész, hogy hát nem csináltak vásárt abbú kifolyólag, hogy nem értették még egymást. Mer az egyik magyarul értett, a másik még tótul beszét.

1. Két asszony a piacon. Elmondta: Pesti Benedek 1981. április 12-én. A *kélko* szó jelentése 'mennyi, mennyibe kerül'; a *pékni* jelentése 'szép'.

2. A tót asszony

Kérdzik az egyik tót asszont, hogy:

- *Mara néne, hova mén?*
- *Mëgyëk salátáé kacsának, libának,*
embërek rétën kaszának,
a húsho ebédre.

2. A tót asszony. Elmondta: Zsigri Mihályné Szabó Anna 1988. március 22-én. A szlovák asszony fölcserélt szórenddel beszél magyarul, így mondandója nevetségessé válik.

3. Csányi Mara néne

Vót itt egy egrəsi származású asszony, a Csányi Mara néne. És ugye a tót szállás az bēnne maradt. Kérdēzik, hogy:

– Juliska hol van? — mer a lányát Juliskának hívták.

– Hát tudod, elmēnt salátáé

kacsáknak, libáknak,

a hús mellé.

3. Csányi Mara néne. Elmondta: Pesti András 2001. március 7-én.

4. Csányi Mara néne

Ez lēnt vót, a Csányi Mara néne. Vácegrēsrű kerűt ide. És akkó kérdēzték, hogy:

– Hova mēn, Mara néne?

– Mēgyēk salátáé kacsának, libának,

embērēk kaszának,

a hús mellé.

4. Csányi Mara néne. Elmondta: Rózsai Gyuláné Zsigri Margit 1994. december 15-én.

5. Az újfalusi öregasszony

Valamikor Újfalun tótok laktak. És hát ugye elmagyarosodott. És még a régi öregasszony mondja, hogy:

– Mikor disznó vagyok, akkor kukorica nem vagyok,

mikor kukorica vagyok, akkor disznó nem vagyok!

Hát ezt úgy akarta mondani, hogy mikor kukoricatermés van, akkor disznó nincs.

Mikor disznó van, akkor aszály van, szárazság, és kukorica nincs. Dē ő ugye nem tudta így kimagyarázni, csak így mondta:

– Mikor disznó vagyok, akkor kukorica nem vagyok,

mikor kukorica vagyok, akkor disznó nem vagyok!

5. Az újfalusi öregasszony. Elmondta: Vircsák Mihályné Dudás Lidia 2003. november 18-án. A szövegben szereplő Újfalú településnév a Galgamácsával szomszédos Váckisújfalut jelenti.

6. A tót asszony menyé

A tót asszonnak mēgnősiűt a fia. Oszkó kérdēzték az asszontul, hogy:

– Tē Marka, mije a mēnyed?

– Hát mije lenne?! Sē hasi, sē fari, csak az a vékon labaszari! — aszongya.

6. A tót asszony menyé. Elmondta: Gulyás Ferencné Dudás Lidia 1988. május 1-jén. A szlovák asszony hibásan, mulatságosan beszél magyarul.

7. Egy sváb bácsi a faluban

Valamikor régén a termékeiket úgy hordták el a falukba árónyi az emberek. Osz t vót egy sváb ember is. Nem tudott jó magyarul. Osz t hát idegyütt Mácsára. És itt a faluvégén kérdezte, hogy hogy köll árónyi, vagy hogy mondja ő — mer nem tudott jó magyarul, mer sváb vót —, hogyha béér a faluba. Mer hozott paradicskát még zódségét, hogy azt hogy árojjá. Osz t hát egy ember gazember vót, osztan mondta, hogy:

– Úgy kiabálja, hogy: „Parasztpicsa, szöntség! Parasztpicsa, szöntség!”

Hát ő még béért a faluba, oszt elkezdte kajbányi torkaszakadtjábú, hogy:

– Parasztpicsa, szöntség! Parasztpicsa, szöntség!

Kigyűttek az emberek, oszt kiverték a sváb bácsit a falubul, mer hát másra gondótak, nem zódségre még paradicsomra!

7. Egy sváb bácsi a faluban. Elmondta: Gulyás Ferencné Dudás Lídia 1988. március 21-én. Egy tréfás kedvű ember illetlen szavak kiabálására veszi rá a magyarul gyengén beszélő német férfit.

8. A sváb kalauz

Vót egy némét vasútas, egy sváb kalauz. Némétül beszét jobban, mind magyarul. Egy öregasszony mondja a kalauzknak, hogy:

– Kalauz bácsi, engem szállíjon lē Űllőn!

Asszonya a kalauz— odaérnek Űllőre —, aszongya:

– Űllé!

Az öregasszon lēüt. Akkor mēntek tovább. Kőbányára értek. Aszongya:

– Kibanya!

Az öregasszon kimēnt. Aszongya:

– Hát én nem itt akartam lészányi, Űllőn!

– Mondtam, hogy Űllé!

8. A sváb kalauz. Elmondta: Zsigri Mihályné Szabó Anna 2002. december 3-án. A német anyanyelvű kalauz félreérthetően ejti ki a magyar helységneveket. Az „üllé” szó hasonlít az üljél! szóalak galgamácsai (palóc) üllyé! ejtéséhez. Ennél is egyszerűbben érthető a Kőbánya ~ Ki, banya! szójáték.

9. Az ikladi asszony

Kint vótunk Iklad felé a határba kapányi. Vótak āra iklagyiak is. Débe aszongya az iklagyi sváb asszony:

– Gyerünk má ebédőnyi, mer Mácsán má hatantosztak!

Asszonya neki az egyik mácsai asszony:

– Hát Ikladon hanyan tosztak?

9. Az ikladi asszony. Elmondta: Zsigri Mihályné Szabó Anna 1998. december 15-én. Tartalom: A német anyanyelvű asszony helytelenül, félreérthetően ejti ki a „harangoztak” szót.

10. Markovics Fëri bácsi

A erdészetné kerületvezető vót a Dërvadics Fëri bácsi. Szërb vót, nem tudott jó magyarul. Nagyon szép felesége vót neki. Családja is ojan szép vót neki. Oszta a Markovics, az erdészet vezetője szëmet vetett a feleségire. Oszta hát járt oda hozzájuk. Mikor a Dërvadics az erdőt járta, az erdészetvezető mëg hát ott vót, a Markovics Fëri bácsi. A dolgozók, akik a Dërvadics keze alatt dógoztak, húzták ötet, hogy:

– Á, Fëri bácsi, maga itt van, a feleségivel mëg otthon mi csinál a Markovics?!

Hát osztan ennek nem köllött több. Nagyon fëltékeny vót. Nem köllött több, otthatta az embërekët, oszt mënt haza. Mikor hazamënt, hát valóba ott vót a Markovics. Mingyá mondta a (Dërvadics) Fëri bácsi, hogy:

– Mi csinátá tē az én asszonyommal?

Hát ugyē az rëttentően tiltakozott, hogy:

– Sëmmit! Csak bënëztem, mer nagyon szomjas vótam! Vízet akartam innyi! – mer az erdőbe laktak. Tudod, hogy erdész vót, erdőbe laktak.

Oszta a Dërvadics azt akarta mondanyi, hogy:

„Nagy fasz vagy tē, Markovics!”

Dë azt nem tudta rëndëssen kimondanyi, mer nem tudott jó magyarul. Oszta úgy mondta neki, hogy:

– Nagy faszod van nekēd, Markovics!

Oszta fōnt is maradt ez, mer ha valakit átverték, nem aszonta, hogy: „Nagy fasz vagy tē!”, hanem:

– Nagy faszod van nekēd, Markovics!

10. Markovics Fëri bácsi. Elmonda: Gulyás Ferencné Dudás Lília 1999. február 13-án. A magyarul hibásan beszélő szerb férfi félreérthetően korholja a másikat. A történetből helyi szólás is keletkezett: „Nagy faszod van neked, Markovics!”

11. Kurucz Panna néne

Frontkor a Kurucz Panna néne mëg fōlhúzza az új harisnyáját, hogy el nē vigyék a ruszki. Mer mindënt elástak mëg mifene. Oszta ő az új harisnyát fōlhúzza a lábára. Oszta mikor kigyűttek a pincébű vagy honnan, akkor a ruszki mënt, hogy:

– Bázisnya, bázisnya, bázisnya! – lyánt kerestek.

– Jaj nekēm – aszongya –, egy új harisnya van a lábamon! Mëg ezt is el akarják vinnyi! Egyre azt mondják, hogy adjam oda a harisnyámat!

11. Kurucz Panna néne. Elmonda: Vircsák Mihályné Dudás Lília 2001. január 9-én. A parasztasszony harisnyának érti az orosz bázisnya szót. (Jelentése: nő, asszony.) A magyar folklórban komoly múltja van azoknak a tréfás elbeszéléseknek, amelyek a megszálló katonaság és a más anyanyelvű polgári lakosság közötti nyelvi félreértésekről szólnak. Ezek között élményelbeszélések, memoratok éppenúgy fōlbukkannak, mint a szájhagyomány útján terjedő adomák. Legújabban Landgraf Ildikó közölt tanulmányt a nyomtatott források hatásáról az 1848-as hagyományokra, illetve ezek visszatükröződéséről a szabadságharc 100 éves évfordulóján, 1948-ban végzett „48-as gyűjtésben”. Amint a szerző megállapítja, a kalendáriumokon, ponyvákön kívül Jókai Mór munkássága hatott erősen: „Jókai típust teremtett a beszállásolt osztrák katonák és házigaárdák között támadt nyelvi félreértésekre épülő anekdotákból. A 48-as gyűjtésben

bőven akadnak olyan történetek, melyek arról szólnak, hogy a helyiek és a faluba érkező német/orosz katonák között milyen nyelvi nehézségek támadtak” (Landgraf Ilona, *Az írott kultúra hatásának útjai és útvesztői a 48-as hagyományok tükrében*. In: Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére. Studia Ethnologica Hungarica VII. Szerk. Ekler Andrea–Mikos Éva–Vargyas Gábor. L’ Harmattan. Budapest, 2006. 436).

12. Kurucz Panna néne

Front alatt a Kurucz Panna nénihez is mentek az oroszok, oszt bárisnyát kerestek. Hogy adjon bárisnyát. Hát mit tudta ő, hogy mi az. Aszongya:

– Még ezt az egy pár harisnyám is el akarják vinni!

12. Kurucz Panna néne. Elmondta: Zsigri Mihályné Szabó Anna 2001. január 24-én.

13. Az oroszok gyufája

Zsigri Mihály: Máskor még gyufát kértek (az oroszok). Elmént valami asszonho, oszt asszonta, hogy adjon picskit. Hát oszt az asszony nem tudta, hogy mi az.

Zsigri Mihályné folytatja: Aszongya, hogy:

– A picsám kérte!

13. Az oroszok gyufája. Elmondta: Zsigri Mihály 2001. január 24-én. Az asszony félreérti a gyufa szó orosz megfelelőjét.

14. Az oroszok gyufája

Az oroszok a háborúkor, mikor bėjöttek a faluba... hát ugyē itt nagyon kevesēt tudtak oroszul, mer ez ugyē magyar község. És hát gyufát akart vóna kérni az ēgyik orosz. És mondja, hogy:

– Picski, picski!

Hát a háziak húzódtak, hogy mit kér, picskit. Hát aztán csak mondja, hogy:

– Picski, picski!

A fiatalasszony – vót ēgy fiatalabb asszony is – má aztán kiszaladt a házból. Aztán (az orosz) mēgfogta a fiatalasszont, hogy nē mēnjēn el. Persze mondta oroszul. Hanem mēglátta a gyufát, oszt mēgmutatta, hogy hát ezt kéri.

– Ez a picski!

Hát aszitték a háziak pedig, hogy az ugyē mást jelēnt.

14. Az oroszok gyufája. Elmondta: Pesti András 2002. február 11-én.

VILLÁNYI PÉTER

A HARGITA MEGYEI CSÍKSZENTMIHÁLY KÖZSÉG HELYNEVEI

Csíkszentmihály község Csíkszeredától északra, mintegy 16-18- km-re fekszik, és Csík egyik hegyaljai egységterületéhez, Szépvíz környékéhez tartozik. Négy település alkotja, amelyek közül Csíkszentmihály a községközpont, Ajnád, Lövész és Vacsáresi pedig a hozzá tartozó falvak. Mindenik jellegzetes falurészekre, ún. tízesekre tagolódik.

A község mai élő helynévanyagát 1994-ben gyűjtöttem össze. Az anyagot falvanként bel- és külterületi taglalásban mutatom be, térképvázlatokat is csatolva hozzá. Az alkalmazott rövidítések, jelek a következők: a földrajzi helyek, tereptárgyak rövidítései: Á = árok, B = bánya, Bg = barlang, É = épület, F = forrás, Fo = folyó, Fr = falurész, G = gödör, Hí = híd, Ke = út menti kereszt, P = patak, Psz = patakszakasz, Szi = szikla, Szo = szobor, Te = temető, Té = tér, Tó = tó, U = utca, Ú = út, Úsz = útszakasz, V = itatóvályú; a művelési jelleg rövidítései: e = erdő, gy = gyümölcsös, k = kaszáló, l = legelő, sz = szántó; a névváltozatokat kettős pont, a differenciálódott helyneveket pontosvessző különíti el.

AJNÁD rom. Nădejde

Ajnád, -on, -ról, -ra.

Belterület: I. *Alszög: Koncokszère* Fr. 1. *Csère köze utcaja: Csère közi utca: Koléktiv utcaja: Papok utcaja* U. A Csere köze nevű határrészre, illetve a kollektív gazdaság épületei fele vezet. Pap családok lakják. 2. *Dávidné utcaja: Dobos Dávid utcaja: Kedvesék utcaja* U. Hajdani lakosairól. 3. *Ferenc Péter utcaja: Kovácsok utcaja: Székējék utcaja: Székélék utcaja: Székél utca* U. Mai Kovács és Székely nevű családjairól, illetve hajdani lakosairól. 4. *Fő út* Ú. 5. *Meggyesék utcaja* U. Lakosai régi családnévéről, amelyet Andréra változtattak. 6. *Mélleg* É. 7. *Némét domb* U. A Meggyesek utcaja száda, ahol az emlékezet szerint egy szegény asszony lakott, aki szerzett magának egy németet. 8. *Szövetkēzet* É. II. *Középszég: Középszēr* Fr. 9. *Iskola* É. I–IV. osztályos általános iskola. 10. *Mónárné utcaja: Tusikok utcaja* U. A molnár feleségéről, mai és a Tusik családról, hajdani lakosáról. 11. *Tejcsarnok* É. *Fésszég* Fr. 12. *Alsó kērszfa: Besső kērszfa: Kērszfa* Ke. 13. *Emlékmű: Hősök sírja* Szo. Felirata: „1915–1918 A világháborúban elhalt hősök emlékére”. 14. *Erőssek utcaja: Gicák utcaja* U. Lakosai család- és ragadványnevével. 15. *Falu hídja: Sánta Karcsi hídja* Hí. A mellette lakóról. 16. *Kósa Péter hídja* Hí. A közelében lakóról. 17. *Kultúr: Kultúrotthon* É. 18. *Kurkók utcaja: Vilmák utcaja* U. Mai lakosairól és hajdani Vilma nevű lakosáról. 19. *Postásné hídja* Hí. A postásné lakik mellette. 20. *Sipos Laci hídja* Hí. A mellette lakó személyről. 21. *Szekeresék hídja* Hí. A mellette lakó családról. 22. *Temető* Te. 23. *Temető utca: Templom utca* U. 24. *Templom* É. 25. *Tüzótoszērtár* É. 26. *Vilmák malma* É. Hajdani malom, amelyet Vilma keresztnevű tulajdonosáról neveztek el. 27. *Víz mejjéke* U. IV. *Rácokszère: Rácokköze* Fr. 28. *Bilibók Ęmre utcaja: Szőgyör József utcaja* U. Lakosairól. 29. *Bilibók hídja* Hí. A mellette lakóról. 30. *Bőjte hídja* Hí. A mellette lakóról. 31. *Csorgó* F. 32. *Máté hídja* Hí. A mellette lakóról. 33. *Rácok hídja* Hí. A közelében lakó családról. 34. *Rácokszère pataka* P. Rákos patakának a falurészen átfolyó szakasza. V. *Küssőszēr* Fr. 35. *Antal-besső* k. Tulajdonosáról. 36. *Fasza utca: Katóné utcaja: Kósa Péter utcaja: Szőcsők utcaja* U. Hajdani Katóné és mai lakosáról, illetve

ragadványnévvvel. 37. *Fésső kérészfa: Kérészfa: Küsső kérészfa* Ke. 38. *Gálok utcája: Kerekesk utcája* U. Hajdani Gál és mai lakosairól. 39. *Kerekes kút* K. 40. *Lóvész ú* Ú. 41. *Siposok utcája* U. Lakosairól. VI. *Fenyőszög: Fenyőszége: Fenyőszér* Fr. 42. *Fénya Dávid utcája: Pécsi Pista utcája* U. Mai és hajdani Pécsi lakosairól. 43. *Fenyőfák ajja: Fenyőfák utcája* U. 44. *Gál Ignác utcája: Gergé Dénés utcája* U. Valamikori lakosairól. 45. *Szőgyör Illés utcája* U. Lakosáról. VII. *Ré: Réváros* Fr. Erről a falurésről a helybeli Szöcs Pál Antal a következő két versrészletében emlékezik: a) *Önéletrajz*: „A Ré-város ismeretes/ Bocs hegyről nevezetes./ Ottan fekszik a Ré dombja,/ Hol gágog a libacsorda./ És a Szörcsés-kert aljánál/ Kis-Rákosnak patakánál/ Aki ott jár, elhiheti,/ Ottan lakik Szöcs Pál Anti”. b) *A Síralom völgye*: „Csikajnádnak az a része,/ Amelynek a neve Ré./ Amely évszázadok óta/ Ezt a nevet viselé./ És mi a benne lakói/ Véljük a föld szépeinek,/ De a rossznyelvek elnevezték/ A Síralom völgyének”. 46. *Bocs hegye utcája* U. A Bocs hegye fele vezet. 47. *Cséngettyü: Harangláb* É. Ezzel a kis valamikori haranggal helyettesítették a háborúban elvitt templomharangot. 48. *Kis-Rákos felé* U. 49. *Naskalat: Naskalat vögye utcája* U. 50. *Tekerő utca* U. A Tekerő nevű mezőrészre visz. VIII. *Bundákszére* Fr. Ragadványnévvvel. 51. *Bunda Mátyás malma* É. Hajdani malom tulajdonosa ragadványnevével.

Külterület: 52. *Ajnádi állomás: Állomás* É. Vasútállomás. 53. *Aladár kérészfája* Ke. Szakáli Aladár emlékére, akit itt egy kézigránát ölt meg. 54. *Almás-kert* sz. 55. *Adré fiaké* k. A tulajdonos családról. 56. *Alsó-Sugás: Sugás* k, sz. 57. *Alsó vátóbódé: Vátóbódé* É. Őrház. 58. *Alszei csordahajtó út* Ú. 59. *Avas-patak: Avas pataka* k, sz. 60. *Avas-patak feje* F, k. 61. *Avas-patak vize* P. 62. *Balogné nyáralója: Balog nyáralója: Nyáraló* É, k, l. Kis kaliba és nyári legeltetőhely. 63. *Bánya: Új tünér* B. Bányahely. 64. *Bánya hegye* sz. 65. *Barakasza e, k, l.* 66. *Barakasza árnyéka: Két-út köze* sz. 67. *Barakasza feje* k. 68. *Barakasza mejjéke* k. 69. *Barakasza pataka: Barakasza vize* P. 70. *Barakasza útja* Ú. 71. *Barakasza verőfény e.* 72. *Barták kútja* F. 73. *Barták vögye e.* 74. *Bartisk kútja* F. 75. *Bérecke vögye* l. 76. *Besső-Varjadorja: Nagy-Varjadorja: Varjadorja* k. 77. *Bilibók Simóé* k. 78. *Bocs hegye* l. 79. *Boros-kert* k, sz. 80. *Burkusok vögye* k. 81. *Burusztojos e.* 82. *Burusztojos pataka* P. 83. *Búzásoké* k. Tulajdonosairól. 84. *Bükk pataka* P. 85. *Bükk pataka feje* k, sz. 86. *Carina* k, sz. 87. *Carina kérészfája: Vaskérészt* Ke. A villám itt ütött meg egy gyermeket. 88. *Carina-tető* sz. 89. *Cihérek pataka: Róna pataka* P. 90. *Cihérek pataka feje e, k.* 91. *Csákiak pataka* P. 92. *Csákiak vögye e, k.* Tulajdonosairól. 93. *Csáki Endréé* k. 94. *Csere-köz: Csere köze* k, sz. 95. *Csere köze útja* Ú. 96. *Csere-közi híd* Hí. 97. *Csérés-kert* k, sz. 98. *Csiga homloka* sz. 99. *Csom pataka: Csont pataka* P, k, sz. 100. *Csom pataka feje* k. 101. *Csom pataka kútja* F. 102. *Csorgó: Kurkók kútja* F. 103. *Csukuj: Csukuj vögye e.* 104. *Csukuj teteje: Csukuj-tető e.* 105. *Csutakos* k, l. 106. *Csűrög-vögy: Csűrös-vögy e.* 107. *Dávidné küjjel* sz. 108. *Déllő: Déllő-domb* k, sz. 109. *Déllő teteje* k, sz. 110. *Disznófertő* k. 111. *Disznófertő pataka* P. 112. *Disznófertő útja* Ú. 113. *Dorja Laci: Varjadorja Laci e.* Tulajdonosa ragadványnevével. 114. *Égés e, k.* 115. *Égés feje e, k.* 116. *Égés ódala e.* 117. *Égés pataka* P. 118. *Égés teteje e, k.* 119. *Égett-mező* l. 120. *Égett-mező kútja* F. 121. *Égett-mező útja* Ú. 122. *Égett-mező válluja* V, F. 123. *Égett-mező vögye e.* 124. *Encs: Incs: Lucsos* sz. 125. *Encs gödre: Incs gödre* k, sz. 126. *Eprös-máj* l. 127. *Eresztő-vögy e.* 128. *Erőssek vögye* k. Tulajdonosairól. 129. *Érsébét kirájnó emlékfái* 129. Egyetlen adatközlő említette a hajdani fák helyét. 130. *Falu lapossa: Községé* k. 131. *Farkas-vögy* l. 132. *Farkas-vögy sorka* l. 133. *Fejszéd: Fészéd: Fészét* k, sz. 134. *Fénya Dávidé* k. Tulajdonosáról. 135. *Fényák felhagyatja* l.

136. *Fésső-Sugás*: Sugás k, sz. 137. *Fésső vátóbódé*: Vátóbódé É. Örház. 138. *Fészéd ódala* k. 139. *Fészéd pataka* P. 140. *Fésszégi csordahajtó út*: Ré út: Sugás út Ú. 141. *Fűgés-vőgy* e. 142. *Fűrész-ódal* k. Ciszár Dénes vízfűrész működött itt régen. 143. *Fűzes* k. 144. *Gál Lukács*: Gál Lukács vőgye e, k. 145. *Gál Lukács pataka* P. 146. *Gát-hejj* l. 147. *Gödrök feje* k. 148. *Gödrök köze* k. 149. *Gödrök útja* Ú. 150. *Gyöngék vőgye*: Gyöngé-vőgy e. Tulajdonosairól. 151. *Gyümölcsös gy.* 152. *Halál* k. Régen egy Sipos nevű személy itt halt meg a felborult szekér alatt. 153. *Halál-tető* k. 154. *Híd aija* k. 155. *Hideg-kút* F, e. 156. *Hosszú híd* Hí. 157. *Incés teteje* k. 158. *Játszó-kert* sz. 159. *Kántoré* k. 160. *Kapitányé*: Konc kapitányé e, k. Valamikor vár állt itt. 161. *Katlanyok aija* l. 162. *Kecskés* e. 163. *Kecskés pataka* P. 164. *Kecskés sorka* e. 165. *Kecskés út*: *Kecskés útja* Ú. 166. *Kegyós-kút* F, k, sz. 167. *Kékköves* e. Az adatközlők nem tudták lokalizálni. 168. *Kéksáros-gödör* l. Hajdan a mészbe való kékfestőanyagot innen vitték. 169. *Kendőrázatató-tók* k. 170. *Kerek alma dombja* k. 171. *Kéreszfák* Ke. Három keresztfa a háborúban elesett három magyar katona emlékére. 172. *Kicsi-erdő* e. 173. *Kicsi Gál Lukács* e, k. 174. *Kicsi-mező* sz. 175. *Kicsi-Tekerő*: *Tekerő* k. 176. *Kicsi-Varjadorja*: *Küsső-Varjadorja*: *Varjadorja* k. 177. *Kicsi-vőgy* l. 178. *Kifutó*. Felhagyott vasúti sínek. 179. *Kifutónál* k. 180. *Kihágó* Ú, k. 181. *Kis-Rákos*: *Kis Rákos pataka* P, k. 182. *Kis-Rákos észka* e. 183. *Kis-Rákos útja* Ú. 184. *Kis-Rákos-verőfény* e, k. 185. *Kocsis orra* e, Ú. 186. *Kocsis orra teteje* e. 187. *Kokozás* e, k. 188. *Kollát Ignácé*: *Kollátoké*: *Tatárok kertje* k. Tulajdonosa ragadványnevével. 189. *Komunák* l. 190. *Konc farka* k, sz. 191. *Konc kapitány félhagyatja* k. 192. *Koncok kertje*: *Varjadorja kertje* k. 193. *Kósa Jánosé* k. 194. *Kósák válluja* V, F. 195. *Kósák vőgye*: *Kósa vőgye* k. 196. *Kovácsok kertje* k, sz. 197. *Kőd*: *Kőd-tető* k. 198. *Kőd út* Ú. 199. *Kökényes*: *Kökényes vőgye* k, sz. 200. *Kőnyak* e, k. 201. *Kőnyak háta* k. 202. *Kőnyak ódala* e. 203. *Kőnyak-tető* e, k. 204. *Községé* k. 205. *Köves* l. 206. *Köves aija* l. 207. *Küpus kút* F. 208. *Liba Ignác keresztfája*: *Liba-kéreszfá* Ke. Ragadványnevével. 209. *Lik* Ú. Vasút alatti átjáró. 210. *Lókert* k. 211. *Lövészárók Á.* 212. *Magyaró*: *Mogyoró* k, sz. 213. *Márk aija*: *Márkula* l. 214. *Márkula pataka* P, l. 215. *Márkula teteje* l. 216. *Mári Ilonka*: *Mári Jánosné* l. 217. *Máttyás-domb* e. 218. *Máttyás-domb teteje* e. 219. *Máttyás ugrás* Ú. Meredek útszakasz. 220. *Meggyeséken hátul* Ú. 221. *Mogyorós-ódal* k, sz. 222. *Mogyoró teteje* k. 223. *Nagy Gál Lukács* e, k. 224. *Nagy-Rákos*: *Nagy Rákos pataka* P, e, k, l. 225. *Nagy-Rákos észka* e. 226. *Nagy-Rákos feje* e, k. 227. *Nagy-Rákos útja* Ú. 228. *Nagy-Tekerő*: *Tekerő* k. 229. *Nagy-vőgy* l. 230. *Naskalat vőgye* k, sz. 231. *Nyírés* e. 232. *Nyírés aija* k. 233. *Nyír-hát* k, sz. 234. *Nyír-hát ódala* k. 235. *Nyír-hát teteje* k. 236. *Obéliszk É.* Erzsébet királyné tiszteletére épített emlélmű romjai. 237. *Omlás* k, sz. 238. *Orbán Lajos kicsi erdeje* l. 239. *Ölves-sorok* k. 240. *Ölves-sorok csapása* Ú. 241. *Ölves-sorok pataka* P. 242. *Örhégy felé* e. 243. *Ötös ör* É. Örház. 244. *Ötös örnél való* k, sz. 245. *Papé* k. 246. *Papoké* k. 247. *Pap szége* k. 248. *Pető hegye* k, sz. 249. *Pető hegye ódala* k. 250. *Pető hegye útja* Ú. 251. *Pincék É.* A határba épített pincék, mert a belterület vizes talajú. 252. *Puciké*: *Puciké* k. Ragadványnevével. 253. *Pucik kútja* F. 254. *Rácoké*: *Rácok vőgye* e. 255. *Rácok kalibája* É. 256. *Rácok vőgye útja* Ú. 257. *Ré* k, sz. 258. *Ré dombja* l. 259. *Rés* e. 260. *Rét* k, sz. 261. *Rez* k. 262. *Rez-tető* k. 263. *Rompáca*: *Rompáca pataka* P, k, sz. 264. *Rompáca-borvíz* F. 265. *Rompáca észka* k, sz. 266. *Rompáca-verőfény* k, sz. 267. *Sali csüre* É. Két ház áll itt. 268. *Sándor hejje* k. 269. *Sándor ódala* k. 270. *Sándor ódala erdeje* e. 271. *Sándor ódala teteje* k. 272. *Simók kertje* k. A Bilibók Simóé volt. 273. *Sipos Jánosé* k. 274. *Sipos János kaszállója* k. 275. *Stőfik kertje* k. 276. *Sugás*: *Alsó-*

Sugás; Fősső-Sugás k, sz. 277. Szakadás kútja F. 278. Szakadát k. 279. Szakadát nyaka k. 280. Szakáliak kútja F. 281. Szakáli Anti kalibája É. 282. Szénégető k, sz. 283. Szént Ilona k, sz. 284. Szént Ilona kápolnája É. Hajdani kápolna. 285. Szént Ilona teteje k. 286. Szép-havas k. 287. Szőcs Miháj főlhagyatja l. 288. Szőgyörök kalibája É. 289. Szőrcsés-kert k. 290. Tar-vész e, k. 291. Tásza: Tásza-verőfény k. 292. Tásza pataka P. 293. Teke hídja Hí. 294. Tekerő: Tekerő havassa: Kicsi-Tekerő; Nagy-Tekerő k. 295. Tó. Tó. Egykor kenderáztató volt. 296. Tűkör e. 297. Tűkör ódala e. 298. Űhőgy: Űvőgy k, sz. 299. Űhőgy mejjéke k. 300. Vágás k, sz. 301. Válluk V, F. 302. Vállus-vőgy e. 303. Varga hágó Ű, e, k. 304. Varga hágó pataka P. 305. Varga hágó teteje e, k. 306. Varga hágó vőgye e. 307. Varjadorja: Besső-Varjadorja: Nagy-Varjadorja; Küsső-Varjadorja: Kicsi-Varjadorja k. Hajdan falu volt itt. 308. Varjadorja teteje e. 309. Vár uta: Vár útja Ű, l. A csíkszentmihályi várhoz vezetett. 310. Vár uta kertje k. 311. Vár uta utcája k, l, sz. Itt járt ki a csorda valamikor a legelőre. 312. Vasszaros-hejj k. 313. Vöröss-ódal l. 314. Vetéskapu k, sz. 315. Vőgy út Ű. 316. Zsidó temető Te. Azonak a zsidóknak a temetkezési helye, akik a vasút építésekor üzleteket nyitottak itt.

CSÍKSZENTMIHÁLY rom. Mihăileni

Szēm̃miháj, -ra, -ról, -ra.

Belterület: I. *Āszēg* Fr. 1. *Bót*, É. 2. *Búzás Marci utcája: Búzások utcája* U. Lakosáról, illetve lakosairól. 3. *Csiszár Bélla kútja* K. A mellette lakóról. 4. *Csorosza: Csorosza utca* U. 5. *Csorosza hídja* Hí. 6. *Csorosza kútja* K. 7. *Fodor Laji utcája* U. Egyik lakosáról. 8. *Kicsi utca* U. 9. *Kósák kútja* K. 10. *Kósák utcája* U. Lakosairól. 11. *Lakatosok utcája* U. Lakosairól. 12. *Malom utca: Mónár Albért utcája: Mónár utca* U. Lakosának, a Molnár ragadványnevű Tatár Albertnek a valamikori vízimalmához vezet. 13. *Porond Té.* 14. *Sándorok utcája* U. Az itt lakó Sándor családokról. 15. *Szēpi malma* É. Hajdani vízimalom, amely a Szepi ragadványnevű Miklós Antalé volt. 16. *Szēpi utcája* U. Lakosa a Szepi ragadványnevű Miklós Kálmán. 17. *Szőcs Balázs kútja* K. A mellette lakóról. 18. *Tyúk szēr* U. A helyi magyarázat szerint lakosai tyúkot loptak a faluból. II. *Templom szēre* Fr. 19. *Āllomás* É. Vasútállomás. 20. *Āllomás utcája* U. 21. *Dugás* É. 22. *Fő út* Ű. 23. *Iskola* É. 24. *Harangozó utca: Kántor utca* U. Napjainkban a harangozó lakik itt, régen pedig a kántor volt a lakosa. 25. *Lakatos István utcája: Malom-vőgy utcája* U. Lakosáról, illetve arról a határrésről, amelyre vezet. 26. *Plébánia* É. 27. *Sirüllő Űsz.* 28. *Szēpvízi út* Ű. 29. *Temető* Te. 30. *Templom* É. 31. *Templom-kert: Templom kertje* ke. 32. *Űj szēr* U. 33. *Vashíd* Hí. III. *Csigafalva: Csigafala* Fr. 34. *Bár* É. 35. *Borvíz utca* U. Az Alsó-borvíz fele visz. 36. *Csiga-patak* Psz. 37. *Ladó Marci utcája: Víz köze* U. Egyik lakosáról. 38. *Petrēsēk utcája* U. Lakosairól. IV. *Fēsszēg* Fr. 39. *Biális kuriája: Posta* É. Egykori udvarház, amely a nemes Beális családé volt. 40. *Biális kútja* K. 41. *Bót: Szövetkēzet* É. 42. *Csitkókert* ke. Feledésbe merülő név, amelyet az adatközlők már nem tudnak lokalizálni. 43. *Kultur: Kulturház* É. 44. *Kőkert* ke. 45. *Község kútja* K. 46. *Milicia* É. 47. *Minērēk hídja: Nagy híd* Hí. A Minier család szomszédságában van. 48. *Néptanács* É. 49. *Óvoda* É. 50. *Orvosi rendelő* É. 51. *Zsigánál* É. Németi Zsigmond magánboltja. V. *Tőkeszēg: Tőkeszēge* Fr. A helyi magyarázat

szerint a lakosok két faragott pallón keltek át az itt folyó Csiga-patakon. VI. *Sárhíd* Fr. 52. *Fotbalpája* k. 53. *Fűrészgyár: Szőcs-fűrészgyár: Szőcs-gátér* É. A tulajdonosa Szőcs Erzsébet. 54. *Istálók* É. 55. *Katlanyok utcája* U. A Belső katlanok fele visz. 56. *Kicsi kőköréskert* Ke.

Külterület: 57. *Akácós erdő: Barti akácossa: Barti erdeje* e. Ültetője a Barti ragadványnevé Szőcs Bertalan. 58. *Akasztó-hégy: Akasztó-hégy-düllő* k, sz. 59. *Akasztó-hégyi út* Ú. 60. *Akasztó-hégy-kert* k. 61. *Akasztottak erdeje: Akasztottak vőgye* e. 62. *Andorok* e. 63. *Ásó-borvíz: Borvíz* F. 64. *Ásó-Félhagytat: Félhagytat: Félhagytott: Régi-Félhagytott* l. 65. *Ászégi csordahajtó út: Csordahajtó út* Ú. 66. *Átoljáró: Átjáró* k, sz. 67. *Avas-patak: Havas-patak* P. 68. *Balaskó* k. 69. *Balaskói út* Ú. 70. *Balázs Emre kalibája* É. 71. *Bánya: Kövecses-bánya* B. 72. *Bánya pataka* P, l. 73. *Bánya-patak gödre* l. 74. *Barakassa: Barakassa pataka: Barakassa vize* P, k. 75. *Barakassa-észok* e. 76. *Barakassa feje* k. 77. *Barakassai-borvíz: Borvíz* F. 78. *Barakassa verőfénye* k. 79. *Barickert* k. 80. *Békasós* k. 81. *Besső katlanok: Katlanok: Ladó Feri katlanja; Néméti Damokos katlanja; Sánta Péter katlanja; Tatár Gyula katlanja* É. Mészégető kemencék, amelyek az 1960-as években még működtek. 82. *Besső-Kéncses-domb: Kéncses-domb* k. 83. *Besső-válluk* F. 84. *Borboj Marci kertje* k. Tulajdonosáról. 85. *Borboj Marci kútja* F. 87. *Borvízi út* Ú. 88. *Borzos-patak* P, l. 89. *Borzos-patak feje* e. 90. *Bugyogós: Bugyogós-kert: Bugyugós: Bugyugós-kert* k. 91. *Bugyogós-borvíz* F. 92. *Búzások katlanja* É. A Búzás család mészégető kemencéje volt. 93. *Búzások kertje* k. 94. *Bükk: Bükk vőgye* e, k, l. 95. *Bükk lapossa* e, l. 96. *Bükk-ódal* e. 97. *Bükk pataka* P. 98. *Bükk-tető* e, k. 99. *Cakó* k. 100. *Cibók kútja* F. 101. *Cibre: Cibrefalva* k. Az 1694-es tatárbetöréskor elpusztult falu helye. 102. *Cibre ódala* sz. 103. *Cibre-patak: Cibre pataka* P. 104. *Cigán-kert* k. 105. *Csáki kútja aija* l. 106. *Csángóé* k. 107. *Császároké* k. 108. *Cseméteker* e. 109. *Csepögő* k, sz. 110. *Csere: Csöre: Csere-düllő: Csöre-düllő* k, sz. 111. *Csere: Csöre: Csere-vőgy: Csöre-vőgy* sz. 112. *Csere-ódal: Csöre-ódal* l. 113. *Csere-patak: Csöre-patak* P, e, l. 114. *Csere-pusztá: Csöre-pusztá* l. 115. *Csere-tető: Csöre-tető* k, sz. 116. *Csere-tető: Csöre-tető* k, sz. 117. *Csere-vőgy: Csöre-vőgy* l. 118. *Csihányos* sz. 119. *Csiszárok katlanja* É. A Csiszár család valamikori mészégető kemencéje. 120. *Csiszárok kertje* k. 121. *Csonka Csiszár katlanja* É. Tulajdonosa ragadványnevével. 122. *Csorosza: Csorosza pataka* P, k. 123. *Csorosza feje* k. 124. *Csorosza útja* Ú. 125. *Csutakos* e. 126. *Csutakos teteje* e, l. 127. *Csűrök háta: Kicsi-mező* sz. 128. *Csűrök palló* l. 129. *Daniné pataka: Dani pataka* P. 130. *Détungok* Á. Valamikori lövészárkok. 131. *Dombi gödre* sz. 132. *Döglút* K, k. 133. *Egeres* e. 134. *Eger kútja* F. 135. *Eger-patak* P. 136. *Éggyes-düllő: Éő-düllő: Éő-láb: Templom felé forduló* sz. 137. *Éő-Szilos: Szilos* e. 138. *Emre-kős Szi*, k. 139. *Eresztő-vőgy* k. 140. *Félhagytat: Félhagytott: Ásó-Félhagytat; Fősső-Félhagytat; Régi-Félhagytat* l. 141. *Fenyő-domb* k, sz. 142. *Fenyő-ódal* k, sz. 143. *Fősső-borvíz: Szépvízi-borvíz: Borvíz* F. 144. *Fősső-Félhagytat: Félhagytat: Félhagytott* l. 145. *Fősségi csordahajtó út: Csordahajtó út* Ú. 146. *Füleki Antalé: Füleki vőgye* k. 147. *Füstösökön alul* sz. 148. *Gálok kútja* F. A Gál család területén. 149. *Gépállomáson felül* sz. 150. *Gödrös út* Ú. 151. *Göncs* l. 152. *Göncs pataka* P. 153. *Győr vágása* l. A György családnak régen itt kertje volt. 154. *Győr vágása pataka: Kerek-fenyő pataka* P. 155. *Győr vágása pusztá* l. 156. *Gyurkák kertje* k. 157. *Hálogató* e. 158. *Hálogató-sorok* e. 159. *Hammás-ódal* e. 160. *Harangozó-kert: Harangozó-rét* k. 161. *Harmadik-düllő: Harmadik-láb: Hármás-düllő* sz. 162. *Hátussó-Szilos: Szilos* e. 163. *Herdó: Herdói-rész* k, sz. 164. *Herdó-tó* k. 165. *Hideg-kút* F, e. 166.

Hideg-kút teteje e. 167. *Hosszú-vőgy* k. 168. *Izsák Gábor kútja: Tatár Márton kútja* F. 169. *Jováki vőgye* k. 170. *Kántor-kert: Kántor kertje* sz. 171. *Kápolna-domb* k, sz. 172. *Kar útja* Ú, sz. 173. *Katlanyok: Besső katlanyok; Régi katlanyok* É. 174. *Katlanyok aija* l. 175. *Kecskés* k. 176. *Kéncsés-domb: Besső-Kéncsés-domb; Küsső-Kéncsés-domb* k, l, sz. 177. *Kéncsés-domb útja* Ú. 178. *Kendőréskert* k, sz. 179. *Kendörös-máj* k, sz. 180. *Kendörös-máj ódala* k. 181. *Kendőréskert teteje* k. 182. *Kerek-fenyő* k. 183. *Kerek-fenyő gödre* l. 184. *Kerek-fenyő válluja* F. 185. *Kerek-pallag* k. 186. *Kerek-pusztá* e. 187. *Kettes-düllő: Második-düllő: Második-láb: Temető-láb* sz. 189. *Kicsi-erdő* e. 190. *Kicsi-erdő mejjéke* k. 191. *Kicsi-kert* l. 192. *Kicsi-kert aija* l. 193. *Kicsi-Komlós-ajj: Komlós-ajj* l. 194. *Kicsi-Komlós-ajj teteje* l. 195. *Kicsi mart* Ú, e. 196. *Kicsi-mező: Templom-düllő* sz. 197. *Kicsi-pást* sz. 198. *Kicsi-Pogán-havas: Pogán-havas* e, k. 199. *Kicsi-Rompáca* l. 200. *Kicsi-Tekerő: Tekerő* k. 201. *Kicsi-vőgy* k. 202. *Kicsi-vőgy* l. 203. *Kiriska kertje* k. 204. *Kis-csere: Kis-csere* l. 205. *Kis-csere gödre* l. 206. *Kis-csere ódala* l. 207. *Koncok kertje: Konc Pista kertje* k. 208. *Konc pallagja* k. 209. *Kósa Péteré: Kósa Péter hejje* k. 210. *Kőbánya* B. 211. *Kőd: Szémmiháji-Kőd* e, k, l. 212. *Kőd aija* k. 213. *Kőd-ódal* e. 214. *Kőd pataka* P, k. 215. *Kőd-tető* k, l, sz. 216. *Kőkérészt* Ke, sz. 218. *Kövecses* l. 219. *Kövecses-patak: Köves-patak* P, l. 220. *Köves-kút* F, k. 221. *Küpus kút* F, k. 222. *Küsső-Kéncsés-domb: Kéncsés-domb* k. 223. *Ladó Sándor kérészfája* Ke. A háborúban itt meglőtt személy emlékére. 224. *Lapos-havas* k. 225. *Lapos-havas észka* k. 226. *Lapos-havas teteje* k. 227. *Lapos-havas verőfénye* k. 228. *Lázárnéé: Lázárné hejje* k. 229. *Lik* e. 230. *Likas-kő* Szi, e. 231. *Likas-kő kútja* F. 232. *Likas-kő pataka* P. 233. *Lúcsos* e, k. 234. *Magyaró: Magyarós vőgye* l. 235. *Malom-vőgy* k, sz. 236. *Marucáké* k. 237. *Marucáné vőgye: Maruca vőgye* e, l. 238. *Maruca vőgye száda* l. 239. *Máté bükke teteje: Máté-bükk teteje* e. 240. *Máték kertje* k. 241. *Medveballang* Bg, Szi. 242. *Meszesék kútja: Régi mészkatlanyok kútja* F. 243. *Meszesék útja: Rompáca útja* Ú. 244. *Mészkőbánya* B. 245. *Minőréké* k. 246. *Nagy-hégyöss* e, k, l. 247. *Nagy-hégyöss észka* e, k, l. 248. *Nagy-hégyöss ódala* e, k, l. 249. *Nagy-hégyöss teteje* e. 250. *Nagy-hégyöss útja* Ú. 251. *Nagy-hégyöss verőfénye* e, k. 252. *Nagy-kert* k. 253. *Nagy-Komlós-ajj: Komlós-ajj* l. 254. *Nagy-Komlós-ajj teteje* l. 255. *Nagy-laposs* k. 256. *Nagy mart* Ú, e. 257. *Nagy-mező* sz. 258. *Nagy-pallag* k, sz. 259. *Nagy-pallag farka* k, sz. 260. *Nagy-pallag gödre* l. 261. *Nagy-pallag ódala* k. 262. *Nagy-pallag teteje* k. 263. *Nagy-pallagi út: Nagy-pallag útja* Ú. 264. *Nagy-pást* sz, Ú. 265. *Nagy-Pogán-havas: Pogán-havas* e, k, l. 266. *Nagy-vőgy* l. 267. *Negyedik-düllő: Negyedik-láb: Négyes-düllő* sz. 268. *Néméti Albért kertje* k. 269. *Nyáraló* É. 270. *Nyerég-vőgy* e. 271. *Nyerges* e. 272. *Nyilénk* k. 273. *Olozsma* sz. 274. *Olozsma kérészfa* Ke. 275. *Orbányoké* k. 276. *Ordás: Ordás-hégy* k, l. 277. *Orotás* k, sz. 278. *Orotás: Orotás pataka* P, e. 279. *Orotás-patak feje* k. 280. *Pál nádja* l. 281. *Pálok kertje* k. 282. *Pálok kertje kútja: Pálok kútja* F. 283. *Pap szége* k, sz. 284. *Pátonorok: Pátonorok* k. 285. *Pátonorok aija* k. 286. *Pécsiek vőgye* k. 287. *Péter bükke* e, l. 288. *Péter bükke pataka* P. 289. *Petrőské* k. 290. *Pilátus: Pilátus vőgye* k. 291. *Pincegödör* k, sz. 292. *Pityókáskert* k, sz. 293. *Pityókáskert tava* Tó. 294. *Pityókáskert útja* Ú. 295. *Pogán-havas: Kicsi-Pogán-havas; Nagy-Pogán-havas* e, k, l. 296. *Pogán-havas aija* k. 297. *Pogán-havasi út* Ú. 298. *Pogán-havas ódala* e, k. 299. *Pogán-havas pataka* P. 300. *Pogán-havas teteje* k. 301. *Pokol-tó* k. 302. *Rácné gödre* k, sz. 303. *Rácné gödre útja* Ú. 304. *Rákospatak* P. 305. *Récéd: Récéd pataka* P, e, k. 306. *Récéd feje* k. 307. *Récéd kútja* F. 308. *Récéd teteje* k. 309. *Régi-csutakos* e. 310. *Rés* l. 311. *Rét* k, sz. 312. *Rompáca: Rompáca pataka* P, k, l. A hagyomány szerint az ősi korban volt itt egy Ron

nevű szerzetes, aki a pálcájával megmutatta a mészkövet. 313. *Sándor András keresztfájánál* k, sz. 314. *Sár híd* k, sz. 315. *Sásos* k. 316. *Sásos teteje* l. 317. *Sejmes vögye* sz. 318. *Simon Antié: Simon Anti vögye* k. 319. *Süketné: Süketné lika* l. 320. *Szabó földje* e, k. 321. *Szakadát nyaka* k. 322. *Szakálik katlannya* É. 323. *Szént Ilona* k. 324. *Szépvíz felé forduló: Szépvízi-düllő: Szépvízi-határnál* sz. 325. *Szilos: Éső-Szilos: Hátussó-Szilos* e. 326. *Szilos pataka* P. 327. *Szilos teteje: Szilos-tető* k, l. 328. *Szilos válluja* F. 330. *Szőcs Damokos hejje* k. 331. *Szőcs Damokos kútja* F. 332. *Szőcs Györike kútja* F. 333. *Szőcs Mihájé-féle malom* É. Rákos patakának valamikori vízimalma. 334. *Szőcsök katlannya* É. 335. *Szőgyörök katlannya* É. 336. *Szőr-máj* l. 337. *Szőr-máj büteje* l. 338. *Szőr-máj-ódal: Szőr-máj ódala* l. 339. *Tásza* k, sz. 340. *Tásza észka* k. 341. *Tásza feje* k. 342. *Tásza kútja* F. 343. *Tásza pataka: Tász pataka* P. 344. *Tatár Jóska kútja: Vaszi Jóska kútja* F. 345. *Tatár Tamás kútja: Vak Györi kútja* F. 346. *Temető-düllő* sz. 347. *Temető útja* Ú. 348. *Tók: Tóknál: Tós-hej* Tó, k. 349. *Új-hej* k. 350. *Válluk* F. 351. *Várigat* k. 352. *Vár-tető* e, l. 353. *Vár uta* Ú, k, sz. 354. *Vár uta teteje* sz. 355. *Vasfűvő: Vasfűvő fesső fele* k, sz. 356. *Vasfűvő útja* Ú. 357. *Vasút.* 358. *Vasút-átoljáró* Úsz. 359. *Vasút ódala* k. 360. *Vaszi Balázs hága* Ú. 361. *Vaszi Balázs kertje* k. 362. *Vaszi fiak kertje* k. 363. *Vaszi Péter kútja* F. 364. *Vöröss-kert* k. 365. *Vöröss-odal* k. 366. *Véró Pista kertje* k. 367. *Véró Pista kútja* F. 368. *Vetéskapu* k, sz.

Hátulso határrész: 369. *Ajnádi Alszei eszténa* É. 370. *Alszei eszténa* É. 371. *Aranyos-kút: Csorgó* F. 372. *Aranyas-patak* P. 373. *Aranyas-vállu* V. 374. *Árpád kalibája: Cifra kalibája: Lukács Árpád kalibája: Tankó Bélla kalibája* É. 375. *Ársica* l. 376. *Átalag* l. 377. *Átalag-nyír* l. 378. *Banka-lik* l. 379. *Bérszán lapossa* l. 380. *Bigyó kertje* k. Tulajdonosáról, a Bigyó ragadványnevű Tankó Jánosról. 381. *Bigyó nyáralója* É. 382. *Bitkó* e, k. 383. *Bitkó teteje* k. 384. *Bocs hegye: Kicsi Bocs hegye; Nagy Bocs hegye* l. 385. *Bodor-vész* k, l. 386. *Bóga Gyurka keresztfája* Ke. 387. *Bokor keresztfája* Ke. 388. *Borcsák: Gáborok utcája* Ú, e, l. 389. *Csángó-sorok teteje* l. 390. *Csigafalvi eszténa* É. 391. *Csorgó* e, k, l. 392. *Csorgó ódala* k. 393. *Csorgós kútja* F. 394. *Csutura* l. 395. *Düllő-vállu* F, V. 396. *Dülló vögye* l. 397. *Éstérázsa: Hálogató-hej* l. 398. *Fenyőszegi eszténa* É. 399. *Ferencék* k. Az itt lakó Ferenc családról. 400. *Fodor Albérté* k. 401. *Foréztér út* Ú. 402. *Főtiszt kertje* e, l. 403. *Görbe-patak: Nagy-patak* P. 404. *Három-kő Szi*, l. 405. *Három-kő ódala* l. 406. *Határpatak* P, l. 407. *Határpatak kútja* F. 408. *Hevedér* l. 409. *Hevedér-nyak* l. 410. *Hevedér-patak* P. 411. *Hevedér-patak feje* l. 412. *Hosszú-sorok* l. 413. *Illanc* l. 414. *Illanci út* Ú. 415. *Illanc martja* l. 416. *Illanc ódala* l. 417. *Illanc pataka* P. 418. *Itató feje* l. 419. *Joharfás-sorok* l. 420. *Kaliba nyaka* e. 421. *Kékága* l. 422. *Kicsi Bocs hegye: Bocs hegye* l. 423. *Kicsi-vállu* F, V. 424. *Kirájbíró* l. 425. *Kirájbíró feje* l. 426. *Kirájbíró pataka* P, l. 427. *Kirájbíró útja* Ú. 428. *Kokozás* l. 429. *Kondra* l. 430. *Kondra kereszt: Kondra keresztfája: Vaskereszt* Ke. 431. *Kondra teteje* l. 432. *Kő ajja: Nagy-kő ajja* l. 433. *Kőd* l. 434. *Kőd pataka* P. 435. *Kurta-sorok* l. 436. *Kurta-sorok pataka* P. 437. *Kút pusztája: Tók pusztája* l. 438. *Lik pataka* P. 439. *Lóvész eszténa* É. 440. *Nagy Bocs hegye: Bocs hegye* l. 441. *Nagy-hát* l. 442. *Nagy-kő: Salamás-kő Szi*. 443. *Nagy-pataki-válluk* F, V. 444. *Naskalat* l. 445. *Naskalat-tető* l. 446. *Örmény pusztája* e. 447. *Pityókafészek: Pityókafészkes* l. 448. *Rákokköz eszténája* É. 449. *Rez* l. 450. *Rez-tető* l. 451. *Salamás* l. 452. *Salamás feje* l. 453. *Salamás kútja* F. 454. *Salamás pataka* P, l. 455. *Sáros-patak* P. 456. *Sétét-patak* P. 457. *Sétét-patak feje* l. 458. *Száján* É. 459. *Száva Bokor keresztfája* Ke. A Száva ragadványnevű Bokor személy emlékére, akit itt ütött meg a villám. 460. *Száva János kaszálója* k. Száva ragadványnevű

tulajdonosáról. 461. Szurdok l. 462. *Tetves-kút: Tetves-kutak* F. 463. *Tőkeszegi észteňa* É. 464. *Vacsárcsi észteňa* É. 465. *Válluk* F, V. 466. *Vērēss-kő Szi*, l. 467. *Vērēss-kő ajja* l. 468. *Vērēss-kő vőgye* l. 469. *Vērēss-ódal* l.

LÓVÉSZ

rom. Livezi

Lóvész, -én, -ről, -re.

1. *Átjáró: Bariera* Úsz. Vasúti átjáró. 2. *Biserica* É. 3. *Borvíz* F. 4. *Bucureni: Bukurok: Sectoru Bucureni* Fr, k. Az itt lakó családokról. 5. *Caracău de Jos* Fr, k. 6. *Caracău de Sus* Fr, k. 7. *Căminu: Kultur* É. Művelődési otthon. 8. *Cărearea Pușcașilor: Drumul Pușcașilor* Ú. 9. *Chiod: Kőd : Sectoru Chiod* Fr, k. 10. *Cilipeni: Csilipők: Sectoru Cilipeni* Fr, k. Az itt lakó családokról. 11. *Cimitiru Bucurenilor* Te. 12. *Cimitiru de la Cilipeni* Te. 13. *Cimitiru Întîi: Cimitiru Unu: La Cruci* Te. 14. *Coasta Cărpinișului* e, k, l. Lucfenyves. 15. *Cooperativa: Szövetkezet* É. Üzlet. 16. *Csiga homloka* sz. 17. *Dermesz-kút* K. 18. *Dîmbu bisericii* k. 19. *Eprēs-máj* l. 20. *Fîneața Bogoș Ioan* k. Tulajdonosáról. 21. *Fîneața Bucur Mihai* k. Birtokosáról. 22. *Fîntîna de la Bota* K. Tulajdonosa családnevével. 23. *Fîntîna de la Izvor* K. 24. *Fîntîna de la Kosa Todor* K. Tulajdonosa családnevével. 25. *Fîntîna din Podirele* K. 26. *Fîntîna din Drum: Lóvész kútja: Lóvész kútja* K. 27. *Fîntîna Olteanu Dumitru* K. Tulajdonosáról. 28. *Fîntîna lui Bucur Alexandru: Fîntîna lui Kődi Simó* K. Tulajdonosáról, illetve ragadványnévvel. 29. *Gara: Gara Livezi: Lóvész állomás* É. Vasútállomás. 30. *Gyertyán-patak: Pîrîu Chiurchianului* P. 31. *Halta Caracău: Rámpa: Trecere de nivel* É. 32. *Hat-lábú híd: Ladók hídja: Podu Ladog* Hí. 33. *Hideg-kút: Hideg-kutu* K, e. 34. *Iskola: Școala: Școala Generală* Ș. I–VIII. Osztályos általános iskola. 35. *Izvor* F. 36. *Karakó: Krakkó hídja: Podu Caracău* Hí. Viadukt. 37. *Kégyós-kút* K, k. 38. *Kékköves: Pietrele vinete* k. 39. *Konc farka* k. 40. *Kovács: La Kovăceni* k. 41. *Küs-bükk* e. 42. *Küs-bükk pataka* P. 43. *Küs-bükk teteje* e. 44. *La Cotoneni* e. 45. *Ladók hídja vőgye* e. 46. *La Izvor* F, k. 47. *La Podireie* k. 48. *Lóvész ódala* e, k, l. 49. *Lóvész-válluk* F. 50. *Magyaró* k, sz. 51. *Magyaró teteje* k. 52. *Mári Ilonka* l. 53. *Máté* e, k. 54. *Mina* B. 55. *Nagyrákos: Racu Mare: Sectoru Racu Mare* e, k. Az ajnádi Ré nevű falurész legfelső, románok lakta része. 56. *Nagy-Rákos: Racu Mare* e, k. 57. *Nagy-Rákos feje* e. 58. *Nagy Rákos pataka: Pîrîu Racu Mare* P. 59. *Naskalat vőgye* k, sz. 60. *Omlás* k. 61. *Omlás feje* k. 62. *Omlás ódala* k. 63. *Omlás pataka: Pîrîu Omlás* P. 64. *Őrház* É. 65. *Pîrîu Borvizului* P. 66. *Pîrîu Caracău: Pîrîu Caracăului: Pîrîu Kovács: Pîrîu Moșneagului* P, k. 67. *Pîrîu florilor* P. 68. *Pîrîu lui Lázár: Pîrîu Săracului* P. 69. *Pîrleala* sz. 70. *Poiana Chietrișica: Vîrfu Chietrișica* k. 71. *Poiana Curcăilor* k. 72. *Poiana Miti* k. 73. *Poiana Podirele* k. 74. *Poiana Puiului*. 75. *Prin Pîraie: Prin Pîraie la Deal* Ú. 76. *Sectoru Condoreni* Fr, k. Az itt lakó családokról. 77. *Sectoru Pîraie* e, k. 78. *Sectoru Pîrîu Florilor* Fr. 79. *Tunel: Túněl* Ú. Alagút. 80. *Túněl száda* e. 81. *Túněl teteje* e. 82. *Valea Caracăului* e, k, l. 83. *Valea Florilor* k. 84. *Vîrfu Cicorului* k, sz. 85. *Vîrfu Coasului* k. 86. *Vîrfu Lovesului* k. 87. *Vîrfu lui Pál Istán: Vîrfu Pál Istán* k.

VACSÁRCSI
rom. Văcărești

Vacsárcsi, -ba, -ból, -ba.

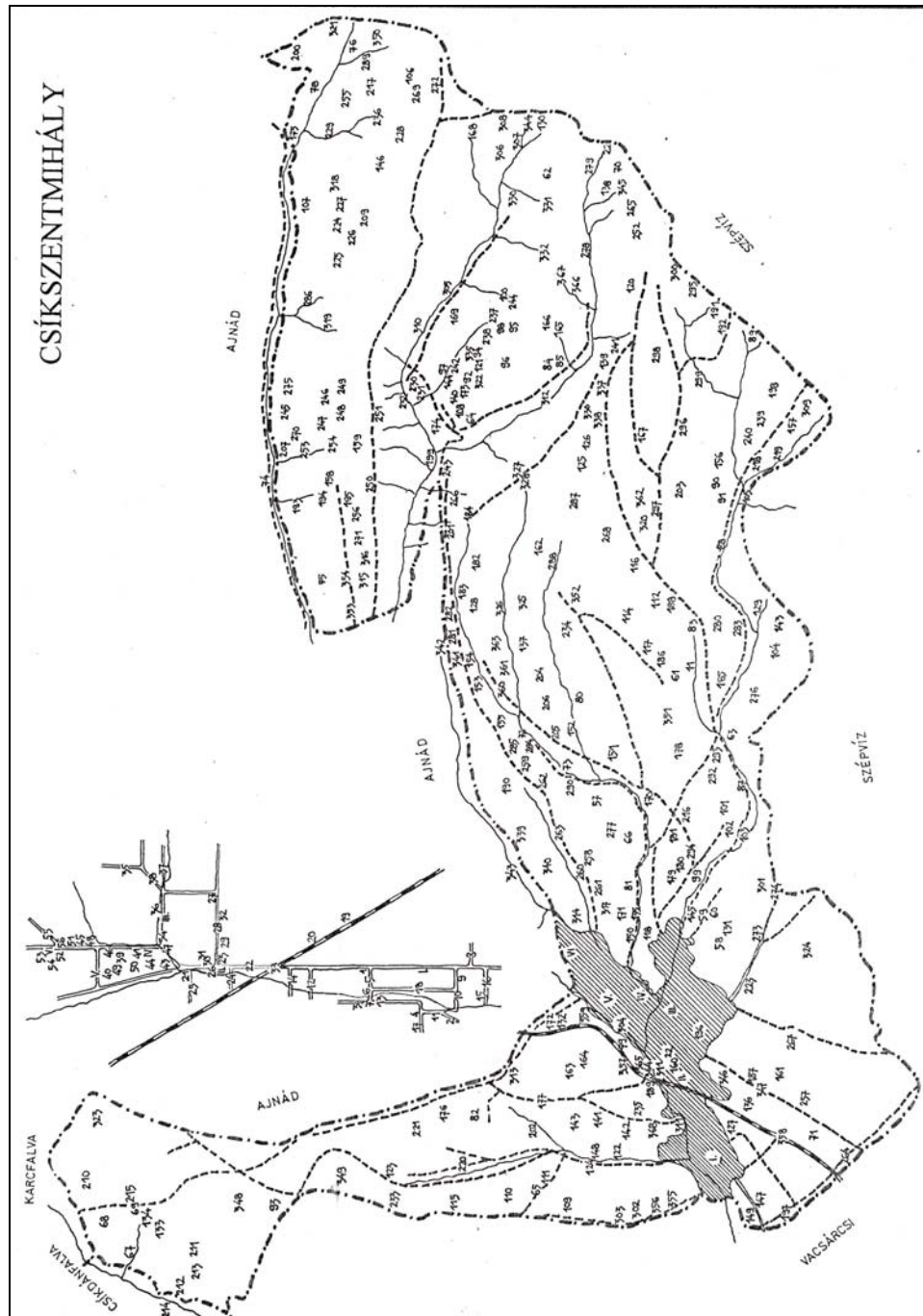
Belterület: I. *Ászög* Fr. 1. *Ásó Kicsi utca: Gát utca: Gidrók utcája: Gidrók útja: Gidró utca* U. 2. *Ászégi út: Bodëga utca: Prókátorok utcája* U. A Bodegával szemben fekvő utca, ahol régen egy ügyvéd is lakott. 3. *Bánya hídja* Hí. A valamikori bánya fele vivő úton. 4. *Bartisok kútja: Lázár Elek kútja* K. A mellette lakó Bartalis családról, illetve valamikori tulajdonosáról. 5. *Bartisok pallója* Hí. 6. *Bikaistáló: Régi üzlet* É. Valamikor gazdasági épület volt, és üzletként is működött. 7. *Biró Mátyás utcája* U. Lakosáról. 8. *Bodëga: Régi bodëga* É. Egykori italbolt. 9. *Bót: Szövetkëzet: Új üzlet: Üzlet* É. 10. *Bót hídja* Hí. 11. *Bót út: Bót utca: Bót utcája: Szövetkëzet utca: Tanyittók útja: Tanyittó utcája* U. A tanítók ebben az utcában laktak. 12. *Csërei út: Csëre utca: Csëre útja* U. 13. *Csordahajtó út: Csordahajtó utca: Csorda út* Ú. A csorda ezen az úton jár ki a legelőre. 14. *Dolló híd: Dolló hídja: Dulló híd* Hí. Egy Dulló nevű főispánról, aki valamikor a falu képviselője volt. 15. *Falu köze: Falu közei út* Ú. 16. *Fő út: Országút: Szëmmiháji út* Ú. 17. *Gát porondja* Té. 18. *Kendëreskert: Kendërfődek sz.* 19. *Kicsi-gát: Gát* É. Egykori gát helye. 20. *Kovács Bélla kútja* K. A mellette lakóról. 21. *Kovács fiak térsége* Té. Az itt lakó Kovács családokról. 22. *Kovács Imre kútja* K. A mellette lakó személyről. 23. *Kőhíd* Hí. 24. *Község kútja* K. Leföldött kút. 25. *Lázár fiak térsége* Té. Az itt lakó Lázár családokról. 26. *Lázár László kútja* K. A kút melletti lakosról. 27. *Lázárok utcája: Lázárok útja* U. Lakosairól. 28. *Patak mënte: Patak mënti utca* U. II. *Közëpszëg* Fr. 29. *Dancsuj Dávid kútja* K. A mellette lakóról. 30. *Fodor Jani utcája: Gát utca: Magyar utca* U. A hajdani Nagy-gátra vivő utca, amelyben a Magyar ragadványnevű Fodor Jani lakik. 31. *Fodrok kútja* K. A szomszédos Fodor családokról. 32. *Fotbalpája: Iskola-kert* ke. Részben beépített terület. 33. *Gát palló* Hí. A Gát melletti palló. 34. *Gyöngytyúk utca: Tamások utcája: Zsák utca* U. Az utca egyik szép lányáról, illetve Tamás nevű családjairól. 35. *Imre Dani kútja* K. A mellette lakó személyről. 36. *Iskola* É. I-IV. osztályos általános iskola. 37. *Kápolna utca: Templom utca* U. A volt kápolna mellett. 38. *Kisháj utca: Kisháj útja* U. 39. *Kósák utcája: Vízre járó* U. Lakosairól. 40. *Kőd utca: Kőd útja* U. A Kőd nevű határrészre vezet. 41. *Kultur: Kulturház* É. 42. *Malom utca* U. Valamikor malom működött az utcában. 43. *Nagy-gát: Gát* É. Valamikori gát helye. 44. *Nagy híd* Hí. 45. *Pëtër András malma* É. Egykori vízimalom. 46. *Pëtër Èmréné szigetje: Sziget* U. 47. *Szakács Mátyás kútja: Szakácsok kútja* K. A mellette lakó(k)ról. 48. *Szigeti-kút* K. 49. *Szöcs Vince kútja* K. A szomszédos lakosról. 50. *Tamások kútja* K. A körülötte lakó Tamás családokról. III. *Fësszëg* Fr. 51. *Ásott út: Ásott utca: Vájott út* Ú. 52. *Dëredó* U. A Dëredó nevű határrészre visz. 53. *Fësső utca: Fëssëgi út: Fodrok utcája: Nemësek utcája* U. Az itt lakó Fodor nevű családokról, illetve gazdag lakosairól. 54. *Fodrok hídja: Szöcsök hídja* Hí. A szomszédos családokról. 55. *Istálók* É. 56. *Kápolna utca: Szakács János utcája* U. Lakosáról. 57. *Mëlleg* É. 58. *Pëdagógusok tere* Té. Az itt lakó pedagógusokról. 59. *Rez utca* U. A Rez nevű határrészre visz. 60. *Szëmëte: Traktorállomás* É. 61. *Szöcs Ignác kútja* K. Tulajdonosáról. 62. *Szöcsök fëszke* Té. Az itt lakó családokról. 63. *Szöcsök kútja* K. Tulajdonosairól. 64. *Szöcsök utcája: Vítusfala* U. Az itt lakó családokról. Az emlékezet szerint a pap is elnevezte egyik lakosáról, Szöcs Vitosról. 65. *Tamás Gáspár kertje*. Beépített terület. 66. *Temető* Te.

Régen a szomszédos Göröcsfalva temetőjébe temetkeztek. 67. *Templom É. IV. Újnegyed Fr.*

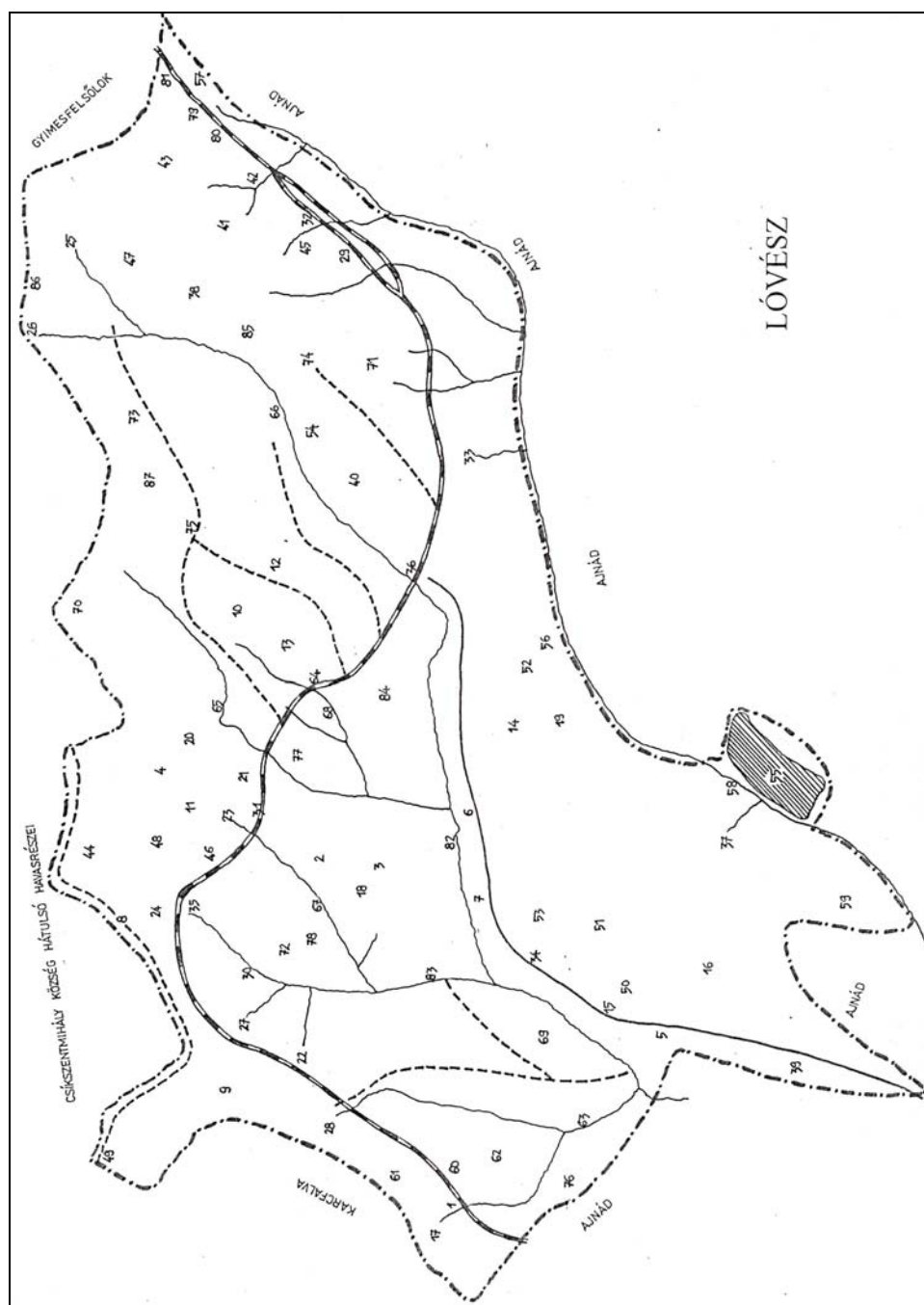
Külterület: 68. *Adomás gödre: Áldomás gödre e.* 69. *Akasztó-hégy k, sz.* 70. *Akasztó-hégy-kert k.* 71. *Aláménő: Leménő sz.* 72. *Ásó-Honcs: Honcs: Kicsi-Honcs k.* 73. *Ásó-Kód: Kicsi-Kód: Kód e, k.* 74. *Ásó ódalút: Ódalút Ú.* 75. *Ásó-Terittő: Besső-Terittő: Terittő k, sz.* 76. *Ásó-Terittő-Kiménő sz.* 77. *Ásó út: Vasútra járó út: Vasútra ménő út Ú.* 78. *Ászégi csordahajtó út: Kód útja Ú.* 79. *Átjáró Úsz. Vasúti átjáró.* 80. *Átolfekvő k, sz.* 81. *Balaskó e.* 82. *Bánya: Kőbánya B. Egykori bányahely.* 83. *Bánya gödre G.* 84. *Bánya hátánál k.* 85. *Bánya-hégy k.* 86. *Bánya ódala k, sz.* 87. *Bánya-tető k, sz.* 88. *Bánya út: Bánya útja: Kőbánya útja Ú.* 89. *Bartos kútja F.* 90. *Bikák kertje k.* 91. *Boér-kert k.* 92. *Bokros k.* 93. *Bornyukert k.* 94. *Borzsovai út Ú.* Felszántották. 95. *Borzsovai út menti sz.* 96. *Borzsovai útra ménő sz.* 97. *Bükk-ódal e.* 98. *Csáki-kérészfá: Csáki kérészfája sz.* Hajdan kereszt állt itt. 99. *Csáki kútja F, l.* 100. *Csáki kútja ajja k.* 101. *Csáki kútja válluja V.* 102. *Csemétekert e.* 103. *Csepögő l.* 104. *Csepögő pusztája l.* 105. *Csöre k, sz.* 106. *Csöre ajja sz.* 107. *Csonakos-kút F.* 108. *Csorgós út: Erdöllő út: Fősszégi csordahajtó út Ú.* A Csorgó nevű határrészre vezet. 109. *Dérédó k, sz.* 110. *Döggút K.* Régen ide temették az elhunyt állatokat. 111. *Döggútnál k, sz.* 112. *Dulló szége k.* 113. *Durgóné e.* 114. *Durgóné kútja F.* 115. *Égyenés: Igenés: Igyenés e.* 116. *Égyenés Rez útja: Igyenés Rez útja: Rez útja Ú.* 117. *Első-láb sz.* 118. *Erdöllő út melléke k.* 119. *Észténa-láb sz.* 120. *Észténa-fődek k.* 121. *Falu előtt: Országútra jövő: Országútjára jövők: Szémmiháji útra jövő sz.* 122. *Falu mellett félmenő sz.* 123. *Falu örege k.* 124. *Falura jövő láb sz.* 125. *Falu szége k.* 126. *Fecskefarok sz.* 127. *Fehér-gödör k.* 128. *Félhágó: Félhágó-láb sz.* 129. *Félménő sz.* 130. *Fősső-Honcs: Honcs: Nagy-Honcs k.* 131. *Fősső-Kód: Kód: Nagy-Kód e, k.* 132. *Fősső ódalút: Ódalút Ú.* 133. *Fősső-Terittő: Küsső-Terittő: Terittő k, sz.* 134. *Füvenbánya B. Fővenyes, rókalyukas hely.* 135. *Gát k, sz.* Egykori gát körüli rész. 136. *Gece hegye k, sz.* 137. *Gergé-János: Gergej-János k, sz.* Az emlékezet szerint a kolerajárvány idején két testvér, Gergé és János ide menekült, itt maradt életben. 138. *Gergé-János pataka P.* 139. *Gergé-János út: Gergé-János útja Ú.* 140. *Gergé-János felé béménő sz.* 141. *Gergej-János felé ménő sz.* 142. *Gójjafészék k.* 143. *Görbe-kert: Görbe kertje: Görbék kertje k.* 144. *Gyepjü: Gyepü l.* 145. *Gyepjü ajja: Gyepü ajja l.* 146. *Gyérés e.* 147. *Halászsok ösvenye Ú.* Valamikor ezen az úton jártak az Oltra halászni. 148. *Hargas Rez útja: Rez útja Ú.* 149. *Harmadik-láb sz.* 150. *Hármashatár sz.* Vacsárcsi, Csikborzsóva és Csíkszentmihály határának találkozási pontja. 151. *Határ-mező sz.* 152. *Határút Ú.* 153. *Határútra ménő láb sz.* 154. *Havas-gödör-mellék sz.* 155. *Havas-ódal k, sz.* 156. *Havas-ódal gödre k.* 157. *Havas-ódalon-hátuli-láb sz.* 158. *Homlok-láb k.* 159. *Honcs: Ásó-Honcs; Fősső-Honcs; Kicsi-Honcs; Nagy-Honcs k.* 160. *Honcs kútja F.* 161. *Hosszu: Hosszu-láb sz.* 162. *Hosszu-sás l.* 163. *Itató F.* 164. *Kacér l.* 165. *Kacér pusztája l.* 166. *Kácsics farka: Kása-hegy farka k.* 167. *Kácsics farka kútja F.* 168. *Kápolna út: Kápolna útja Ú.* 169. *Kápolna út mente sz.* 170. *Kemencés-kút: Kóka kútja: Szaládi kútja: Sziládi kútja: Szilágyi kútja F.* 171. *Kendőráztató: Tók része k.* 172. *Kerek-nyír sz.* 173. *Kerek-sás k.* 174. *Kerek-sás kútja F.* 175. *Kérészt-árok Á.* 176. *Kertvég sz.* 177. *Kerülő Ú, e, l.* 178. *Két-gödör köze k.* 179. *Két-rész kápolna Ke.* Hajdan itt találkozott Vacsárcsi és Göröcsfalva határa. 180. *Két-út köze sz.* 181. *Kicsi-fenyő k.* 182. *Kicsi-fenyő út Ú.* 183. *Kicsi-kút F, k.* 184. *Kicsi útra kiménő sz.* 185. *Kis-pást sz.* 186. *Kis út Ú.* 187. *Kis útra ménő k.* 188. *Kóka k.* 189. *Kosár: Kosár gödre e.* 190. *Kosáros-hejj l.* Eszténa van itt. 191. *Kőcsémp ódala e.* 192.

Kőcsompó e. 193. *Kőd*: *Āsó-Kőd*; *Fësső-Kőd*; *Kicsi-Kőd*; *Nagy-Kőd* e, k. 194. *Kőd ajja* k. 195. *Kőd kertje* k. 196. *Kőd pataka*: *Új-patak* P. A vízszabályozás utáni új mederben folyó Kőd pataka. 197. *Kőd töve* k. 198. *Körtefa-láb*: *Körtvefa-láb* k, sz. 199. *Kövecses*: *Köves-láb* sz. 200. *Köves-domb* l, sz. 201. *Köves-orr ajja*: *Köves-sor ajja* k. 202. *Kút-hát* sz. 203. *Küpus kút* F, sz. 204. *Küsháj* k, sz. 205. *Küsháj gödre* k. 206. *Küsháj pataka* P. 207. *Küshájra mënő* k. 208. *Küsháj út*: *Küsháj útja* Ű. 209. *Lázár Miháj kertje* sz. 210. *Lencsés-kút* F, k. 211. *Lófű-rész-láb* sz. 212. *Lok* sz. 213. *Lucsos* e. 214. *Második-láb* sz. 215. *Métafa* k. A magyar huszároknak itt megfigyelő központja volt régen. 216. *Mocsár* k. 217. *Nagy-gödör* k. 218. *Nagy-gödör* e. 219. *Nagy-gödörre bemënő* sz. 220. *Nagy-gödörre kimënő* sz. 221. *Nagy-gödör vége* k. 222. *Nagy-kert*: *Tamás Gáspár kertje* k. 223. *Nagy-kő* k. Valamikor itt egy nagy ködarab volt. 224. *Nagy-mező* sz. 225. *Nagy-mező pusztája* e. 226. *Nagy-pást*: *Nagy-pásti-rész*: *Nagy-pátnál* sz. 227. *Nyesevénny*: *Nyesevénnyes* k. 228. *Nyesevénny pataka* P. 229. *Országút* Ű. 230. *Országúton kívüli láb* k. 231. *Ór*: *Ót vize* Fo. 232. *Ót mejjéke* k. 233. *Óton aluli láb* k. 234. *Óton fëlül* k. 235. *Ördög-tó* k. Az emlékezet szerint itt egy feneketlen tó volt, ahol ördögök, szépasszonyok tanyásztak. 236. *Örház mënjte*: *Örháznál* sz. 237. *Pad-főd*: *Pad-fődek*: *Pap-fődek* k, sz. 238. *Padi*: *Padi-fődek* k. 239. *Padi útja* Ű. 240. *Pástos út* Ű. 241. *Përzsélés kútja* F, e. 242. *Pincegödör-láb*: *Pince-láb* sz. 243. *Pusztá* sz. 244. *Rácné*: *Rácné-csëre*: *Rácné csëréje* k. 245. *Rácné gödre* k. 246. *Rákos pataka* P. 247. *Ré* k. 248. *Régi-patak*: *Régi-patak gödre* G. Kőd patakának a vízszabályozás előtti medre. 249. *Rét* k, sz. A hagyomány szerint hajdan itt állt Konc kapitány vára. 250. *Rét mejjéke* k. 251. *Rétről kimënő* k. 252. *Rét teteje* k. 253. *Rez* k, sz. 254. *Rez-homlok* k. 255. *Rez teteje*: *Rez-tető* k, sz. 256. *Rez útja*: *Hargas Rez útja*; *Igyenës Rez útja* Ű. 257. *Rő-láb* sz. 258. *Sándor-kuria* É. A tatárverő Sándor János kapitány kúriájának romjai. 259. *Szaládi*: *Sziládi*: *Szilágyi* k. 260. *Szántófődek* k. 261. *Szëmmiháji útra mënő*: *Vasfúvó* k, sz. 262. *Szëntamási út* Ű. 263. *Szëntamási útra mënő* k. 264. *Szëpi út* Ű. A közelében lakó személy ragadványnevével. 265. *Szëpvíz gödre* sz. 266. *Szëpvíz gödrin kívül* sz. 267. *Szëpvízi út* Ű. 268. *Szëpvízi úton kívül* sz. 269. *Szëpvíz martja* sz. 270. *Szëpvíz pataka*: *Szëpvíz vize* P, sz. 271. *Sziládi pataka* Psz. Kőd patakának Sziládin átfolyó szakasza. 272. *Sziládi útja* Ű. 273. *Szócs Pétër útja*: *Szócs Pétërné útja* Ű. 274. *Templomba járó út* Ű. 275. *Templom útjára bëmënő* sz. 276. *Terittő*: *Āsó-Terittő*: *Besső-Terittő*; *Fësső-Terittő*: *Küsső-Terittő* k, sz. 277. *Terittő sorka* k, sz. 278. *Tetemhordó út* Ű. Régen ezen az úton vitték a kolera áldozatait a szomszédos göröcsfalvi temetőbe. 279. *Tető* e, k, l. 280. *Új-szegés* k. 281. *Új-szegés teteje* k. 282. *Vasút*. 283. *Vasút-elvágó* sz. 284. *Vasút s patak köze* sz. 285. *Vasút s út köze* sz. 286. *Virgó* k. 287. *Vetëgető* l.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

SZEMLE

KESZEG VILMOS, **Egy Hir adás a' Késő maradékhoz.** 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Mentor. Marosvásárhely, 2006. 496 p.

„Múltja mindenkinek van. Történelme annak, aki azt megszerkeszti vagy aki érvényesnek fogadja el azt a narratívumot, amit számára történelemként előírnak.” Ezzel vezet be kutatásának hangulatába Keszeg Vilmos frissen megjelent könyve. A kultúra kutatói jól tudják, hogy a múlt irataival foglalkozni legalább annyira körülményes vállalkozás, mint néprajzi adatokról adatközlőt faggatni. A múltban keletkezett iratok ugyanis nem vallathatók szinte inkvizítori eréllyel újra meg újra, nem remélhetjük azt, hogy egy hosszabb beszélgetés során majd fény derül az addig homályos részletekre. A megértés folyamatában nem remélhetjük az informátorunk egyéb segítségét, hacsak nem a saját, esetenként újrafogalmazott kérdéseink hozhatnak újabb eredményt.

Keszeg Vilmos könyve múltbanéző. A templomtornyok némaságába zárt gombiratok olykor négyszáz éves szövegeit szólítja és szólaltatja meg, és ezáltal egy a narratológia és múltkutatás számára is meglehetősen ismeretlen területet jár be. Olyan emlékiratokra figyelt fel, amelyeket a túlnyomó többségükben protestáns közösségek a templomaik tetején található gombba helyeztek el, és amelyekben a lokális közösségről, történetéről, múltjáról és aktuális helyzetéről soroltak föl információkat.

A szerző a lelkészek személyes megkeresése mellett kutatásokat végzett a kolozsvári református és unitárius püspökség levéltárában, a nagyenyedi református levéltárban, a kolozsvári akadémiai és egyetemi könyvtárban, a Teleki Téka unitárius és református kéziratai között, valamint áttekintette az egyházi sajtó termékeit a gombiratok után kutatva. A kiterjedt kutatás után a szerző kijelentheti: munkája áttekintést nyújt a XVII–XX. századi erdélyi gombiratok teljes fellelhető és azonosítható anyagáról. Kérdései: „Mi motiválja az idő múlásának való, saját, helyi használatú emlékállítását; hogyan ritualizálódik az emlékezet; kik azok, akik az emlékezetet gondozzák, megszerkesztik; milyen alakzatai vannak az idő múlásáról való beszédnek?” (31)

Az első fejezetben Keszeg Vilmos számba veszi a feltárt emlékiratokat. Az eredmény: 91 azonosított és 59 feltárt irat. A következőkben azt vizsgálja meg, milyen módon történik a múlt birtokba vétele. A gombiratok megállapítása szerint előzményét, majd részét képezik a helytörténeti irodalomnak. Szerzőik a helyi közösség tagjai, előljárói, akik nem rendelkeznek történelmi képzettséggel és gyakorlattal. Míg egyes szerzők fontosnak tartják az európai történelemre való kitekintést, mások nem beszélnek a nagy történések és a helyi állapotok közötti kapcsolatról. Az emlékiratok szerzői személyes tapasztalataikat írják le, szemtanúkra hivatkoznak, a közvélemény szólal meg általuk. Legfontosabb témáik: építéstörténet (94,91%), a gyülekezet története (45,76%), településtörténet (a szövegek 30,5%-a), oktatás- és iskolatörténet (16,94%). Érdemes kiemelni egy emlékiratot a fentiek szemléltetésére. A csernátfalusi evangélikus toronygombiratot Kiss Árpád lelkész készítette 1895-ben. A toronyba zárt emlékiratát öt fejezetre tagolta. Előbb a torony felújítási terveit illetve az aktuális munkálatok menetét

részletezi, a második fejezetben az egyházi élet adatait mutatja be (felsorolja az egyházközség papjait, lélekszámát, bemutatja az egyházközség vagyoni helyzetét és felsorolja az egyházi tanács tagjait). A harmadik részben az iskolai állapotokról számol be (ki építette az iskolát, kinek a tulajdonában és milyen állapotban van, hány gyerek jár az egyes osztályokba, kik a tanítók). A negyedik fejezetben az ún. községi állapotokról ír. Itt a falu felekezeti és nemzetiségi megoszlását, a tisztségviselők nevét találjuk, rövid utalást arra, hogy a lakosság mivel foglalkozik, milyen vásárok vannak, illetve arra is, hogy a román igazgatók „egy nagy dákóromániáról álmodoznak”. Végül kitér az országos eseményekre, és ezek között is legelsőként a polgári házasság intézményét említi, amelyre elmondása szerint az egész ország figyel. Ezt követően említi az 1896-os „ezredéves ünnepély”-t, amire készülnek, mondván: „Nagy és dicső napok lesznek azok!” A leírást fohász zárja, amelyben a lelkész a magyar nemzetért könyörög.

A vizsgált szövegek a késő maradékhoz, az utódokhoz szólnak, azaz, állapítja meg a szerző, a jövő perspektívájából múltként szemlélik a jelenüket. És nem is olyan könnyű az utódokhoz szólni. Olyan szöveget kell ugyanis az utókorra hagyni, amelyről nem tudni, kik és mikor fogják elolvasni – egyáltalán lesz-e, aki elolvassa, ahogyan erről a Csernátfalui lelképásztora kesereg az 1993-ban: „Vajon 100 év múlva lesz-e, aki e sorokat elolvassa?” (166). Képzeljük el azt a pillanatot, amikor egy közösség kibontja a temploma tornyát, és meglepetésére szembe találja magát saját múltjával. Ha a múlt, a kibontott toronygombban talált iratból előbukkanó letűnt világ képe borzongást kelt, legalább annyira borzongató a jövőbe tekinteni.

A következő fejezetben a szerző az emlékiratok jövőbetekintő gyakorlatának másik aspektusát, a társadalom reprezentálását vizsgálja: hogyan realizálódik a korabeli társadalom számbavétele? Kiket tartanak fontosnak név szerint is említeni? Hogyan jelenítik meg a névsorok a társadalom szerkezetét? Az elemzés utolsó részében a gombiratok vallásos és egyéb funkcióit tárgyalja, illetve az emlékiratok egyéb formáira is kitér.

A könyv második nagy szerkezeti egységében találjuk a szövegközléseket. A gombiratok szövegei mellett megadja a települések nevét magyar és román nyelven és a szöveg forrását. A szövegközlés után részletes etnográfiai adatokat találunk az adott településről, templomról illetve közösségről. Ezt követően a szerző közli mindazon személyek teljes névsorát, akiknek részük volt a gombiratok azonosításában, valamint mindazokét, akik szerepelnek a gombiratokban. Ezzel egy egyedülálló adatsor szerkesztését végzi el: az eredmény több mint 3 ezer személy nevének azonosítását, adatolását és publikálását jelenti. Szójegyzék és helynévmutató, valamint fényképek zárják a kötetet.

Keszeg Vilmos kutatása erdélyi szinten egyedülálló. A könyvet történészek, helytörténészek, etnográfusok egyaránt eredményesen használhatják, hiszen egyszerre nyújt átfogó képet egy eddig kevésbé kutatott erdélyi kultúrtörténeti jelenségről, átfogó kvantitatív elemzés révén számos összesítést közöl a fellelt adatokról, ám ezzel egyidejűleg részleteiben is hozzáférhetővé teszi az egyes településekre vonatkozó adatokat.

SZIKSZAI MÁRIA

MÁTHÉ DÉNES, **A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben.** Expresszionizmus, szürrealizmus, tárgyas-intellektuális stílus. Erdélyi Tudományos Füzetek 252. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár, 2005. 172 l.

Az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatban megjelent kiadvány Máthé Dénes doktori értekezésének némileg átdolgozott változata. Ismerve a szerző korábbi érdeklődését a nyelvelmélet, a nyelvfilozófia kérdései iránt, nem meglepő, hogy könyvében tudatosan állítja előtérbe a teoretikus problémákat, nevezetesen azokat, amelyek a szemiotikára, a képelméletre, illetve az irányzatiságra vonatkoznak. S épp ezzel mutat túl ez a kötet a cím ígérte szokványos stílustörténeti búvárkodáson. Vizsgálódása elméleti alapjául – igen szerencsésen – a nyelvszemiotikát választja, ehhez társítja, a téma természetéből is adódóan, a textológiai stílustörténet-elméletet, amelynek alapjellemzője, hogy a konkrét műalkotást és a stílusirányzatot egymásra vetítve közelíti meg.

Munkája szervesen illeszkedik a korábbi kutatásokhoz. Az előzmények közül Petőfi S. János szemiotikai szövegtanát, Kemény Gábor képelmélet-tipológiáját és Szabó Zoltán szövegnyelvészeti stílustörténet-elméletét tekinti a maga számára mérvadónak. E három irányú (szemiotikai, képelméleti és stílustörténeti) tájékozódás tanulságainak következetes egymásra vetítése jól szolgálja az elméleti tisztázást. Elmondhatjuk, hogy a tanulmány sikeres kísérlet egy pragmatikai alapvetésű nyelvszemiotika fölvezetésére. Ehhez a nyelvi jelviszonyból indul ki, hiszen így előtérbe kerül a mindenkori jelhasználó szerepe. Ebben az összefüggésben a jel számára olyan kulturális képződmény, amely a nyelvhasználatban jön létre és formálódik, s benne tudat és tárgyszerűség ötvöződik. A pragmatikai alapoza más újonsága, hogy a nyelvi jelnek nemcsak a jelentésbeli, hanem a jelölési funkciójával is számol, és az irányzati képtipológiák összeállításakor meggyőzően tárja elénk az ebből adódó képelméleti következményeket.

A biztos elméleti alapoza és a tudatosan választott metodológia a könyv mindhárom fejezetében gazdagon kamatozik. Az első rész a képelméletek néhány általános kérdésével foglalkozik. Részletesen taglalja, hogy a más-más előfeltevésből kiinduló koncepciók miként vezettek eltérő képfogalmakhoz. Ezért vállalkozik a trópus és a figura, a metafora és a hasonlat viszonyának tisztázására, s ezért állítja elénk általános képelméleti kérdésként a metafora szerteágazó problematikáját.

A második rész a költői kép értelmezését a XX. század néhány fontosabb képelméletének a közegében tárja elénk. A strukturalista, a generatív grammatikai, a szemiotikai, a szövegtani és a kognitív nyelvészeti képfogalom tárgyalási rendje egyfajta időbeliséget látszik követni. A fejezet legizgalmasabb részében a költői kép nyelvszemiotikai vizsgálatának azokat a szempontjait fejt ki, amelyek alapján a magyar líra címben jelzett korszakának költői képszerkezeteit vizsgálja. Ezek közül legfontosabbnak látszik a jel kettős funkciójának az érvényesítése, hiszen ez képtipológiai következményekkel is jár. A szerző különbséget tesz szemantikai összeférhetetlenséget tartalmazó és nem tartalmazó képfajta között. Ez utóbbit az ismert képelméletek nem sorolják külön típusba, hiszen a képet szemantikai jelenségnek tekintik, és nem foglalkoznak a művészi referenciával. A szemiotikai képelmélet azonban a szemantikai feszültséget nem tartalmazó képletes kijelentéseket referenciális képként

tartja számon, így terminológiájában is elhatárolódik egymástól a jelentésbeli összeférhetetlenség szempontjából kétféleképpen viselkedő képtípus.

A könyv harmadik része a szerző szemiotikai és képelméleti kutatásainak eredményeit alkalmazza az 1920-as és 1930-as évekbeli magyar líra képszerkezeteinek irányzati vizsgálatában. Három irányzat – az expresszionizmus, a szürrealizmus és a tárgyias-intellektuális stílus – képi struktúráinak tipológiáját nyújtja az egyes irányzatok formai, szemantikai és referenciális jellemzői alapján. Az expresszionizmus és a szürrealizmus kapcsán előbb számba veszi az általános avantgárd sajátosságokat, majd a két izmus szembesítő vizsgálatát nyújtja. Az ebből levonható következtetések az irányzati képtipológiák belső szerkezetében, illetve ezek párhuzamában figyelhetők meg. Hangsúlyozza, hogy az expresszionizmusban a formabontás és a szabad nyelvezés erőteljes világra irányultsággal társul. Az irányzat képalkotási technikájában is tetten érhető a nyelvtani szabályoknak s a jelenségek törvényszerűségeinek a viszonylagos felfüggesztése vagy figyelmen kívül hagyása. A grammatikai korlátdöntés legsajátosabb eljárásának a metaforikus értékű igeképzést tekinti, kiemeli az erőteljes hangadást kifejező predikatív és jelzős szerkezeteket, a tárgyias szerkezetekben testet öltő expresszionista sajátosságokat, majd a látomásban gyökerező megelevenítés, megszemélyesítés, valamint az ezzel ellentétes személytelenítés, tárgyiasítás, dologiasítás képszerkezeteit. A szürrealizmus képtípusainak főlvázolásakor az expresszionizmussal való összehasonlítás nyomán a szabad képzettársítás irányzati jegyeiből indul ki. Ennek a viszonyításnak az eredménye a szürrealista gondolkodásmódot leképező képtipológia. A szerző külön alfejezeteket szentel a külső és belső közti szabad átmenet képi struktúráinak, az okozatiságot, a célszerűséget, illetve az időbeliséget felfüggesztő képszerkezeteknek, végül pedig a szélsőséges szemantikai összeférhetetlenség képi struktúráinak.

A korszak harmadik reprezentatív irányzataként a tárgyias intellektuális stílus képszerkezeteinek tipológiáját nyújtja. A tárgyiasnak megfelelő konkrét, illetve az intellektualitásnak megfelelő elvont kategóriák viszonyából indul ki. Fontos megállapítása, hogy végre föl kell adni, illetőleg ki kell egészíteni azt a képelméleti elvet, amely a költői kép funkcióját a megérzékkítésre redukálja. A tárgyias intellektuális stílus költői képi struktúráit a konkrét–elvont, elvont–konkrét alapviszonyok és a hipotetikusan fölvetett, járulékosnak tekintett konkrét–konkrét, elvont–elvont viszony szerint tárgyalja. E járulékos viszonyok közül az egyik azért fontos irányzati szempontból, mert két tárgyiaság összekapcsolását jelenti, a másik pedig azért, mert a gondolatiság képalkotó szerepét emeli ki. Utolsó alfejezetként a szerző a tárgyias–intellektuális stílus referenciális képeit vizsgálja, megállapítja, hogy e megnyilatkozások jelentése és referenciája különbözik, képkonkrétumaik elvontságokat hordoznak.

Fontosnak tekinthető a tanulmányvégi kitekintés is, mivel kijelöli a téma szempontjából soron következő legfontosabb feladatokat: (1) a szemiotika pragmatikai oldalának a gondolkodástörténet mai elvárásai szerinti újragondolását, (2) a kognitív nyelvészet képelméleti kutatásainak a szemiotikai szemponttal való egybevetését, valamint (3) a stílusirányzatok elhatárolásának és egymáshoz való viszonyításának továbbgondolását.

Máthé Dénes munkája a szemiotikai nézőpont következetes alkalmazásának példaként igen tanulságos olvasmány, irányzati képtipológiájával főleg a stílustudományok művelőinek érdeklődésére tarthat számot, de a könyv mögött

meghúzódo rokonszenves emberi és kutatói magatartás az olvasók tágabb köre számára is vonzóvá teheti.

P. DOMBI ERZSÉBET

SZILÁGYI N. SÁNDOR, **Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára.** Erdélyi Tudományos Füzetek, 245. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2004. 240 l.

Amint a címe is sejteti, hogy egyrészt mindenkihez szól, akit a nyelv valamilyen vonatkozásban foglalkoztat, másrészt a konkrét fonológiai kérdések értelmezése, egy újszerű fonológiai modell leírása révén, elsősorban a fonológiával (is) foglalkozó nyelvészekhez szól. Ámde a két rész szorosan összefügg, hiszen a szerző az elméleti fejtegetésekben kifejtett megkötések figyelembevételével írja a fonológiai jelenségekről, és így mintegy szemlélteti, hogy hogyan lehet tudományt művelni más módszertani elvek alapján.

Szilágyi N. Sándor könyve három nagy részre tagolódik. A *Bevezetés* és az *Első rész* azt az elméleti keretet ismerteti, amelyben a nyelvészeti jelenségek más megközelítésmódot kínálnak, és amelyben a *Második részben* leírt fonológiai modell értelmeződik. Mindhárom szerkezeti egységben megjelenik – explicit vagy implicit módon – a könyv egyik alapvető kérdése: hogyan lehetne elkerülni a nyelv csapdáit a tudományos diskurzusokban, különösen a társadalomtudományokban és ezen belül a nyelvészetben? Hiszen a nyelvről való beszédmód is tele van olyan terminusokkal és absztrakciókkal, amelyekhez görcsösen ragaszkodva eleve rosszul fogalmazzuk meg kérdéseinket, és ez olyan irányba vezet gondolatunkat, amely nyilvánvalóan zsákutcába torkol.

A *Bevezetés* a társadalomtudományokban használatos absztrakt terminusok létjogosultságát kérdőjelezi meg, elsősorban az által *absztraktumoknak* nevezett, kizárólag a mi gondolkodásunkban és észlelésünkben létező mentális egységeket. Hogy félreértés ne essék a szerző világosan megkülönbözteti egymástól az *absztrakciót* és az *absztraktumot*, mégpedig a referenciájuk alapján. Az absztrahálás végterméke, az *absztrakció* általános módon nevez meg valamit, ami ténylegesen létezik “odakint”, a tárgyiasságok és folyamatok világában. Ezzel szemben Szilágyi N. Sándor szerint az *absztraktumok* kizárólag a beszédben keletkeznek, és nincsen semmiféle ténylegesen létező referenciájuk. Így például a *(nyelvi) jelentés* nem létezik önmagában csupán valamilyen jeleszköz és jelölt viszonyában adott, és amikor úgy kezdünk értekezni a jelentésről, hogy elvonatkoztatunk ettől a jelviszonytól, akkor egy olyan absztraktumot hozunk létre, amely igazából “nyelvi hallucináció”, amely ellen hiábavalóan küzdünk, hiszen éppen megfoghatatlan mivoltában mindig diadalmaskodik felettünk. Az absztrakciók tehát olyan szükséges elvonatkoztatások, amelyek konkrét létezőkre utalnak az általánosítás szintjén, miközben az absztraktumok olyan konstruktumok, amelyek csak a kutató fejében léteznek.

A kérdés csupán az, hogy az, hogy el tudjuk-e egyértelműen határolni az absztrakciókat az absztraktumoktól, és meg tudjuk-e mindig határozottan mondani, hogy

mi létezik és mi nem, és minek milyen a „létmódja”. Gondoljunk, olyan szociológia fogalmakra, – hogy a társadalomtudományok kevésbé egzakt fogalmainál maradjunk – mint *társadalmi osztály* vagy *társadalmi réteg*. Ilyen esetben, ha absztrakcióval van dolgunk, akkor a szociológus valami reálisan létező dolgot vizsgál, ha egy társadalmi osztály valamilyen tulajdonságát kutatja, ha pedig – anélkül, hogy sejtene – egy absztraktumot akar megismerni, akkor tulajdonképpen nem is létezik a kutatásának a tárgya, hiszen elsődlegesen csak emberek léteznek, akiknek nemcsak társadalmi, hanem kulturális, pszichológiai, vallási és más meghatározottságai is vannak, és amúgyis a szociális kategóriák nem homogének, hanem sokféle értelemben rétegezetek, és e kategóriák határai is igen kérdésesek. Mindez abba az irányba mutat, hogy a társadalmi osztály fogalmát inkább absztraktumnak tekintsük mintsem absztrakciónak, de akkor meglepődünk azon, hogy a szociológusok hogyan képesek nagy valószínűségű, számszerűsíthető előrejelzéseket tenni egy-egy „képzelt” társadalmi csoport vagy osztály értékpreferenciájáról.

Mindez ellenére az absztrakció és absztraktum megkülönböztetése igen hatékonyan segíthet bennünket abban, hogy először azt kérdést tegyük fel, hogy amit vizsgálni szándékszik létezik-e önmagában, és egyáltalán tárgyszerűen létezik-e, vagy pedig viszonyként esetleg tulajdonságként, ami már eleve másként láttatja a vizsgálat tárgyát, és ezáltal a megválaszolandó kérdések is mások lesznek. Különösen a nyelvészet területén érvényes ez, ahol olyan absztrakt kategóriák alakultak ki, amelyek a nyelvet és annak különböző „részterületeit” az embertől függetlenül, mintegy önálló rendszerként szemléltetik. Ilyen vonatkozásában a könyv igen hatékony segédeszköz lehet egy új fajta szemléletmód megalapozásában, egy olyan értelmezési keret kialakításában, amely a nyelvi jelenségeket nem önmagukban, hanem az ember szociális és kognitív viselkedérendszerének részeként írja le.

A Bevezetésre stílusára fokozottabb mértékben jellemző, de az egész kötetet áthatja az a teljes mértékű explicitáció és a kiváló esszékre jellemző pontos képszerűség és szemléletesség, amely meggyőző erővel sodorja magával az olvasót. Hogy csak egy példát említek a absztraktumokat (már maga a megnevezés is találó) az szerző „mitologikus alakok”-nak, „nyelvi hallucinációk”-nak vagy „álomképek”-nek nevezi.

A *Bevezetésben* kifejtett gondolatok jegyében fogalmazza meg szerző a könyv *Első részében* azokat a módszertani alapelveket, előfeltevéseket és kikötéseket, amelyek lehetővé tehetnék, hogy az említett nyelvi csapdák elkerüljünk. Ebben a részben a módszertani problémák elemzése mellett számos fogalom- és terminustisztázó fejtegetéssel találkozunk. Így például a szerző gondolatmenetét követve arra következtetésre juthatunk, hogy a számos nyelvészeti diszciplína végső soron két nagy nyelvtudományi fajta valamelyikébe sorolható: a *beszédtevékenység* vagy a *beszédmű nyelvészete* kategóriába. Ezek szerint a beszédtevékenység nyelvészete a beszédmű létrehozásának és megértésének folyamatával foglalkozik, a beszédmű nyelvészete pedig a kész terméket vizsgálja, a belső összefüggések és viszonyok azonosítását. Nyilvánvaló, hogy mindkét fajta nyelvészetre szükség van, és ha így szemléljük a sokféle modern nyelvtudományi vizsgálatot, akkor elkerülhetjük azt, hogy egyik vagy másik megközelítés magasabb rendűségét hirdessük, hiszen a két fajta nyelvészet a nyelv és nyelvhasználat különböző dimenzióit elemzi, és összefüggnek egymással, mivel a beszédmű nyelvészetének felismerései kiindulópontként szolgálhatnak a beszédtevékenység nyelvészet számára.

A könyv *Első része* a saussure-i szinkrónia és a diakrónia terminus fogalmi tisztázását, kritikai értékelését is elvégzi. A kettőnek a módszeres megkülönböztetése elsősorban a kutatónak a problémája, és nem a nyelvnek valamiféle rejtélye – vallja Szilágyi N. Sándor –, hiszen a két terminus kétféle nézőpontra utal, a nézőpont pedig egyértelműen a kutató beállítódottságára utal, és nem magának a nyelvnek valamilyen tulajdonságára. Egyébként is a szinkróniában és a diakróniában is ugyanazokat a nyelvi jelenségeket vizsgáljuk. Ami megkülönbözteti a szinkróniát a diakróniától, az nem a vizsgált időperiódus terjedelme, hanem az, hogy mit vizsgálunk az adatokban és mi a kutatás módszere, hiszen a szinkrónnak tekintett időintervallumban is jelen vannak a diakronikus folyamatok.

A könyv *Második része* egy szinkronikus beszédmű-fonológia módszerének a bemutatása. A szerző a kifejtett módszertani elvekhez ragaszkodva, úgy ír a fonológiai jelenségekről, hogy egyszer sem használja a fonéma fogalmát, mivel nem az absztraktnak és invariánsnak tekintett saussure-i nyelvet (*langue*-t) vizsgálja, hanem azt a beszédművet, amelyet absztraktumok nélkül is le lehet írni, mivel a megnevezések nem elvont dolgokra utalnak, hanem létező konkrét dolgokra, amelyekről szükségszerűen általános érvennyel kell szólni, ha szabályokról, tendenciákról beszélünk. Az absztraktumok tudatos kerülése a szerző számára azzal a nyereséggel járt, hogy nem tisztázatlan státusú kategóriákkal dolgozott, és ezáltal mindig pontosan és világosan tudhatta, hogy miről beszél, amint ezt Szilágyi N. Sándor a legfontosabb tanulságok kapcsán is megjegyzi. Ez a módszertani következetesség egy olyan distanciateremtést tesz lehetővé, amely megóvja a gondolkodó embert attól, hogy összetéveszse saját modelljét a tényleges nyelvi rendszerrel, és ezáltal a kritikai viszonyulás önreflexív módon is érvényesül.

A bemutatott fonológiai modell statikus, de emiatt a modellnek, nem kisebb a magyarázó ereje, mint a dinamikusnak, és ennek a tudatosítás lehetővé teszi, hogy ne képzeljük azt, mint némely generativista teszi, hogy a végső soron statikus modellt dinamikusnak tekintsük, és ezáltal a leírt folyamatokat a beszélők fejében zajló mentális folyamatokkal azonosítsuk.

Szilágyi N. Sándor újabb könyve a tőle megszokott éleslátással és kritikával szemléli a nyelvi és nyelvészeti jelenségeket. Kötete egyike a legeredetibb és a legújyszerűbb munkáinknak azok között, amelyek utóbbi években megjelentek magyar nyelven. A több évtizedes kutatások és felismerések eredményeként született mű olyan szintézis, amely annak a szerző által megfogalmazott elvárásnak is megfelel, hogy a tudományos művek ne szaporítsák hiábavaló ismételtetéssel, az absztraktumokkal való reménytelen küzdelemmel az egyre bővülő és egyre áttekinthetetlenebb bábeli könyvtárat.

BENŐ ATTILA

PÉNTEK JÁNOS (szerk.), **A nyelvész Brassai élő öröksége.** Az 1997. május 22–23-i emlékülés előadásai. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Kolozsvár, 2005. 133 l.

A polihisztor Brassai Sámuel egyes tudományágak fejlődésében játszott szerepéről sokan és sokat írtak, rendszerint nem szakemberek, többnyire összefoglaló munkákban. Brassai halála után, a XX. század első évtizedeiben még nem volt elég perspektíva annak felmérésére, hogy mi is igazán maradandó – szaktudományonként – életművéből. Matuzsálemi kora, legendássá nőtt egyénisége őt erdélyi viszonylatban jelenséggé tette, s mindenki elfogadta első életrajzírója, Kövály László megállapítását, hogy „tíz tudományágat művelt”. Azt azonban nehéz volt megállapítani, hogy mely tudományágakban hagyott tényleges nyomot. Halála után leginkább természettudományos munkásságára tippeltek. A XX. század utolsó harmadában derült ki, hogy az összehasonlító irodalom és a nyelvészet terén is úttörő volt. A mostani kötet előszavában Péntek János mutat rá: „A mondat szerkezetére vonatkozó felismerései, mint az itt közreadott előadásszövegek is bizonyítják, legalább egy évszázaddal megelőzték nem csupán a magyar, de az egyetemes nyelvtudomány korabeli színvonalát”.

Ennek felismerése indokolta, hogy a kolozsvári tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke a Magyar Tudományos Akadémia budapesti Nyelvtudományi Intézetével összefogva Brassai halálának századik, s feltételezhetően születése kétszázadik évfordulóján – csatlakozva a kolozsvári megemlékezésekhez – 1997 májusában kétnapos ülőszakot szenteljen Brassai nyelvészeti munkásságának értékelésére. Az akkor elhangzott negyedszáz előadás többsége rendre megjelent a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben. Mint Péntek János megállapítja, ez a kiadvány elég nehezen hozzáférhető még kutatók számára is, úgyhogy indokolt a dolgozatok együttes megjelentetése. A sajtó alá rendezésben Gál Noémi segítette a szerkesztőt.

A mostani kötet 19 tanulmányt tartalmaz. A mai magyar nyelvészet legnagyobb tekintélyei találhatók a munkatársak sorában. Néhány dolgozat ténylegesen Brassai helyét keresi, jelöli ki a nyelvtudományban, akadnak viszont olyanok is, melyek éppen csak egy utalás, egy példamondat erejéig kapcsolódnak a polihisztorhoz. A kis kötet kétségtelenné teszi, hogy Brassai mai értelemben véve is nyelvész volt.

Kiefer Ferenc, a budapesti Nyelvtudományi Intézet igazgatója Brassai és a XIX. század nyelvtudománya című bevezető előadásának első soraiban megállapítja: „Brassai a magyar nyelvtudomány nagy újtói közé tartozott, sőt közülük talán a legnagyobb. Kortársai alighanem fel sem fogták gondolatainak jelentőségét, általános nyelvészeti fontosságát”. Ezzel magyarázza, hogy tulajdonképpen Brassai gondolatai nem is hatottak termékenyítőleg a magyar nyelvészekre. A második dolgozat szerzője az az É. Kiss Katalin, aki az 1980-as években közölt tanulmányaiban felfedezte a modern nyelvészet számára Brassait. Kötetünk legtöbb dolgozata rá hivatkozik kiindulási alapként. Brassai nagy felismerése az 1850-es évekből a mondatnak az a modern tagolása, amelyet az 1970-es években a generatív nyelvészek vezettek be. „Összegezésül elmondhatjuk, hogy Brassai ugyanazt a célt tűzte ki magának majd másfél évszázaddal ezelőtt, mint a mai magyar generatív nyelvészek: megállapítani a magyar mondat szerkezetét, s abból elvonatkoztatni azokat a szabályokat, melyekkel egy mondat fő összetevőinek minden lehetséges szórendi változata előállítható, rossz változat viszont egy sem.[...] Brassai magyar mondattani felfedezései nemcsak a múlt és jelen magyar grammatikájában

vannak jelen; minden elkövetkezendő magyar grammatika számára is megkerülhetetlenek lesznek” – állapítja meg É. Kiss Katalin.

Elekfi László Brassai szakszóhasználatát vizsgálja, ennek módosulásait, s azt, hogy mit értett a „határozó” és „jelző” műszavakon. Varga László Brassainak a magyar mondat hangsúlyozásáról kifejtett véleményét ismerteti, leszögezve: „Brassai a magyar mondat egy fontos és jellegzetes hangsúlyozási képletét fedezte fel...” Gaal György soron következő tanulmánya kissé eltávolodik a szigorúan vett nyelvészkedéstől: Brassai Sámuel és a kolozsvári egyetem. Azt a Brassai-életrajzokban alig körvonalazott 11 esztendő vizsgálgja, amit az egyetemi tanszéken töltött az idős polihisztor; kitér rektori és dékáni munkásságára, s külön rámutat, hogy a matematikai tanszéket betöltő professzor szanszkrit és általános nyelvészeti előadásokat is meghirdetett.

Dolgozatában Péntek János a kolozsvári nyelvészek fölött tart szemlét, kezdve Aranka Györggyel és Gyarmathi Sámuellel, befejezve az egyetemi tanszék Szabó T. Attila körül kialakult kutatócsoportjával. Ebbe a rangos névsorba illeszti bele Brassait európai szintű munkásságával. Grétsy László találó című írása (Brassai Sámuel, a magyar nyelv őre – s ellenőre) figyelmeztet: „Brassainak, a magyar nyelv szerelmesének s elszánt védelmezőjének nagy része van abban, hogy a múlt század végére megerősödött, kiforrott az a nyelvapoló, nyelvvédő mozgalom, amely egyre kiérleltebb, letisztultabb formában, mindinkább elhagyva a különféle nyelvhelyességi babonákat, eltávolítva a tilalomfákat, mindjobban hozzáigazodva a korhoz, amelyhez kötődik, Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla, Lőrincze Lajos és mások munkássága révén elvezet napjaink nyelvművelő tevékenységéig.”

Fazakas Emese írásában Brassai és a nyelvújítás viszonyát vizsgálja, pontosabban az 1870-es években kibontakozó Szarvas Gábor vezette új ortológiával kapcsolatos álláspontját, Ballagi Mórral folytatott vitáját. Megállapítható, hogy egyik párthoz sem csatlakozott. Nézetei érvényesítésére megindította A Magyar Nyelv Ellenőre című folyóiratát 1882-ben, de ennek csak két száma került sajtó alá. Haader Lea, az 1991–1995 között megjelent A magyar nyelv történeti nyelvtana című összefoglaló munka egyik szerzője azt szemlélteti, hogy Brassai több mint száz évvel korábbi műveinek, elveinek hatása még ebben a legújabb összegzésben is kimutatható. Szépe György Brassait mint alkalmazott nyelvészt méltatja. Igen körültekintő bevezetés, a tér, idő és milieu betájolása után Brassai nyelvismeretének szintjeit méri fel. Közismert Kőváry megállapítása, hogy a nagy polihisztor „tíz nyelvet tudott”. Szépe is körülbelül ennyit számlál elő: magyar anyanyelve mellett az akkor szokásos módon publikációs nyelve lett a német és a latin, de tudott franciául, angolul, olaszul, „a szláv nyelvek és feltehetőleg a román nyelv is repertoárjába tartozott, akárcsak a görög, a »szankrt« (amit így írt) és több keleti nyelv”. Viszont kimaradtak ismeretköréből a finnugor nyelvek. Tehát ténylegesen poliglott volt. Nyelvtudását praktikus célokra használta. Az alkalmazott nyelvészetnek majd mind az öt területén (gyakorlati nyelvtankönyv írása, idegen nyelv tanítása, kontrasztív nyelvészet, fordítástan, nyelvművelés) munkálkodott. Külön elemzi Brassai német nyelvkönyvét: Okszerű vezér a német nyelv tanulásában. Ez ugyan középiskolai tanulók számára készült, de mai szempontból nézve inkább „munkafüzet”, „kontrasztív grammatikai kézikönyv”, amelyet Brassai is „legfeljebb vezérkönyvként” használhatott. Mert aligha lehet belőle megtanulni németül. Szépe megállapítását külön kiemeljük: Brassai természettudósnak indult, „bár – szerintem – sokkal jelentékenyebb nyelvészé vált”. Viszont induktív kutatási módszerét a természettudományoktól örökölte.

Terts István „tudománytörténeti dohogásai”-ból kettőre figyelünk fel: Brassai a „koruk uralkodó tudományos stílusába nehezen illeszkedő és illeszthető figurák” egyike, ő is azok közé tartozik, akik miatt felül kell vizsgálni a tudománytörténet eddigi egy-paradigmájú modelljét. Megszívlelendő figyelmeztetése: bár Brassait annyit emlegetik, írnak, vitatkoznak róla, halála óta „egyetlen sorát sem adták ki sem Romániában, sem odahaza. Még egy kis TÉKA-kötetnyi figyelem sem jutott neki, holott legalább 5–600 oldalnyit tenne ki még szemelvényezve is, és persze bibliográfiával felszerelve, egy olyan Brassai-olvasókönyv, amely a legfontosabb gondolatmeneteket tartalmazná”.

Schmidt Erika Brassai és az idegen nyelvek oktatása című írása nem a nyelvoktatásra vonatkozik, hanem az ezzel kapcsolatos Brassai-tanulmányok és nyelvkönyvek alapján a Brassai-féle mondatkonceptiót világítja meg. Különben a mai nyelvoktatás is elfogadja Brassai nézetét, hogy a mondatok tanításából kell kiindulni. Wacha Balázs a kötet legterjedelmesebb dolgozatában (Brassai előtt, Brassai után) számba veszi, hogy kik foglalkoztak Brassai fellépte előtt az általa vizsgált kérdésekkel, majd azokat sorolja fel, akik az ő nyelvészeti munkásságát értékelték, tovább vitték. Kiemeljük megállapítását: „témái ma a tudomány érdeklődésének homlokterében állnak”. Kétszázhárom tételes könyvészete további kutatások kiindulási alapja lehet.

Két dolgozat a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában fellelhető Brassai-hagyatékhoz kötődik. Mindkettő az unitárius kéziratok anyag Lakó Elemér-féle katalógusából (1980) indul ki. Knecht Tamás egy huszonöt főlőből álló Brassai-kéziratot elemez. Ez egy latin grammatika töredéke. Különösen a használt nyelvtudományi terminológia szempontjából érdekes. Lőrinczi Réka Brassai könyvtárának kéziratok lajstroma alapján jellemzi a hagyaték nyelvészeti vonatkozású kötetait (speciális, összehasonlító, általános nyelvészet). A speciális nyelvészetnél kilenc nyelvet illetve nyelvcsoporthoz különöztet meg. Mint megállapítja, „könyvtárának humaniorákat képviselő részlege – a héber, arab, szanszkrit tárgyúak kivételével – leginkább az iskolai nyelvoktatást szolgáló művekben bővelkedett.”

Horváth László (Igék és igenevek kötött és szabad határozóinak aránya korai középmagyar szövegekben), Békési Imre (A mondategész mint jelentésegész) és B. Fejes Katalin (A szintagmabokor értelmező felbontási lehetőségei) dolgozatai éppen csak egy-két hivatkozással kapcsolódnak Brassai nyelvészeti munkásságához. Nagy L. János Brassai gondolkodásmódjának kognitív vonatkozásait emeli ki tanulmányában. Érdekes irodalomjegyzéke, mely felsorolja a szegedi egyetemi és főiskolai könyvtárakban őrzött Brassaival kapcsolatos köteteket. Ezek szerint Brassai húsz műve és tíz róla szóló kiadvány található ott meg. Meglepő elírás, hogy Boros György 1927-es kötete a Brassai számelmélete címet viseli, a 97. lapon olvasható a helyes cím: Brassai Sámuel élete.

Összegezőként Péntek Jánosnak a hátsó borítóra is kinyomtatott megállapítását idézzük: „A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik ezek közül az, hogy hosszú életében mintegy évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképp alaptémájához, a mondat szerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt.”

GAAL GYÖRGY

ÁGOSTON MIHÁLY, **A Korpa-hegyeken innen...** Földünk mai államnevei anyanyelvünkben. AESZ-füzetek 10. Sepsiszentgyörgy, 2006. 162 l.

Ágoston Mihály legújabb nyelvművelő, névtani munkája Államneveink írás- és ejtismódja címmel, illetve Köznyelvünkben használt mai államneveink alcímmel már 2004-ben napvilágot látott Újvidéken, de a közelmúltban az erdélyi nyelvművelés is megjelentette módosított, bővített és adaptált formában, amire metaforikus címe is utal. Ennek az újabb változatnak a kiadása a rendszerváltás utáni erdélyi nyelvművelés számára intézményes kereteket biztosító Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének köszönhető, amely ismert kiadványsorozatában, az AESZ-füzetekben tette közzé. A határárkó jellegű, legújabb 10. számként szervesen illeszkedik a nyelvhasználat, nyelvi tervezés, nyelvművelés, azon belül is az erdélyi nyelvhasználat, nyelvi tervezés, nyelvművelés legaktuálisabb kérdéseire reflektáló eddigi Füzetek sorába, amelyek egyértelműen tükrözik a Szövetség kiadói programtervezetének egységes magyar kultúraszemléletét, határok nélküli nyelvműveléselvét, amint arra akár retrospektív szemleszerű, bibliográfiai jellegű felsorolásuk is utalhat: Egyház és anyanyelv (Szerk. Ördög-Gyárfás Lajos. 1. Sepsiszentgyörgy, 1994), Az anyanyelv a hangzó médiában (Szerk. Ördög-Gyárfás Lajos. 2. Sepsiszentgyörgy, 1996), A napilapok nyelvéről (Szerk. Fazakas Emese. 3. Kolozsvár, 1997), A. Molnár Ferenc, Anyanyelv, vallás, művelődés. 4. Kolozsvár, 1999), Péntek János, Az anyanyelv mítosza és valósága. 5. Kolozsvár, 1999), Wacha Imre, Beszédművelés – gyakorlószövegek (6. Kolozsvár, 1999), Fazakas Emese–Szász A. Zoltán–Szász Lőrinc–Vremir Márta, Román – magyar közigazgatási szójegyzék (7. Kolozsvár, 2000), Szilágyi N. Sándor, Ne lógasd a nyelvedet hiába! Nyelvtani kalauz felvételizőknek (8. Kolozsvár, 2000), Dr. Stollár Jánosné, A hivatásos beszéd hangtechnikája. Kézikönyv gyakorló pedagógusok számára (9. Sepsiszentgyörgy, 2003).

A kötet több szempontból is figyelemre méltó kiadvány. Mindenekelőtt műfajára, választott témájára, anyagára, céljára és témaválasztására nézve sajátos és fontos munka. Műfaja alapján névtani leíró kézikönyv és szótár, egy tulajdonnévfajta vizsgálati eredményeit bemutató, rendszerező, összefoglaló, annak mai magyar köznyelvi állományát szótárszerűen is bemutató kötet. Választott témája a nyelvművelő szakirodalom kedvelt névtani témája, amelynek erdélyi képviselője Murádin László, de azon belül is egy olyan névfajta, amelyet az eddigiek során a névtudomány sem tárt még fel a maga rendszerességében, és amelynek nyelvhasználati jelenségeire a nyelvművelés is csak szórványosan reflektált. Ez a névfajta az államnév, amely a magyar névfajták rendszerében a lakott területi nevek közé tartozik, mégpedig a közigazgatási nevek sorába a megyék, járások, településnél nagyobb egységek megnevezéseivel együtt. A kötet a névfajtát Fábíán Pál–Földi Ervin–Hönyi Ede A földrajzi nevek helyesírása című kézikönyvének államnévfogalma alapján értelmezi, amelynek két altípusa is elkülönül a magyarban: „A gyakoribb a szorosabb értelemben vett országnév (másképpen: rövid országnév), amely az adott területet rövidebb, egyszerűbb névvel jelöli: Magyarország, Dánia, Egyesült Államok, Nagy-Britannia stb. A másik, az országok hivatalos megjelölésére használt államnév (másképpen: teljes vagy hivatalos országnév), amely többnyire az ország államformájára is utal: Magyar Köztársaság, Dán Királyság, Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága stb.” (Bp., 1998, 18).

A Bevezetésben a kiadvány a XXI. század egyetemes tudása jegyében fogalmazza meg sajátos céljait, amelyek témaválasztásánál fogva lényegében névtani, nyelvészeti, de ugyanakkor nyelvhelyességi, művelődéstörténeti és ismeretterjesztési célok, hisz közöttük nem mások szerepelnek, mint a névfajta, illetve mai, pillanatnyi állományának feltárása, szótározott keretek közötti bemutatása, formai, alakszerkezeti sajátosságainak, helyesírási, helyesejtési, használati szabályainak megállapítása és tipológiai rendszerének felállítása, valamint jelöltjének, az államnak térbeli, időbeli fajtái számbavételével való bemutatása.

A kötet két nagyobb fejezetben valósítja meg kitűzött céljait: a leíró és a szótári fejezetekben. Az utóbbi Helyesírási államnészótár (Kéziszótár) cím alatt ábácérendben sorakoztatja fel a Föld 197 mai önálló államának ún. rövid nevét. De nemcsak listászerűen jeleníti meg őket, hanem sajátos szerkezetű szócikkekben analizálja is őket helyesírási, helyesejtési, földrajzi, összehasonlító nyelvészeti, alaktani, toldalékolási szempontok alapján. Így a mai magyar köznyelvi szókészletből címszóként, címnévként kiemelt, normatívnak minősített államnevet kerek zárójelbe tett, földrészek szerinti lokalizálása követi a földrészek nevének rövidített jelzésével: Chile (DAm), majd abban az esetben, ha az idegen nyelvekből átvett névalak ejtése gondot okoz a magyarban, ugyancsak kerek zárójelben feltüntetett kiejtésjelölés következik, amely a mai magyar köznyelv legelterjedtebb ejtészváltozatán alapul: (e: csíle). Mindezek nyomán a címnév angol és/vagy francia nyelvbéli megfelelője is feltűnik, ha a magyar névalak írásképe eltér azokétól: f: Chili. A szócikk a továbbiakban még alaktani, helyesírási szempontból is részletezi a címnevet, bemutatva annak toldalékolási sajátosságait, -val, -vel, -ban, -ben, -ig határozó- és -t tárgyragos, valamint -i melléknévképzős és egyéb melléknévi szóalakjait: Chilével, Chilében, Chilét, Chiléig, chilei.

Az adattár analitikus adatait leíró rész mindenekelőtt az államnevek formai, alaki kérdéseivel foglalkozik több kis alfejezetben. A térképészetben, a médiában és a közélet legtöbb területén használatos rövid államnevek alakszerkezeti felépítésének vizsgálata alapján felvázolja a jellegzetes szerkezeti típusokat, amelyek között egyszerű (Belgium, Japán, Kuba stb.) és összetett (egybeírt összetett szó: Észtország, Franciaország, Magyarország stb., kötőjellel összekapcsolt összetétel: Bahama-szigetek, Bissau-Guinea, Észak-Ciprus stb.), ugyanakkor többtagú államnevek egyaránt előfordulnak (Arab Emírségek, Pápua Új-Guinea, Kongói Demokratikus Köztárság, Antigua és Barbuda stb.). A rövid államnév magyar nyelvbéli változatai kapcsán a névfajta stílusértékére is felhívja a figyelmet, megállapítva azt, hogy egyrészt „csak a bizalmas nyelvhasználatban vagy sajátos szöveghelyzetekben szokásos, de egyik sem sértő hangulatú”: Bahamák ~ Bahama-szigetek, Amerika, USA ~ Egyesült Államok, Hungária, Pannónia ~ Magyarország stb.

Az államnevek lexikális szerkezetét vizsgálva felfigyel arra, hogy egyik jellegzetes névelemük a népnév, amely azonos és eltérő alakban jelentkezhet a teljes és a rövid változatban egyaránt: Magyar Népköztársaság ~ Magyarország, Norvég Királyság ~ Norvégia, Orosz Föderáció ~ Oroszország stb. és Ausztria ~ Osztrák Köztársaság, Belgium ~ Belga Királyság, Bulgária ~ Bolgár Köztársaság stb. Egy másik sajátos névelemük az államfajtára utaló lexéma, amelynek számbavételével megrajzolja a magyar államnévi földrajzi köznév teljes szömezejét, folsorakoztatva a legkülönbözőbb államfajtákat, amelyek között a köztársaság a leggyakoribb, a többi pedig jóval ritkább:

közösség, királyság, fejedelemség, hercegség, nagyhercegség, szultánság, arab emírségek, állam, föderáció, unió.

Az államnevek nyelvhasználati kérdései közül a névelőhasználatot részletezi. Álláspontja szerint az, hogy névelővel használatos-e az államnév vagy nem, nem az államfajtától függ, hanem a név típusától. Így megfigyelései alapján elmondható, hogy a rövid névváltozatok mind névelőtlenek a Vatikán kivételével, a teljes névváltozatok közül pedig a melléknévvel kezdődőek névelősek: a Magyar Köztársaság, a Fülöp-szigetek, az Egyesült Királyság stb., a főnévi értékű idegen névelemmel kezdődőek viszont névelőtlenek: Costa Rica Köztársaság, San Marino Köztársaság, Szerbia Köztársaság stb.

Tekintettel arra, hogy a magyar szókészlet államnevei nagyrészt kölcsönzések, kitér ezek átvételi módjaira, valamint az átvételek típusaira is, amelyek között találkozhatunk forrásnyelvi alakban átvett (Andorra, Costa Rica, Moldova stb.) és magyarosított nevekkel egyaránt (Dominikai Köztársaság - Dominica, Elefántcsontpart - Côte d'Ivoire, Madagaszkár – Madagasikara/Madagascar stb.). A magyar és a különböző nyelvek államnevei közötti könnyed tájékozódás érdekében angol–magyar, francia–magyar, román–magyar, magyar–román teljes államnévjegyzéket is csatol, amelyet kiegészít még az európai államok magyar–német–szerb jegyzékével is. Mindezek mellett egy külön rész foglalkozik még az államnevek földrajzi elterjedésével, térbeli, időbeli sokféleségével, kimutatva, hogy a földrészek közül Afrika rendelkezik a legtöbb állammal (55), majd öt követi a gyakorisági sorban Ázsia (49), Európa (44), Észak-Amerika (22), Ausztrália-Óceánia (14) és Dél-Amerika (13).

Ágoston Mihály legújabb kötete földrajzi határaiban kitágult globalizációs világunk egyik legfontosabbik tájékozódási eszközét, nyelvi jelét, az államnevet bemutatva nemcsak a nyelvészek, névtanosok számára fontos szakkiadvány, munkaeszköz, hanem a téma iránt érdeklődő nagyközönség számára is alapvető kézikönyv.

CSOMORTÁNI MAGDOLNA

GABRIELE FAHR-BECKER, **Szeccesszió**. Vince Kiadó. Budapest, 2004. 424 l.

Művészettörténeti és filozófiai stúdiumok után Gabriele Fahr—Becker 1970-ben a müncheni egyetemen védte meg doktori dolgozatát a francia szeccesszióról. A századforduló művészete azóta is publikációinak visszatérő témája. Mintegy három évtizedes kutatómunkájának gyümölcse a Szeccesszió című reprezentatív kötet, amely már képanyagával is első találkozásra lenyűgözi az olvasót.

A szerző a teljesség igényével kívánja bemutatni a szeccesszió stílusirányzatát. Tanulmányának bevezetőjében Sternberget idézi, miszerint „Bizonyára minden stílus egyedülálló, a szeccesszió azonban egyedülálló a stílusok között”. A szerző számára mindenképpen az: a téma iránti föltétlen elkötelezettség, a vizsgált stílusirányzat iránti csodálat árad a tanulmány minden sorából, de kiváltképpen a műelemzésekben. Akár tőle is származhatna az irányzat egyik fő képviselőjének, Henry van de Veldenek elragadtatott felkiáltása: „Soha, semmilyen korban nem született a tökélynek, a tökéletes dolgoknak ilyen summázata”.

A tanulmány a szeccesszió jobb megértését szolgálja, s erre annál is inkább szükség van, mert az irányzat megítélése mind a mai napig meglehetősen ellentmondásos.

Egyrészt úgy ünneplik, mint a barokk utáni első és utolsó egységes stílust, mint az „áttörést” a modernhez, másrészt elmarasztalják túldíszítettsége miatt, pusztá iparművészetet, egyesek pedig egyenesen giccset látnak benne.

A szerző P. Behrens vélekedésével egybevágóan vallja, hogy „a stílus ... egy korszak egész életfelfogásának, közérzetének a jelképe, és csak a művészetek összességének univerzumában mutatkozik meg”. Ezért figyelme egyaránt kiterjed az építészet, szobrászat, festészet, iparművészet vizsgálatára, sőt a zenei és az irodalmi párhuzamokra is szívesen kitér. Mindig az egyes műalkotásokra koncentrál és nem életművekre. A kötetben szereplő alkotók egyikének-másikának életműve lehet, hogy a köztudatban más irányzathoz – a szimbolizmushoz vagy valamelyik avantgárd irányzathoz – kapcsolódik, ez azonban a szerzőt nemhogy zavarja, hanem épp arra ösztönzi, hogy feltérképezze a különféle stílustendenciák átjárhatóságát a szecesszió forrásvidékén, illetőleg kitapintsza az art nouveau-nak azokat a kezdeményezéseit, amelyek a expresszionizmusban, a szürrealizmusban vagy akár a kubizmusban élnek majd tovább. A bevezetés címe is kiemeli, hogy ez a stílusirányzat egyszerre tekinthető záróakkordnak és valami új kezdetének.

Gabriele Fahr-Becker érdeme, hogy kellő figyelmet szentel az új formanyelv jellemzőinek. Árnyaltan elemzi a japán művészet sokrétű hatását a szecesszióra és általában a századforduló művészetére. Ebben a vonatkozásban az aszimmetrikus kompozíciót, az új természeti motívumokat, a vonal kötetlen szépségét emeli ki. Az új stílus ornamentikájában fontos tényezőnek tartja az addig rejtett mikrokozmoszba való bepillantást. A tökéletesített mikroszkóp lencséje alatt megelevenedő organizmusok, csillogó élőlények kész szabásmintaként szolgáltak az art nouveau vonaljátéka számára. Úgy véli, hogy a szitakötők és lepkék szárnyának irizáló színekavalkádja, a rovarok kitinpáncéljának színjátzó koloritja tükröződik a szecesszió színskálájában. Fontos újtásként említi a különböző érzéketterületek korrespondenciáit tükröző színesztéziát, valamint a szecessziós művészet kollázs-jellegét. Az új művészet formanyelvére egyaránt hatottak az arab művészet formadíszai, a távol-keleti edények formái, a mecsetek minaretjei, a nomád népek textilmintái, a kínai üvegmunkák technikája és díszítése stb. Korábbi művészeti korszakok élednek újjá, főleg a gótika, amelyben jelen volt a művészet, a kézművesség és a spiritualitás egysége. A szerző szerint a szecesszió korok és kultúrák kirakós képe, dekadencia és intellektus kollázsa.

A szerző megismertet e művészeti irányzat különféle változataival Angliában, Skóciában, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Olaszországban, Spanyolországban, Oroszországban, Skandináviában, Németországban, Ausztriában és Amerikában. A szerző érdeme, hogy a szecesszió valamennyi központjáról szólva kellőképpen figyel a stílusirányzat kialakulásának eszmei alapjaira, kulturális és politikai hátterére, irodalmi és filozófiai gyökereire. A helyi sajátosságoknak megfelelően tér ki az irányzat építészeti, szobrászati, festészeti és iparművészeti vetületére, s rendre megismerjük neves képviselőit is, mint például Charles Rennie Mackintosht, Edvard Munchot, Josef Hoffmant, Antoni Gaudít, René Lalique-ot, Louis Comfort Tiffanyt. Fahr-Becker könyvének középpontjában az otthonteremtést szolgáló iparművészet áll. Számos gyönyörű színes kép segítségével a szecessziós belső építészet, a bútortervezés, a kerámia- és üvegművészet, az ötvösség remekeivel ismerkedünk meg.

A könyv vitathatatlan erőnei közé tartozik az imponáló szakirodalmi tájékozottság, az értelmes kritikai okfejtés, a sok élvezetes műelemzés s főleg az

igényesen megválogatott képanyag. A laikusok számára a könnyebb tájékozódást szolgálja a szakszavakat magyarázó kislexikon s a mintegy harmadfél száz művész életrajza és pályaképe a kötet végén. Mindent egybevetve a munka remek szintézis, amelyet az irodalmi stílus kutatóinak is nyugodt lélekkel ajánlhatunk.

P. DOMBI ERZSÉBET